

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

№4 / 2023

**Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Milli Müdafiə Universiteti**

HƏRBİ BİLİK

Hərbi elmi-nəzəri jurnal

№ 4, 2023-cü il

**Ministry of Defence of the Republic of Azerbaijan
National Defence University**

MILITARY KNOWLEDGE

Military scientific-theoretical journal

№ 4, 2023

Bakı – 2023

Baş redaktor	polkovnik Rəşad Tahirov
Məsul katib	mayor Fərəhim Eyvazov
Redaktor	e.o. polkovnik-leytenant Mərhəmət Abiyev
Korrektor	Nigar Əbilova
Tərtibatçı	e.o. baş gizir İlqar Hüseyn

Redaksiya heyətinin üzvləri

- m.t.h.e.ü.f.d., professor, general-leytenant Heydər Piriyeu;
- general-leytenant Azər Əliyev;
- m.t.h.e.ü.f.d., dosent, general-mayor Arif Həsənov;
- general-mayor Hilal Nəcəfov;
- general-mayor Məmməd Eminov;
- general-mayor Namiq İslamzadə;
- general-mayor Anar Kərimov;
- general-mayor Nicad Qarayev;
- general-mayor Eldəniz Yəhyayev;
- general-mayor Namiq Bayramov;
- m.t.h.e.d., professor, polkovnik Bəbir Quliyev;
- t.ü.f.d., professor, 1-ci dərəcəli kapitan Əsəd Rüstəmov;
- m.t.h.e.ü.f.d., dosent, polkovnik Yalçın İsayev;
- dosent, polkovnik Yaşar Kərimov;
- tibb xidməti polkovniki Çingiz Əlləzov;
- polkovnik Vüqar Əsgərov;
- polkovnik Mahir Mirzəyev;
- tex.e.d., professor Əminağa Sadıqov;
- m.t.h.e.d., professor Elşən Həşimov;
- r.e.d., professor Etibar Pənahov;
- bio.e.d., professor Elimxan Cəfərov;
- tex.e.d., professor Bayram İbrahimov;
- tar.e.d., professor Nurulla Əliyev;
- m.t.h.e.d., professor Əziz Talıbov;
- tar.e.d., professor Mehman Süleymanov;
- tex.e.d., professor İslam İslamov;
- f.-r.ü.f.d., dosent Arzuman Həsənov;
- f.-r.ü.f.d., dosent Elxan Səbzliyev;
- siy.e.ü.f.d., dosent Vüqar Məmmədzadə.

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri fikirlərə və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır.

“Hərbi bilik” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı jurnala mütləq istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Milli Müdafiə Universiteti.

Ünvan: AZ1065, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərçiyi, Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu.

E-mail: mmu-heti@mod.gov.az

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ NƏZƏRİ ELMLƏR

Taktika və hərbi idarəetmənin inkişafında müharibələrin rolu <i>Siyavuş Babayev</i>	7
Azərbaycan Ordusunda radiasiya, kimyəvi və bioloji kəşfiyyatın əsasları <i>Ramil Axundov</i>	16
Günümüzdə müştərək əməliyyatlarda əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə fəaliyyətləri <i>Elçin Əzizov, Vüsal Katexliyev</i>	21
Hərbi idarəetmə nəzəriyyəsinin əsasları <i>Siyavuş Babayev, Elnur Məmmədov</i>	32
Taktiki fəaliyyət zamanı silah seçimində oyunlar nəzəriyyəsinin bir tətbiqi haqqında <i>Rəhilə Sadıqova, Ədalət Paşayev, Elxan Səbzliyev</i>	39
İnformasiya sistemləri <i>Fazil Aşumov</i>	48
Kritik informasiya infrastrukturalarında rabitə sistemləri və xidməti protokolların təhlili <i>Bayram İbrahimov, İltimas Məmmədov, Ülfət Sadıqov</i>	54
HƏRBİ XÜSUSİ ELMLƏR	
Ümummilli lider Heydər Əliyev Şuşa qalası haqqında <i>Samirə Qocayeva</i>	61
Azərbaycan gəncliyinin formalaşdırılmasında Heydər Əliyevin rolu <i>Mənzər Süleymanova</i>	69
Bakı şəhərinin azad edilməsi “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində <i>Gülnarə Əliyeva</i>	75
Azərbaycan dövlətlərində hərbi sistem və hərbi işi (IX əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin əvvəlləri) <i>Nurulla Əliyev</i>	83

Editor-in-chief	Colonel Rashad Tahirov
Executive secretary	Major Farahim Eyvazov
Editor	Reserved Lieutenant Colonel Merhemet Abiyev
Corrector	Nigar Abilova
Designer	Reserved Senior Warrant Officer Ilgar Huseyn

Editorial board members

- PhD in n.s.m.s., Professor, Lieutenant General Heydar Piriyeu;
- Lieutenant General Azer Aliyev;
- PhD in n.s.m.s., Associate Professor, Mayor General Arif Hasanov;
- Major General Hilal Najafov;
- Major General Mammad Eminov;
- Major General Namig Islamzadeh;
- Major General Anar Karimov;
- Major General Nijad Garayev;
- Major General Eldeniz Yahyayev;
- Major General Namig Bayramov;
- DsC in n.s.m.s., Professor, Colonel Babir Guliyev;
- PhD in tec.sci., Professor, Navy Captain Asad Rustamov;
- PhD in n.s.m.s., Associate Professor, Colonel Yalchin Isayev;
- Associate Professor, Colonel Yashar Karimov;
- Colonel of Medical Service Chingiz Ellazov;
- Colonel Vugar Asgarov;
- Colonel Mahir Mirzeyev;
- DsC in tec.sci., Professor Aminagha Sadigov;
- DsC in n.s.m.s., Professor Elshan Hashimov;
- DsC in math., Professor Etibar Panahov;
- DsC in biol., Professor Elimkhan Jafarov;
- DsC in tec.sci., Professor Bayram Ibrahimov;
- DsC in his.sci., Professor Nurulla Aliyev;
- DsC in n.s.m.s., Professor Aziz Talibov;
- DsC in his.sci., Professor Mehman Suleymanov;
- DsC in tec.sci., Professor Islam Islamov;
- PhD in phys.-math., Associate Professor Arzuman Hasanov;
- PhD in phys.-math., Associate Professor Elkhan Sabziyev;
- PhD in pol.sci., Associate Professor Vugar Mammadzada.

Manuscripts, photos, illustrations received by the editorial section are not returned. An author is responsible for military scientific-theoretical views and historical facts.

While using any kind of material given in “Military knowledge” you should refer to the journal.

“Military knowledge” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

Founder: National Defence University.

Address: AZ1065, Republic of Azerbaijan, Baku, Yasamal district, “Girmizi Sherg” military settlement, National Defence University, Military Scientific Research Institute.

E-mail: mmu-heti@mod.gov.az

CONTENTS

MILITARY THEORETICAL SCIENCES

The role of warfare in the development of tactics and military administration <i>Siyavush Babaev</i>	7
Fundamentals of radiation, chemical and biological discovery in the Azerbaijani Army <i>Ramil Akhundov</i>	16
Air space control and management activities of operational area in joint operations in today's life <i>Elchin Azizov, Vusal Katekhliyev</i>	21
Basic theories of military administration <i>Siyavush Babayev, Elnur Mammadov</i>	32
On the application of game theory to weapon selection in tactical action <i>Rahila Sadigova, Adalet Pashayev, Elkhan Sabziev</i>	39
Information systems <i>Fazil Ashumov</i>	48
Analysis communication systems and service protocols in critical information infrastructures <i>Bayram Ibrahimov, Iltimas Mammadov, Ulfat Sadigov</i>	54
MILITARY SPECIAL SCIENCES	
National leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev about the Shusha fortress <i>Samira Gojaeva</i>	61
Heydar Aliyev's role in the formation of Azerbaijani youth <i>Manzar Suleymanova</i>	69
Liberation of Baku on the pages of the newspaper "Azerbaijan" <i>Gulnara Aliyeva</i>	75
Military system and military art in Azerbaijan states (IX end of the century – XIII beginning of the century) <i>Nurulla Aliyev</i>	83

UOT 355/359

**TAKTİKA VƏ HƏRBİ İDARƏETMƏNİN İNKİŞAFINDA
MÜHARİBƏLƏRİN ROLU****m.t.h.ü.f.d., dosent, polkovnik Siyavuş Babayev***Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*E-mail: bsmo196550@gmail.com

Xülasə. Məqalədə İkinci Dünya müharibəsindən sonra baş vermiş lokal müharibələr və silahlı münaqişələrdə istifadə olunan yeni silah və texnika növlərinə, müharibələrin spesifik xarakterik cizgilərinə və taktiki fəaliyyətlərin müasir forma və üsullarına baxılır. XX əsrin ortalarında və XXI əsrin əvvəllərindəki müharibə və münaqişələrin xarakterində baş vermiş köklü dəyişikliklər və bu silahlı mübarizələrin taktika və hərbi idarəetmənin inkişafında rolu təhlil edilir.

Açar sözlər: müharibə, silahlı münaqişə, döyüş meydanı, taktiki qrup, qeyri-nizami silahlı qruplaşmalar, pilotsuz uçuş aparatı, tank əleyhinə idarəolunan raket, təmassız döyüş meydanı

Giriş

Son 5,5 min il ərzində iki dünya savaşı da daxil olmaqla təxminən 14,5 min böyük və kiçik müharibə baş vermiş, bu müddət ərzində 3,6 milyardan çox insan həlak olmuş, aclıq və epidemiyadan həyatını itirmişdir [1]. Müasir şəraitdə soyuq müharibənin başa çatması ilə əlaqədar dünyada nüvə müharibəsi təhlükəsinin azalmasına baxmayaraq, lokal müharibələr: dini, ərazi və milli mübahisələrlə bağlı hərbi münaqişələr və s. hələ də davam etməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, istər böyük, istərsə də lokal müharibələr hər b elminin, o cümlədən taktikanın inkişafına öz təsirini göstərmiş və göstərməkdə davam edir. Hər bir müharibədən sonrakı dövrdə onun təhlili, növbəti yeni, daha hazırlıqlı, daha sürətli müharibənin başlanmasına zəmin yaratmışdır. Müharibədə əldə edilən praktiki təcrübələr hər b sənətində yeni nəzəriyyələrə yol açır, taktiki fəaliyyətlərin aparılmasının yeni forma və üsullarının meydana gəlməsinə, silahlı qüvvələrin müasir silah və texnika ilə təmin olunmasına şərait yaradır. Bu səbəbdən də bütün dövrlərdə müharibənin nəticələri təhlil edilir, öz dövrü üçün əməliyyat şəraitində növbəti döyüşlərin aparılmasının forma və üsulları, idarəetmə vasitələri daima təkmilləşdirilir, istifadə olunan döyüş vasitələri daha müasir və keyfiyyətli silah və texnika ilə əvəz olunur.

Məqalənin yazılmasında məqsəd baş verən müharibə və lokal münaqişələrin taktikanın inkişafına, onun forma və üsullarının, döyüş meydanının dəyişməsinə təsirini təhlil etməkdir.

Əməliyyatlarda hərbi taktikanın və idarəetmənin rolu

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyada 250-dən çox lokal müharibə, silahlı münaqişə baş vermişdir. Onların içində ən mühümləri (böyükləri) – Koreyada (1950 – 1953), Vyetnamda (1955 – 1975), Yaxın Şərqdə (1967, 1973, 1982), Folklend adalarında (1982), Əfqanıstanda (1979 – 1987), Fars körfəzi zonasında (1991), Qarabağ bölgəsində (1988 – 1994 və 2020) olmuş və hal-hazırda Ukraynada (2022) davam edən müharibələr və Çeçenistanda (1994 – 1996 və 1999 – 2000), həmçinin Rusiya və Gürcüstan (Cənubi Osetiya və Abxaziya) (2008) arasında baş verən silahlı münaqişələrdir. Bütün bu böyük-kiçik müharibə və silahlı konfliktlər taktikanın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Onun inkişafının əsas faktoru taktiki fəaliyyətlərin döyüşün yeni üsullarının meydana gəlməsinə səbəb olan müxtəlif illərdə silahlı mübarizə vasitələrinin intensiv olaraq müasirləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsidir. Bu nəticələr yekunlaşdırılmış şəkildə cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl. Lokal müharibələrdə silahlı mübarizə vasitələrinin və qoşunların fəaliyyət üsullarının inkişafı

Müharibə və lokal konfliktlər	Spesifik xarakterik cizgiləri	Yeni silah növlərinin istifadəsi	Taktiki fəaliyyətlərin yeni forma və üsulları
Koreyada müharibə (1950–1953)	Milyonluq qoşunların iştirakı ilə qarşıdurmanın mövqe üsulları.	Reaktiv təyyarələr. Helikopterlər. Təpməsiz toplar. İdarəedilən təyyarə-mərmilər. Napalm. Bakterioloji silahlar.	Hava və dəniz desantından geniş istifadə olunması. Kəşfiyyat aparılmasında, atəşə düzəlişlər verilməsində, qoşunların düşməni arxasına atılmasında (havadan düşməni dövrələmə taktikası), vertolyotlardan istifadə edilməsi.
Vyetnamda müharibə (1964–1975)	Döyüş fəaliyyətlərinin ocaq xarakteri. Bölmələrin xeyli dərəcədə sərbəstliyi.	Qırıcı və hücum aviasiyası. Döyüş helikopterləri. “TOU” tipli tank əleyhinə idarə olunan raketlər (TƏİR). İdarəedilən bombalar. Kimyəvi silahlar.	Aeromobil fəaliyyət taktikası “Çəkiç və zindan”, “Üzük”, “İkiqat sıçrayış”, “Xətt” tipli mobil fəaliyyətin forma və üsulları.
Ərəb–İsrail müharibəsi (1973)	Mövqe və manevr döyüşlərinin uyğunlaşdırılması	İdarəolunan zenit raketləri (İZR). TƏİR-in kütləvi istifadəsi. Kəşfiyyat zenit kompleksinin (KZK) elementləri.	TƏİR və tankların, İZR və təyyarələrin qarşıdurması. Müdafiədə tank əleyhinə atəş torbalarının yaradılması.
Əfqanıstanda müharibə (1979–1989)	Döyüş fəaliyyətlərinin açıq-aydın ifadə edilən mənbə ocaq xarakteri	Döyüşü idarəetmənin təyyarə və helikopterləri. “Stinger” tipli ZRK. “Falanqa”, “Şturm” tipli TƏİR. Radioelektron mübarizə (REM) vasitələri. Yaylım atəşli raket sistemləri (YARS). Aktiv mina-partlayış maneələri (MPM). Odsaçanlar. Ərazini məsafədən minalanma (ƏMM) sistemləri. Piyadanın döyüş maşını (PDM-2).	Qeyri-nizami silahlı dəstələrlə mübarizə. Kəşfiyyat-zərbə, reydlər, hava-desant əməliyyatları. Pusqu və atəş həmlələrinin tətbiqi. Xüsusi əməliyyatlarda iştirak. Mina müharibəsi.
Fars körfəzində müharibə (1990–1991)	Əməliyyatların quru-hava xarakteri. Düşmənin bütün dərinlik boyu məhv edilməsi	Qoşunların marağında kəşfiyyat, rabitə və naviqasiyanın kosmik vasitələri. “Cisak” tipli kəşfiyyat zərbə kompleksi (KZK). REM-in hava vasitəsi. Uzaq radiolokasiya aşkarlama sistemləri. “Pioner” tipli pilotsuz uçuş aparatları (PUA).	Aviasiyanın fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış REM-in kütləvi tətbiqi. Xüsusi Əməliyyat Qüvvələrinin (XƏQ) fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış reydlər hava-hücum, kəşfiyyat-zərbə əməliyyatları. Düşmənin müdafiə dərinliyində aktiv fəaliyyət göstərən cəbhənin yaradılması.
I Qarabağ müharibəsi (1988–1994)	Mövqe və manevr döyüşlərinin uyğunlaşdırılması	S-75, S-200 tipli ZRK. 2-S-1 “Qvozdika” tipli özuyeriyan artilleriya qurğusu (ÖYAQ). “BM-21 “Qrad” tipli YARS. “AZP-57” tipli artilleriya zenit pulemyotu. TƏİR-in istifadəsi. “RPO-M” tipli odsaçanlar	Pusqu və atəş həmlələrinin tətbiqi. Xüsusi əməliyyatlarda iştirak. TƏİR və tankların qarşıdurması. Müdafiədə tank əleyhinə atəş torbalarının yaradılması. Reydlərinin fəaliyyəti. Döyüşlə kəşfiyyat.
Rusiya – Çeçenistan müharibəsi (1994–1996) (1999–2000)	Yaşayış məntəqələrində mövqe və manevr döyüşlərinin uyğunlaşdırılması. Döyüşlərin açıq-aydın ifadə edilən ocaq xarakteri	Döyüşü idarəetmənin təyyarə və helikopterləri. “Stinger” tipli ZRK. “Falanqa”, “Şturm-S” tipli TƏİR. REM vasitələri. BM-27 “Urağan” tipli YARS. Aktiv mina partlayış maneələri (MPM). Ərazini məsafədən minalama (ƏMM) sistemləri.	Aviasiyanın fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış REM-in kütləvi tətbiqi. Qeyri-nizami silahlı dəstələrlə taktiki qrupların mübarizəsi. Snayper qarşıdurması. XƏQ fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış reydlər hava-hücum, kəşfiyyat-zərbə əməliyyatları. TƏİR və tankların, qarşıdurması. Müdafiədə tank əleyhinə atəş torbalarının yaradılması. Mina müharibəsi.

Cədvəlin ardı

Müharibə və lokal konfliktlər	Spesifik xarakterik cizgiləri	Yeni silah növlərinin istifadəsi	Taktiki fəaliyyətlərin yeni forma və üsulları
Rusiya – Gürcüstan müharibəsi (Cənubi Osetiya və Abxaziya) (2008)	Mövqe və manevr döyüşlərinin uyğunlaşdırılması	SU-34, TU-22 tipli reaktiv təyyarələr. Helikopterlər. Təpməsiz toplar.	Aviasiyanın fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış REM-in kütləvi tətbiqi. XƏQ fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış reyid hava-hücum, kəşfiyyat-zərbə əməliyyatları.
II Qarabağ – 44 günlük Vətən müharibəsi (2020) Lokal xarakterli antiterror tədbirləri (LXAT) (2023)	Əməliyyatların quru-hava xarakteri. Düşmənin bütün dərinlik boyu məhv edilməsi. Dağlarda və yaşayış məntəqələrində mövqe və manevr döyüşlərinin uyğunlaşdırılması. Döyüşlərin açıq-aydın ifadə edilən ocaq xarakteri	Lazerlə tuşlanan 250 kq-lıq aviabombalar. Qoşunların marağında kəşfiyyat, rabitə və naviqasiyanın kosmik vasitələri. “Lora”, “Toçka-U”, “Polonez”, “Ekstra”, “Elbrus” tipli əməliyyat taktiki raketlər (ƏTR). “Smerç”, “Lunks”, Qasırga”, “TOS-1A” tipli YARS. “Buk-MB”, “S-300PMU-2”, “S-125-2 TN”, “OSA AKM” tipli ZRK. “İQLA-S” tipli DZRK. “Bayraqdar-2TB” tipli PUA, “Harop” tipli dron. “Spiek-NLOS”, “Lahet” “Xrizantema”, “Kornet” tipli TƏİV. PDM-3, Tank-T90M “RPO-A” tipli odsaçanlar	Xüsusi təyinat qüvvələrin (XTQ) və Komando birliklərinin fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış reyid hava-hücum, kəşfiyyat-zərbə əməliyyatları. Digər silahlı birləşmələrin XTQ-nin AO-nun Quru Qoşunları (QQ) ilə müştərək fəaliyyəti. “Aypara” tipli taktiki fəaliyyət. İnformasiya qarşısürması. Döyüş helikopterlərinə uzaqməsafəli “Lahet” və “Spike-NLOS” tipli TƏİR quraşdırılması. TƏİR və tankların, qarşısürması. Qeyri-nizami silahlı qruplaşmalara qarşı antiterror tədbirləri. Mina müharibəsi.
Rusiya – Ukrayna müharibəsi (2022)	Əməliyyatların quru-hava xarakteri. Yaşayış məntəqələrində mövqe və manevr döyüşlərinin uyğunlaşdırılması. Dərin əməliyyatların keçirilməsi.	Reaktiv təyyarələr. Helikopterlər. İdarəedilən təyyarə mərmiləri. Qoşunların marağında kəşfiyyat, rabitə və naviqasiyanın kosmik vasitələri. “Kolibr-MK” tipli qanadlı raketlər”. “Atacms” tipli taktiki ballistik raketlər, “Toçka-U”, “İsgəndər-M” tipli (ƏTR). “Smerç”, “Tornado” “TOS-1A” tipli YARS. “Buk-M2”, “S-300”, “OSA AKM” tipli ZRK. “Starstreak”, “Javelin” tipli DZRK. “Bayraqdar-2TB” tipli PUA, “Geran-2” kamikadze dronu. “Spiek”, “Matador”, “Xrizantema”, “Kornet” tipli TƏİV.	Aviasiyanın fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış REM-in kütləvi tətbiqi. XƏQ və taktiki qrupların fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış reyid hava-hücum, kəşfiyyat-zərbə əməliyyatları. Düşmənin müdafiə dərinliyində aktiv fəaliyyət göstərən cəbhənin yaradılması. Kamikadze dronları və qanadlı raketlərin kütləvi tətbiqi

İkinci Dünya savaşının bitməsindən cəmi 5 il keçəndən sonra Koreya yarımadasında müharibə başlandı. Ötən qısa vaxt ərzində silahlı mübarizənin maddi bazası əhəmiyyətli dərəcədə yeniləndi, çox sayda yeni növ silahlar – idarəedilən təyyarə-mərmilər meydana gəldi, porşenli təyyarələri, sürəti bunlardan iki dəfə çox olan reaktiv təyyarələr əvəz etdi, döyüş meydanında kütləvi miqyasda yandırıcı silahların (napalm), həmçinin kütləvi qırğın (bakterioloji və kimyəvi) silahların ayrı-ayrı növlərinin istifadəsinə başlandı. Hərbi texnikanın inkişafı döyüşün aparılması üsullarına öz təsirini göstərdi – havadan helikopterlərlə düşməni dövrələmə taktikası, “tunel müdafiəsi” taktikası yarandı, dəniz desantından, kəşfiyyat-təxribat fəaliyyətlərindən əvvəlki illərə nisbətən daha geniş miqyasda istifadə olunmağa başlandı [2; 3].

Bu vəziyyət Vyetnam müharibəsinin gedişində daha açıq-aydın özünü göstərdi: yeni idarəolunan zenit-raket kompleksi (İZRK), idarəolunan aviabombalar, “Şrayk” tipli özütuşlanan aviasiya raketləri, döyüş helikopterləri, həcmli partlayış sursatları, meteoroloji və geofiziki müharibə vasitələrinin daha

geniş və intensiv tətbiqinə başlandı. Vyetnamda çoxməqsədli helikopterlərin tətbiqi nəticəsində qoşunlar prinsip etibarını ilə yeni döyüş keyfiyyətinə – hava mobilliyinə nail oldu. Hərb sənətində quru qoşunlarının yeni – aeromobil döyüş fəaliyyəti meydana gəldi. Amerika ordusunda bunların aparılması üçün yeni təşkilati-ştat qoşun vahidi – hava hücum diviziyasının sələfi olan aeromobil diviziyası yaradıldı. Döyüş helikopterlərinin geniş tətbiqi, döyüş meydanında qoşunların atəşlə himayəsinin yeni üsulunun – helikopterlərlə himayənin başlanğıcını qoydu. Vyetnam müharibəsi ordu aviasiyasının – yüngül təyyarələrin, pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) sonrakı inkişafına güclü təkan verdi. Helikopter silahlarının intensiv olaraq təkmilləşdirilməsinə başlandı, helikopterlərin təchizatına “hava-hücum” sinifli, “atəş açdın-unutdun” konsepsiyasına cavab verən tank əleyhinə idarəolunan raket (TƏİR) kompleksləri daxil edildi; helikopterlərin mühafizəsi və səmərəli yüklənməsi artırıldı, bort-kəşfiyyat, hədəfgöstərmə və radioelektron mübarizə (REM) vasitələri təkmilləşdirildi [4; 5].

Bəzi dövlətlər xeyli sayda yeni növ silah və hərbi texnikasını Yaxın Şərq hərbi konfliktlərində (1967, 1973, 1982) sınaqdan çıxardı. Bu münaqişələrdə daha müasir tipli tanklar, artilleriya və aviasiya ilə təchiz edilmiş quru qoşunları kütləvi iştirak edirdi. Geniş miqyasda idarə edilən raketlərdən (TƏİR, İZR, aviasiya) istifadə olunurdu. 1973-cü ildə Ərəb – İsrail müharibəsində TƏİR-dən istifadənin yüksək effektivliyi bu müharibəni “TƏİR-in tanklara qarşı müharibəsi” adlandırmağa səbəb oldu. 70-ci illərdəki silahlı konfliktlərdə zireh və mərmii “mübarizəsi” yeni mərhələyə daxil oldu, bununla belə, bu yarışmada tanka nisbətən tank əleyhinə vasitələrin təkmilləşdirilməsi daha çox nəzərə çarpırdı. Əgər 1967-ci il Ərəb – İsrail müharibəsində tankların itkisi ümumi sayın 36%-ni təşkil edirdisə, bu ədəd müharibənin sonrakı dövrlərində – 1973-cü ildə 51%-ə, 1982-ci ildə isə 80%-ə qədər artdı. Çox mühüm olan odur ki, bir lokal müharibədən digərinə keçdikdə qoşunlara daha intensiv şəkildə yeni silah sistemləri daxil olduqca, döyüş fəaliyyətlərinin aparılmasında da dəyişiklik etmək lazım gəlirdi. Əgər Koreyadakı müharibədə əsasən 9, Vyetnamda 25, Yaxın Şərqdəki müharibələrdə 30 yeni sistem tətbiq edilmişdisə, Fars körfəzi zonasındakı müharibədə kəskin keyfiyyət sıçrayışı baş verdi – amerikalılar burada fürsətdən yararlanaraq silah və hərbi texnikanın 100-ə yaxın yeni növünü sınaqdan keçirdilər. Onların arasında ən vacib yeri təyyarə-“gözəgörünməzlər”, lazerlə tuşlanan aviasiya bombaları, lokasiya əleyhinə yeni raketlər, həcmli partlayış sursatları, dəniz bazalı qanadlı raketlər, kəşfiyyat-zərbə kompleksləri (KZK), radioelektron mübarizə (REM) təyyarələri tuturdu. Xüsusilə xarakterik hal o idi ki, əməliyyat bölgəsində qoşunların marağında ilk dəfə olaraq həm əməliyyat-strateji, həm də taktiki səviyyədə kosmik faktordan istifadə edildi. Amerikalıların silahlı konfliktlərdə təcrübəsini nəzərə alaraq digər ölkələr də getdikcə daha çox yüksək dəqiqliyə malik silah sistemlərinə (YDS) ümid bağlamağa başladı. Bunun başlanğıcı Vyetnam müharibəsində qoyuldu. YDS-nin xüsusi çəkisinin artmasını aşağıdakı faktorlarla izah etmək olar: əgər “Səhrada fırtına” əməliyyatında (1991) idarəolunan aviabombaların payı 8% idisə, artıq 7 ildən sonra – İraqa qarşı keçirilən “Səhra tülküsi” əməliyyatında (1998) bu göstərici 70%-ə qədər artdı. Yuqoslaviyaya qarşı “Vahiməli qüvvə” əməliyyatında (1999) amerikalıların bütün məhv etmə vasitələrinin 90%-i yüksək dəqiqliyə malik silahlardan ibarət idi [6; 7; 8].

Əfqanıstandakı döyüş fəaliyyətlərində isə keçmiş sovet qoşunları prinsipial olaraq yeni, “qeyri-tipik” xarakterli döyüş fəaliyyətləri ilə rastlaşdılar. Lakin onlar bu döyüşlərə praktiki olaraq hazır deyildilər. Partizan fəaliyyətləri taktikasından istifadə etməyi qeyri-nizami silahlı qruplaşmalarla döyüşlərin gedişi zamanı öyrənmək lazım gəldi. İlk növbədə motoatıcı diviziyaların təşkilati-ştat strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmək zərurəti yarandı. Belə ki, motoatıcı diviziya ağır hərbi texnika ilə həddindən artıq “yükləndiyindən”, onun dağlıq-səhralıq ərazilərdə ocaq xarakterli döyüşlərdə, yolsuzluq, yüksək temperatur, toz-torpaqlı və susuzluq şəraitində keçirilən əməliyyatlar üçün əlverişsiz olduğu meydana çıxdı. Diviziyalar yalnız çox nadir hallarda döyüş fəaliyyətlərini tam tərkibdə yerinə yetirməli olurdu. Tank alaylarından hər yerdə istifadə edə bilmirdilər. “Genişləndirilmiş döyüş sahəsi” şəraitində qoşunların döyüş nizamı aralıqları böyük olduqda tərəflər arxa cəbhəyə, cinahlara zərbə endirməyə, düşmənin əlaqə yollarını kəsməyə və oralarda pusqu, mina maneələri qurmağa, uçqunlar yaratmağa çalışırdılar. Qeyri-nizami silahlı dəstələrlə mübarizə aparmaq üçün yeni, əsasını motoatıcı tabor təşkil edən, artilleriya, tanklar, minaatanlarla gücləndirilmiş və aviasiya ilə himayə edilən yüngül döyüş texnikalı qarışıq dəstələrin (gücləndirilmiş bölmələrin) yaradılması lazım

gəldi. Çətin keçilən dağlıq ərazi şəraitində yüksək mobilliyə malik quru-hava komponenti – taktiki hava desantlarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Onlar ərazinin mühüm obyektlərini (körpü, aşırım, dağ keçidləri, bərə, yaşayış məntəqələri və dərələri) tutmaq və əldə saxlamaq, qoşunların keçməsinə təmin etmək, düşmən dəstələrini ayırmaq və mühasirəyə alınması fəaliyyətinə kömək etmək, dərinlikdən onlara ehtiyatın yaxınlaşmasına yol verməmək tapşırıqları ilə adətən, ön hissələrdən 15 – 20 km dərinliyə endirilirdilər. Ordunun əməliyyat bölgəsində ümumilikdə fəaliyyət göstərən zaman birləşmələrə (hissələrə), adətən, döyüş nizamnamələrinə uyğun hücum, ya da müdafiə zolağı deyil, çox geniş cavabdehlik zolağı təyin olunmağa başlandı. Məsələn, motoatıcı diviziyaya 100 – 400 km boyu cavabdehlik zonası müəyyən edilirdi. Alayların cavabdehlik zonaları 100 – 120 km-ə qədər uzanırdı. Taborlar üçün isə 30 – 40 × 10 – 15 km ölçüdə sahə təyin edilirdi. Bu da gələcəkdə döyüş fəaliyyətlərinin forma və üsullarında köklü dəyişikliklərin təməlini qoydu. Lakin “genişləndirilmiş döyüş sahəsi” qoşunların idarə olunmasında müəyyən çətinliklər yaradırdı. Belə ki, idarəetmə, radiorabitə, kəşfiyyat və təminat vasitələri mürəkkəb şəraitlərdə qoşunların fəaliyyətinin belə geniş miqyasda açılmasına hesablanmamışdı. Bu səbəbdən döyüş fəaliyyətlərinin təşkilində əhəmiyyəti heç də az olmayan yeni xüsusiyyətlər meydana gəldi. Məsələn, diviziya komandiri ərazini vizual olaraq onun üzərindən helikopterlə – hava komanda məntəqəsindən (HKM) öyrənməyə məcbur olurdu. Cavabdehlik zonasında qoşunların qarşısında kəşfiyyat-axtarış əməliyyatını keçirmək, düşmənin silahlı qruplaşmalarının basqınlarını dəf etmək, dayaq bazalarını ələ keçirmək, pusqularla mübarizə aparmaq, aerodromların, kommunikasiyanın mühafizə və müdafiəsi, yüklü kolonların döyüş müşayiəti, bloklayıcı, ləngidici və reydlə fəaliyyətlərini yerinə yetirmək və s. kimi çoxsaylı qeyri-standart tapşırıqlar meydana gəlirdi [9; 10; 11].

Rusiya Federasiyasının qoşunları Əfqanıstandakı problemlərlə praktik olaraq 1994 – 1996-cı illərdə çətin hərbi kampaniyasında da rastlaşdılar. Belə ki, əfqan müharibəsindən vaxtında lazımı dərslər almamış rus qoşunları əvvəlki səhvləri yenə də təkrarladılar. Hər şeydən əvvəl, Çeçenistanın özündə faktiki olaraq yüksək döyüş qabiliyyətinə malik olan qeyri-nizami silahlı dəstələrin güc və imkanları qabaqcıdan öyrənilmədi və düzgün qiymətləndirilmədi. Çeçen hərbi strukturunun güclü tərəflərini – müstəqil döyüş fəaliyyətləri zamanı silahlı dəstələrə mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyi təmin edən dəqiq idarəetmə sisteminin olması; o dövr üçün yeni hesab edilən kiçik, müstəqil mobil “taktiki qrupların” (tərkibində motopiyada, dağatıcı, tank, artilleriya, hava hücumundan müdafiə, tank əleyhinə, həmçinin kəşfiyyat, mühəndis istehkam və arxa cəbhə bölmələri) mövcudluğu və onların hərbi kontingentinin milli-etnik və dini birliyi, yerli əhali ilə sıx əlaqələrin olması ilə izah etmək olar.

İki çətin hərbi kampaniyasında məhdud sayda yeni növ silah və hərbi texnikadan istifadə olunmasına baxmayaraq, taktiki fəaliyyətlərin forma və üsulları əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdi. Buradakı yenilikləri aşağıdakı kimi şərh etmək olar: partizan fəaliyyəti taktikasından istifadə edən qeyri-nizami silahlı dəstələrə qarşı döyüşlərin aparılmasına baxışlar sistemi formalaşdı; digər güc strukturlarının Xüsusi Qüvvələr (XQ), Daxili İşlər Nazirliyinin (DİN) Daxili Qoşunları (DQ), Federal Sərhəd Xidməti (FSX), Fövqəladə Hallar Nazirliyi (FHN), Federal Təhlükəsizlik Xidməti (FTX), dəmiryol qoşunları ilə birlikdə keçirilən kəşfiyyat-axtarış, zərbə-hücum, reydlə-bloklama növlü taktiki fəaliyyətlərin xeyli yeni forma və üsulları yarandı; silahlı konfliktlərdə dəstə-qrup şəklində taktiki fəaliyyət təsdiqləndi, ümumqoşun birləşmə və hissələrinin döyüş düzülüşündə xeyli yeni elementlər yarandı; ocaq qarşılıqlı əlaqəsinə uyğun olaraq düşməni atəşlə məhv etmə sistemi təkmilləşdirildi; müdafiənin aparılmasının yeni üsulu – dayandırıcı – stabilizasiyaçı fəaliyyət yarandı; ümumqoşun döyüşünün prinsipləri əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdi, onun hazırlanması və aparılması, qoşunların idarə olunması, qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili və hərtərəfli təminatla dair komandir və qərargahların iş məzmununu və metodları zənginləşdi. Silahlı münaqişələrdə (konfliktlərdə) döyüş fəaliyyətləri praktikası ilə əməliyyatların yeni forması – “xüsusi müştərək əməliyyatlar” işlənib təkmilləşdirildi. Bu əməliyyatlar hədəflərə, yerə, vaxta və qoşun tapşırıqlarına, əməliyyat, rejim və sərhəd nümayəndəliyinin fəaliyyətlərinə görə birgə razılaşdırılan və qarşılıqlı əlaqələndirilən, müxtəlif təsisatlı güc strukturlarının qoşunlarının döyüş gücü ilə razılaşdırılmış, bir qayda olaraq, Quru Qoşunları (QQ) komandanlığının vahid rəhbərliyi altında keçirilirdi [12].

Hücum və müdafiəyə gəldikdə isə, onlar da silahlı konfliktlərdə klassik formada yox, dəyişdirilmiş şəkildə geniş istifadə olundu. Belə ki, müdafiə, hər şeydən əvvəl, başdan-başa tranşeyli mövqelər və dərinliyə eşelonlaşdırılmış zolaqlar yaradılmaqla deyil, ocaq xarakterli fəaliyyət prinsipi üzrə, ayrı-ayrı dayaq məntəqələrinin müqavimət qovşaqları, dairəvi atəş sistemi siperi və mühüm istiqamətləri bağlamaq üçün maneələr yaratmaqla aparılmağa başlandı. Hücum döyüşünün mahiyyətini spesifik formalarda zərbə-atəş fəaliyyətləri təşkil edirdi, artıq burada qarşıdurmanın ənənəvi mövqe metodlarından istifadə olunmurdu (müdafiəni yarmaq, çox güclü zərbə qruplaşması yaratmaq, bütün cəbhə boyu hücum, ikinci eşelonları döyüşə yeritməklə döyüş gücünü artırmaq və s.). Qanunsuz silahlı qruplaşmaların böyük dəstələrinin məhv edilməsi artıq uzaq məhvetmə atəşi, yaxın zonada atəş zərbəsi, qısamüddətli qətiyyətli həmlə kimi üsulları tətbiq etməklə planlı şəkildə aparılmağa başlandı: bəzi hallarda motoatıcı, tank və hava-desant bölmələri düşmənlə bilavasitə təmas döyüşünə girmədən uzaq darmadağın etmə atəşi həyata keçirilirdi. Ocaqlı qarşıdurma şəraiti, möhkəmləndirilmiş cəbhə xəttinin olmaması, döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün qüvvə və vasitələrin məhdudluğu hücum və müdafiədə qoşunların döyüş nizamı düzülüşünə öz təsirini göstərirdi. Baza mərkəzlərindən ayrılaraq uzaqlıqda olan, tez-tez təcrid olunan istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək üçün motoatıcı və tank bölmələrinin taktiki və atəş sərbəstliyini təmin etmək tələb olunurdu. Bu da mobil taktiki qrupların, xüsusi dəstələrin və hədəf təyinatı üzrə qrupların yaradılmasını şərtləndirirdi. Onların əsasını tank, artilleriya, tank əleyhinə, hava hücumundan müdafiə, mühəndis və odsaçan bölmələrlə gücləndirilmiş motoatıcı tabor təşkil edirdi. Bundan əlavə, silahlı konfliktlərdə hissələrin döyüş nizamının yeni elementləri: qoşun manevr, zərbə-atəş, qırıcı, təxribat əleyhinə, vertolyot-reyd qrupları, zirehli qruplar və helikopterlərdən minalama səyyar qrupları yarandı. Bütün bunlardan görüldüyü kimi, XX əsrin ikinci yarısında lokal müharibələrdə və silahlı konfliktlərdə taktika və bütünlükdə hərbi sənəti yeni mahiyyət qazandı.

XX əsrin əvvəllərində də taktikanın inkişafında müəyyən edici faktor silahlı qarşıdurmaların: Rusiya – Gürcüstan (Cənubi Osetiya və Abxaziya) (2008), Qarabağ bölgəsində “Aprel döyüşləri” (2016), II Qarabağ müharibəsi (2020), Lokal xarakterli antiterror tədbirləri (LXAT) (2023), hələ də davam edən Rusiya – Ukrayna müharibəsinin (2022) və bu silahlı qarşıdurmalarda yeni növ silahların tətbiqi oldu. Döyüşün yenilənmiş maddi əsasının təsiri altında artıq onun yeni modeli formalaşmağa başladı. Müasir əməliyyatlar şəraitində əsas rol yüksək dəqiqliyə malik silahlar oynamağa başladı və bu silahlar artıq özünü “mərkəzi güc” kimi təsdiq etmişdir. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrin orduları isə liderlik rolunu “süni intellekt” səviyyəsinə çatmış robotlaşdırılmış vasitələrlə, həmçinin yeni fiziki prinsiplərə əsaslanan silahlarla təmin edilmişdir. Bununla yanaşı, “klassik” növ silahların da təkmilləşdirilmə prosesi intensiv olaraq davam etmişdir. Belə ki, artilleriyanın kəşfiyyət atəş kompleksi (KAK) rejimində işləməsi üçün şərait yaradılmışdır.

Quru Qoşunlarının zirehləşdirilməsi davam etdirilmişdir. Tank döyüşünə gəldikdə isə, artıq hazırda onun aparılmasının səciyyəviliyi göstərir ki, keçmişdə aparılan yaxın döyüşdən (orta hesabla 600 – 800 m məsafədən) uzaq atəş döyüşünə (orta hesabla 3.000 – 4.000 m və daha çox) keçmişdir. Lakin perspektivə gəldikdə, problemlili olan budur ki, yüksək dəqiqliyə malik silahların tətbiqi ilə döyüş fəaliyyətlərində tankın lider olaraq qalması şübhə doğurur, üstəlik tank əleyhinə vasitələrin effektivliyi tankın mühafizə keyfiyyətlərini artıq indidən bir qədər üstələyir. Gələcəkdə də onların döyüş keyfiyyətləri arasındakı fərq, çox güman ki, daha da artacaq. Birliklərin döyüş potensialının sonrakı dinamik inkişafına onların daha çox helikopterlərin yeni modifikasiyaları – çoxməqsədli, kəşfiyyət-zərbə, helikopter-qırıcı, xüsusi müşayiət helikopteri, helikopter-maneəqoyan və digər tiplərlə təchiz olunması kömək etməkdədir.

Helikopterlərlə bərabər, inkişafını sürətlə davam etdirən PUA-lar, dronlar öz nadir uçuş istismar-texniki imkanları ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Onlar məhdud, kiçik dairəvi meydançaların üstündən, adi səhra meydançasından, torpaq yollardan qalxa bilər. Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Suriyadakı “Zeytun budağı” antiterror əməliyyatlarının (2018), Silahlı Qüvvələrimizin Qarabağ bölgəsindəki 44 günlük Vətən müharibəsinin (2020) və 2023-cü ildə apardığı lokal xarakterli antiterror tədbirlərinin (LXAT), o cümlədən hələ də davam edən Rusiya – Ukrayna müharibəsinin təhlili göstərdi ki, PUA-lar düşmənin

atəş vasitələrini susdura, onun idarəetmə məntəqələrinə, müdafiə mövqələrinə zərbə endirə, döyüş texnikasını, raket qurğusunu, körpüləri məhv edə, kəşfiyyat apara və atəşə düzəlişlər verə bilər. “Ərazinin relyefi ilə” uçuş, yüksək manevrilik, havada uzunmüddətli süzmə, səssizlik, nəzərə az çarpmaq – çox yüngül təyyarələrin bütün bu keyfiyyətləri quru qoşunlarının döyüş fəaliyyətləri taktikasına xeyli təsir göstərmişdir.

Belə ki, Vətən müharibəsində və 2023-cü ildə apardığımız lokal xarakterli antiterror tədbirlərində müasir əməliyyat şəraitinə uyğun aşağıda göstərilən yeni əməliyyat-taktiki fəaliyyətlərin icrasının şahidi olduq. Belə fəaliyyətlərdən: aviasiyanın fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış REM-in kütləvi tətbiqi, lazerlə tuşlanan aviabombaların tətbiqi, qoşunların marağında kəşfiyyat, rabitə və naviqasiyanın kosmik vasitələrinin tətbiqi, xüsusi təyinatlı qüvvələrin (XTQ) və komando birliklərinin fəaliyyətləri ilə uyğunlaşdırılmış hava-hücum, kəşfiyyat-zərbə əməliyyatlarını, digər silahlı birləşmələrin XTQ-nin Quru Qoşunları (QQ) ilə müştərək fəaliyyəti, mobil taktiki qrupların qeyri-nizami silahlı qruplaşmalara qarşı antiterror tədbirlərini nümunə gətirmək olar.

Yeni supermüasir məhvetmə vasitələrinin yaradılması ilə yanaşı, silahlı konfliktlərin gedişində “klassik” qoşun növləri – artilleriya, motoatıcı və tank qoşunları da təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, atış dəqiqliyinin yüksəldilməsi, qarşı tərəfə istiqamətlənmiş atəş vasitələri sayının artırılması və kasetli döyüş başlıqlarının tətbiq olunması nəticəsində yaylım atəşli reaktiv sistemin (YARS) döyüş effektivliyinin ikiqat artırılmasına nail olunmuşdur. YARS və aviasiyadan ərazinin məsafədən minalanması (ƏMM) üçün istifadə etməyə başladılar ki, bu da düşməyə təsirin effektivliyini yüksəltdi. Tuşlamanın lazer sistemli artilleriya idarəolunan mərmiləri ən maksimal atış uzaqlığında hərəkət edən tanka birinci atışdan birbaşa dəyməni təmin etdi. Nəticədə, uzunmüddətli “uzaq atəş döyüşü” əməliyyatların müvəffəqiyyətini təmin edən dəyişməz şərt oldu. Yüksək dəqiqliyə malik silahların rolunun kəskin artması distansiyalı, təmassız döyüş əməliyyatları dövrünün başlanğıcını qoydu.

Artilleriya, minaatanlar və reaktiv sistemlərin atış uzaqlığının artırılması, dərin zərbənin güclü əməliyyat vasitəsi kimi aviasiyadan istifadə distansiyalı mübarizənin müasir əməliyyat şəraitində artıq yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Mobil (səyyar) qrupların (tank və mexanikləşdirilmiş birləşmələrin) fəaliyyətlərinin uyğunlaşdırılması, habelə bəzi əməliyyatlarda hava və taktiki hava desantının endirilməsi on kilometrə dərinlikdə düşməyə qarşı aktiv təsir zonasını genişləndirmək imkanını təmin etmişdir.

Distansiyalı döyüşün əsas fərqləndirici xüsusiyyəti getdikcə artan məkan genişliyidir. Belə döyüşün aparılması zamanı birləşmə və hissələr arasındakı ayırıcı xətlər, o cümlədən tərəflərin hətta döyüş təması xətti olduqca şərti mənə daşır, çünki distansiyalı qarşıdurmanın sərhədləri mövcud silahların çata bildiyi hüdudlarla məhdudlaşır. Belə ki, korpusun (diviziyanın) atəş vasitələri düşməyə təsir zonasını 50 – 70 km və daha çox, briqadanın (alayın) atəş vasitələri 15 – 20 km-ə qədər, taborun atəş vasitələri 7 – 10 km-ə qədər artırmağa imkan verir [13].

Bu səbəbdən də baş vermiş lokal müharibələrdə və silahlı münaqişələrdə yaxın döyüşlə bərabər, “dərin döyüş” taktikası da inkişaf etmişdir. Düşmənin arxasında reydlər, manevrələri, müqavimət qovşaqlarının çox sürətlə dövrələnməsi və yandankeçilmənin tətbiqi, ehtiyata kombinə edilmiş hava-yerüstü zərbələrinin endirilməsi kimi növlərdə dərin fəaliyyətin yeni formaları meydana gəlmiş, qarşılaşma döyüşünün, təqibmənin, su maneələrinin hərəkətdən dəf edilməsinin əhəmiyyəti artmışdır. Nəticədə, qarşıdurmanın ağırlıq mərkəzi tərəflərin döyüş təması xəttindən taktiki və əməliyyat dərinliyinə tərəf yerini daha çox dəyişməyə başlamışdır ki, bu da döyüş fəaliyyətlərinin qətiyyətliliyinin, dinamikliyinin və manevrliyinin artırılması üçün zəmin yaratmışdır. Bununla belə, uzaqvermə məhvetmə vasitələrinin və döyüş sistemində dərin fəaliyyətin xüsusi kütləsi durmadan artmaqdadır. Döyüşlərin xarakteri dövrə görə dəyişdikcə döyüş meydanının strukturu da dəyişilmək üzrədir. Əgər əvvəl döyüş sahəsi üçün üçölçülülük – en, dərinlik, hündürlük xarakterik idisə, artıq indi döyüş məkanının yeni əhatə dairəsi informasiya, elektron və efir məkanı olması qaçılmazdır.

Nəticə

Müharibələr və lokal silahlı münaqişələrin təhlil zamanı müəyyən etdik ki, dövr dəyişdikcə, bir müharibən digərinə keçdikdə texniki tərəqqi nəticəsində döyüş fəaliyyətlərinin xarakteri kəskin dəyişikliyə məruz qalmışdır. Aparılan təhlil bizə belə fikir söyləməyə imkan verir ki, qoşunların artan atəş, zərbə və manevr imkanlarının təsiri altında onların taktiki fəaliyyət üsullarında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Taktikanın və qoşunların idarəetməsinin inkişafı, silahlı mübarizələrin forma və üsullarının inqilabi dəyişikliyi müharibə və silahlı münaqişələrdə istifadə olunan silahların effektivliyindən asılıdır. Müasir əməliyyat şəraitində yüksək dəqiqliyə malik silahların, pilotsuz uçuş aparatlarının, dronların rolunun artması ilə distansiyalı, təmassız, dərin əməliyyatların aparılmasına nail olunur. Silahlı mübarizənin bu kimi yeni taktiki forma və üsulları qoşunların döyüş imkanlarını, onların ayrı-ayrı istiqamətlərdə fəaliyyət sərbəstliyini və genişləndirilmiş döyüş meydanında mobilliyini kəskin artırır. Aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən etdik ki, bizim ordumuz da digər inkişaf etmiş ölkələrin ordularından istər taktiki, istərsə də texniki cəhətdən heç də geridə qalmır. Belə ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Qarabağ bölgəsində apardığı və düşmən üzərində qazandığı qələbə döyüş meydanında taktikanın yeni forma və üsullarının və müasir silah sistemlərinin düzgün uyğunlaşdırılmış tətbiqi nəticəsində əldə edilmişdir. Lakin qazandığımız bu uğurlar bizi arxayınlaşdırmamalıdır. Bu münaqişələr hərtərəfli prizmadan təhlil edilməli, döyüşlərdə tətbiq olunan və uğur gətirən yeni taktiki fəaliyyətlər təlimatlarda öz əksini tapmalı və keçirilən taktiki təlimlərdə praktiki olaraq tətbiq edilməlidir. Müharibələrdən düzgün nəticələr çıxararaq, müasir əməliyyat şəraitində baş verə biləcək silahlı mübarizəyə daim hazır olmağı prioritet məsələlərdən biri kimi qəbul etmək məqsədəuyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı

1. Большая Энциклопедия Кирилла и Мефодия, на 2 диск: [Электронный ресурс] / – Москва, 2004. – 2 электрон. опт. диск (CD-ROM).
2. Тертицкий, Ф. Война на истощение // – Москва: Журнал "Огонёк", – 2020. №28, – с. 22.
3. Лукьянов, Г. Война в Корее. 1950–1953 // – Санкт-Петербург: Издательство "Полигон", – 2000. №5, – с. 928.
4. Фролов, А.В. Война во Вьетнаме: взгляд через полвека // – Москва: Журнал "Обозреватель", – 2015. №7, – с. 100-110.
5. Макаревич, Е. Война во Вьетнаме: даты, ход событий, итоги и военные преступления: [Электронный ресурс] / – 24 октября, 2023.
URL: <https://news.ru/history/vojna-vo-vetname-daty-hod-sobytij-itogi-i-voennye-prestupleniy/>
6. Баталова, А. Арабо-израильский конфликт: история противостояния: [Электронный ресурс] / – 29 июня, 2021.
URL: <https://tengrinews.kz/opinion/arabo-izraillskiy-konflikt-istoriya-protivostoyaniya-1108/>
7. Война в Персидском заливе: [Электронный ресурс] / – 24 октября, 2007.
URL: <http://militera.lib.ru/h/dotsenko/11.html>
8. Величкин, С. Операция НАТО "Союзническая сила". 20 лет с начала бомбардировок Югославии: [Электронный ресурс] / – 23 марта, 2019. URL: <https://tass.ru/info/6250913>
9. Воробьев, И.Н. Тактика боевых групп // – Москва: Военная мысль, – 2001. № 01 (01-02), – с. 27-30.
10. Конфликты между РФ и Чеченской Республикой в 1994 – 1996 / 1999 – 2009 годы: [Электронный ресурс] / – 18 апреля, 2011. URL: https://ria.ru/history_spravki/365668402.html
11. Cassidy, Robert, M. Russia in Afghanistan and Chechnya: // military strategic culture and the paradoxes of asymmetric conflict. Carlisle Barracks, Pa: Strategic Studies Institute: U.S. Army War College, – 2003. – p. 81.
12. Бабаев, С.М., Байрамов, А.А. Анализ влияния событий на Кавказе и конфликт в Чеченской Республике на развитие ВС РФ. // – Москва: Евразийский Союз Ученых, – 2015. №7(16), – с. 88-90.

13. Воробьев, И.Н. Тактика искусство боя. Учеб. пособие / И.Н.Воробьев. – Москва: Военное изд-во, – 2002. – 863 с.

Аннотация

Роль войны в развитии тактики и военного управления

Сиявуш Бабаев

В статье рассматриваются виды нового оружия и техники, применявшиеся в локальных войнах и вооруженных конфликтах после Второй мировой войны, специфика войн, новые формы и методы тактической деятельности. Анализируются радикальные изменения в характере войн и конфликтов, произошедшие в середине XX – начале XXI века, и роль этой вооруженной борьбы в развитии тактики и военного управления.

Ключевые слова: война, вооруженный конфликт, поле боя, тактическая группа, нерегулярные вооруженные формирования, беспилотный летательный аппарат, противотанковая управляемая ракета, поле неконтактного боя

Abstract

The role of warfare in the development of tactics and military administration

Siyavush Babaev

The article examines the types of new weapons and equipment used in local wars and armed conflicts after the Second World War, the specifics of wars, new forms and methods of tactical activity. Radical changes in the nature of wars and conflicts that occurred in the mid-20th-early 21st centuries, and the role of this armed struggle in the development of tactics and military command and control are analyzed.

Keywords: war, armed conflict, battlefield, tactical group, irregular armed formations, unmanned aerial vehicle, anti-tank guided missile, non-contact battlefield

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 07.11.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 13.11.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 29.11.2023

UOT 544

**AZƏRBAYCAN ORDUSUNDA
RADİASIYA, KİMYƏVİ VƏ BİOLOJİ KƏŞFİYYATIN ƏSASLARI****m.t.h.ü.f.d., polkovnik Ramil Axundov***Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*E-mail: mr.axundov1@gmail.com

Xülasə. Məqalədə hərbi əməliyyatlar zamanı radiasiya, kimyəvi və bioloji (RKB) kəşfiyyatın təşkili və həyata keçirilməsi ilə bağlı problemlə məsələlər təhlil edilmiş, habelə bu sahədə süni intellektə əsaslanan texnikanın tətbiqinin aktuallığı əsaslandırılmışdır. Çirklənmə (zəhərlənmə) şəraitində RKB kəşfiyyatı aparılarkən süni intellektə əsaslanan texnikanın tətbiqi ilə məlumatların ötürülməsinin operativliyinin, həmin məlumatların doğruluğu və tamlığının artması vurğulanır.

Açar sözlər: kütləvi qırğın silahları, nüvə, kimyəvi və bioloji terrorizm, çirklənmə, radiasiya, kimyəvi və bioloji kəşfiyyat və nəzarət

Giriş

İnkişaf etmiş ölkə ordularının mövcud strategiyası hərbi-siyasi vəziyyətdən asılı olaraq həm genişmiqyaslı nüvə müharibəsinin aparılmasını, həm də kütləvi qırğın silahlarının komponentlərindən nöqtəvi zərbələr endirməyi istisna etmir. Bundan əlavə, mütəxəssislərin fikrincə, ayrı-ayrı ölkələr radiasiya, kimyəvi və bioloji mühafizə kompleks sistemlərinin təkmilləşdirilməsi prosesi adı altında kütləvi qırğın silahları və digər yeni fiziki prinsipli silah növləri ilə hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün orduların yenidən silahlanmasını həyata keçirir [1].

Nəzərə alınmalıdır ki, nüvə, kimyəvi və bioloji silahların tətbiqi faktı üçüncü tərəfin təxribatı ilə müharibə edən dövlətlərin iradəsinə zidd olaraq planlaşdırılmadan baş verə bilər. Terror təşkilatları, qeyri-qanuni silahlı birləşmələr və düşmənin təxribat qrupları üçüncü tərəf kimi çıxış edə bilər ki, bu da təcavüzkara hücum vasitələrinin seçimində əlavə sərbəstlik verəcək [1]. Faktdır ki, terror təşkilatları kütləvi qırğın silahlarının hər hansı bir komponentini əldə etsələr, humanitar normalara zidd olaraq onu dinc əhaliyə qarşı tətbiq edə bilər.

Günümüzdə kütləvi qırğın silahlarının geniş tətbiqi də daxil olmaqla global müharibələrin alovlanması təhlükəsinin minimuma endirilməsi üçün səylərə baxmayaraq, son illərin hadisələri göstərir ki, silahlı mübarizə vasitələrindən istifadə ayrı-ayrı dövlətlər, millətlər və sosial qruplar arasındakı ziddiyyətlərin həllində getdikcə daha çox yayılmış formaya çevrilir. Bu, terror təşkilatlarının liderlərinin açıq bəyanatları, o cümlədən Suriya, İraq, Liviya və Ukraynadakı son hadisələrlə təsdiqlənir.

Nüvə obyektlərində mümkün terror təxribatı, eləcə də baş verə biləcək qəzalar yüksək təhlükə dərəcəsinə malikdir. Məsələn, Ermənistanda 1976-cı ildə tikilmiş, istismar müddəti başa çatmış, bütün region üçün təhlükə mənbəyinə çevrilmiş Metsamor atom-elektrik stansiyası (AES) artıq köhnəlib, müasir standartlara cavab vermir və daha da dəhşətli odur ki, seysmik zonada yerləşir. Belə göstəricilər də AES-da qəzanın başvermə ehtimalını dəfələrlə artırır [2].

Böyük miqdarda nüvə materialları və yüksək daxili enerji istehlakı ilə digər nüvə qurğularından fərqlənən nüvə elektrik stansiyalarının reaktorlarında mümkün qəza və təxribatlar nəticəsində global fəlakət baş verə bilər.

Beləliklə, bu gün dünyada radiasiya, kimyəvi və bioloji mühafizə milli və kollektiv təhlükəsizlik sisteminin təmin edilməsində zəruri elementə çevrilib. Bu da öz növbəsində radiasiya, kimyəvi və bioloji şəraitin vaxtında aşkar edilməsi üçün bütün növ kəşfiyyat və nəzarətin aparılmasını mütləq edir. Belə tapşırıqların icrasında əsas güc Silahlı Qüvvələrin radiasiya, kimyəvi və bioloji mühafizə xidmətlərinin üzərinə düşür.

Əsas hissə

Müasir döyüş əməliyyatları zamanı nüvə və kimyəvi silahların tətbiqi nəticəsində ərazi və obyektlərin radioaktiv, kimyəvi çirklənməsi döyüş şəraitinə təsir edən əsas amillərdən sayılır. Radiasiya və kimyəvi şərait nüvə və kimyəvi silahların tətbiqi zamanı ərazilərin, havanın, şəxsi heyətin zəhərlənməsi, habelə texnikaların, müxtəlif obyektlərin çirklənməsi nəticəsində yaranır, qoşunların döyüş fəaliyyəti və qabiliyyətinə ciddi təsir göstərir. Radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmənin şəxsi heyətə zərərli təsir təhlükəsi yaranmış radiasiya və kimyəvi şəraitin tez müəyyən edilməsini, qiymətləndirilməsini, eyni zamanda bölmə və hissələrin döyüş fəaliyyəti üzrə qərarın qəbul edilməsi zamanı onun təsirinin nəzərə alınmasını tələb edir [3].

Radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat və nəzarət radioaktiv və kimyəvi çirklənmə barədə qərargahların (bölmələrin) vaxtında xəbərdar edilməsi, qorunma tədbirlərinin görülməsi, habelə mövcud şəraitdə ən uyğun hərəkətlərin müəyyənəndirilməsi üçün zəruri olan istifadə faktı və faktiki radiasiya və kimyəvi vəziyyət barədə məlumat əldə etməkdən ötrü aparılır.

Radiasiya, kimyəvi və bioloji (RKB) kəşfiyyatın vəzifələri bunlardır [4]:

– ətraf mühitin radioaktiv, kimyəvi və bioloji çirklənmə sahələrinin mövcudluğunun və sərhədlərinin müəyyənəndirilməsi;

– radiasiya dozalarının gücünü, zərərli, toksik kimyəvi maddələrin və bioloji agentlərin mövcudluğunun, növünün, həmçinin konsentrasiyalarının müəyyənəndirilməsi;

– radiasiya dozalarının nisbətən ən zəif gücü olan istiqamətlərinin (marşrutlarının, bölgələrinin) müəyyənəndirilməsi;

– RKB mühafizə qoşunlarının, tibbi, baytarlıq və sanitariya, mühəndis xidmətlərinin laboratoriyalarında spesifik indikasiyası (identifikasiyası) üçün nümunələrin götürülməsi.

RKB kəşfiyyatı vəzifələrinin icrası yerüstü və hava RKB kəşfiyyatının hissələri (bölmələri), habelə bütün qoşun növlərinin, xüsusi qoşunların və arxa hissələrin xüsusi hazırlanmış qrupları (hesabları, ekipajları), həmçinin mülki müdafiə bölmələri tərəfindən həyata keçirilir.

Şəxsi heyətin kütləvi qırğın silahlarından təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bütün qüvvə, vasitə və metodlardan istifadə edərək düşmənin əks qruplaşmasının, nüvə və kimyəvi hücum vasitələrinin mövcudluğunu vaxtında müəyyənəndirmək, yerlərini (koordinatlarını), istifadəyə hazırlıq dərəcəsinə müəyyən etmək mümkündür. Bundan əlavə, keçirilən RKB kəşfiyyat tədbirləri düşmənin kütləvi qırğın silahlarından istifadəyə hazırlığı barədə şəxsi heyəti və əhalini vaxtında xəbərdar etməyə və lazımı qorunma (mühafizə) tədbirlərini görməyə imkan verir.

RKB kəşfiyyat məlumatları dərhal yuxarı qərargaha məruzə edilir və tabe olan bölmələrə çatdırılır. Komandir və qərargahlar düşmənin kütləvi qırğın silahlarının istifadəsinə birbaşa hazırlığı barədə kəşfiyyat məlumatları əldə etməklə və ya düşmən tərəfindən nüvə zərbələrinin planlaşdırılması haqqında yuxarı instansiyadan məlumat almaqla zərbə ala biləcək və ya da çirklənmə zonasında qala biləcək hissə və bölmələri maksimum sürətlə xəbərdar edirlər.

Bilavasitə zərbə mərkəzlərində olan qoşunlara, habelə radioaktiv, zərərli maddələrin və bakterial agentlərin yayıla biləcəyi ərazilərdə fəaliyyət göstərən bölmə və birləşmələrə düşmən tərəfindən kütləvi qırğın silahlarından istifadə ediləcəyi barədə dərhal məlumat verilir.

Radioaktiv və kimyəvi maddələrlə çirklənməyə məruzqalma təhlükəsi haqqında bölmələri xəbərdar etmək üçün müxtəlif növ çirklənmiş ərazilərin vaxtında aşkar edilməsi radiasiya və kimyəvi kəşfiyyatın əsas məqsədidir. Radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat çirklənmənin başlanğıcını, çirklənmiş rayonların sərhədlərini, radiasiya səviyyəsini və zəhərləyici maddələrin növünü təyin etməli, o cümlədən güclü çirklənməyə məruz qalmış rayonların yandankeçmə yollarını və ya onlarda keçidləri axtarmalı, tam çirklənməyə məruz qalmış rayonlarda daha az təhlükəli istiqamətləri təyin etməlidir. Radiasiya və kimyəvi kəşfiyyata, həmçinin radiasiya səviyyəsini zəifləməsinə nəzarət tapşırığı da daxildir.

RKB çirklənmə barədə xəbərdarlıq bütün rabitə kanallarında vahid daimi siqnalın ötürülməsi yolu ilə, bölmələrdə isə əlavə olaraq səs və vizual siqnallarla həyata keçirilir. Şəxsi heyətin xəbərdar edilməsi nə qədər operativ olarsa, lazımı mühafizə (qorunma) tədbirlərinin görülməsindən ötrü daha çox vaxt

qalacaq, düşmənin kütləvi qırğın silahlarından istifadəsinin onlar üçün qəfil və döyüş qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb olacağı ehtimalı azalacaq.

Beləliklə, düşmən tərəfindən nüvə, kimyəvi və ya bioloji silahlardan istifadə edildikdə məhvetmə ocaqlarının, yoluxma zonalarının, dağınıq, yanğın və daşqın ərazilərinin kəşfiyyatı aparılır, xilas etmə işləri və tibbi təxliyə tədbirləri, dozimetrik və kimyəvi nəzarət həyata keçirilir, çirklənmə zonalarının xarici sərhədləri işarələnir və yandankeçmə yolları, yaxud çirklənmə (zəhərlənmə, yoluxma) səviyyəsinin ən aşağı olduğu istiqamətlər müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, düşmənin kütləvi qırğın silahlarından istifadəsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi şəxsi heyətdə, silah və texnikada itkilərin hesablanmasını, habelə çirklənmə (zəhərlənmə, yoluxma), dağınıqlar, daşqın və yanğınlardan xarakterini və miqyasının müəyyənləşdirilməsini əhatə edir. Nəticələrin qiymətləndirilməsi nüvə partlayışlarının parametrlərinin təyin edilməsi, müxtəlif növ kəşfiyyat, dozimetrik və kimyəvi nəzarət məlumatlarının, habelə birbaşa nüvə, kimyəvi, bakterioloji (bioloji) silahların təsirinə məruz qalan bölmə komandirlərinin hesabatları (məruzələri) əsasında həyata keçirilir.

RKB kəşfiyyatı vasitəsilə vaxtında əldə edilən məlumatlar şəxsi heyətin qorunması istiqamətində əlavə tədbirlər görməyə, qoşunlara radioaktiv, zəhərli maddələrin və bakterial agentlərin mümkün yayılması, onların fəaliyyət göstərdiyi ərazilərdə dağınıq, daşqın və yanğınlardan barədə məlumat verməyə, radiasiya, kimyəvi və bakterioloji (bioloji) kəşfiyyatın aparılması üçün vəzifələri aydınlaşdırmağa, bölmələri təhlükəli ərazilərdən çıxarmağa və əməliyyatların davam etdirilməsindən ötrü əsaslanmış bir qərar qəbul etməyə imkan verir.

Bundan əlavə, RKB kəşfiyyatının əldə etdiyi məlumatlar, düşmən tərəfindən kütləvi qırğın silahlarının istifadəsindən sonra aparılan proqnozlaşdırmanın nəticələri hissə və bölmələrin döyüş qabiliyyətinin dərəcəsini müəyyənləşdirməyə, sonradan onun bərpa və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tədbirləri təyin etməyə imkan verir. Bu məlumatlar əsasında hissə və bölmələrdə qismən xüsusi təmizləmənin, şərait imkan verdikdə isə tam xüsusi təmizləmənin aparılması, o cümlədən silah, avadanlıq, qoruyucu vasitə və geyim formalarının dezaktivasiya, deqazasiya və dezinfeksiyası, habelə şəxsi heyətin sanitariya təmizləməsi barədə qərar qəbul edilir.

Bölmələrin radioaktiv və zəhərləyici maddələrlə çirklənməsi zamanı radiasiya və kimyəvi şərait eyni vaxtda qiymətləndirilir. Adətən, ilk növbədə məlum şəraitdə qoşunların fəaliyyətinə və şəxsi heyətin döyüş qabiliyyətinə daha çox təsir göstərəcək çirklənmə haqqında olan məlumatların qiymətləndirilməsi aparılır.

Radiasiya və kimyəvi şəraitin qiymətləndirilməsi əsasında onun hissə və bölmələrin döyüş qabiliyyətinə təsiri haqqında nəticələr çıxarılır, qorunma üzrə tədbirlər həyata keçirilir və düşmən basqını nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlər yerinə yetirilir.

Bölmələrin hücum və ya müdafiə döyüşlərini aparmasından, marş keçirməsindən, və yaxud ərazidə yerləşməsindən asılı olmayaraq, radiasiya və kimyəvi kəşfiyyatın məqsəd və tapşırıqları olduğu kimi qalır. Lakin kəşfiyyatın aparılma şərtlərində və kəşfiyyat aparılacaq obyektlərdə fərq ola bilər. İstənilən şəraitdə fasiləsizlik, kəşfiyyatın vaxtında aparılması və dəqiqlik kəşfiyyatın əsas tələbidir.

Fasiləsiz radiasiya və kimyəvi kəşfiyyatın aparılmasına olan tələblər radioaktiv və kimyəvi çirklənmədən, onun xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə əsas xüsusiyyətlərdən biri də radioaktiv və əksər zəhərləyici maddələrin çökdüyü rayonda çirklənmənin xarici əlamətlərinin olmamasıdır. Bu səbəbdən radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat fasiləsiz aparılmadıqda şəxsi heyətin çirklənməyə məruz qalma təhlükəsi daha da artacaq. Çox vaxt döyüş fəaliyyətləri aparılan rayon, bilavasitə kütləvi qırğın silahları tətbiq edilməsə belə, gözlənilmədən radioaktiv və kimyəvi maddələr küləyin əsməsi ilə böyük məsafələrə yayılması istiqamətində çirklənməyə məruz qala bilər.

Bölmələrin döyüş fəaliyyətlərinin çevik və yüksək maneəvərlilik xarakteri şəxsi heyətin (bölmələrin) gözlənilmədən çirklənmiş rayonu tərk etməsinə imkan yaradır. Buna görə ancaq fasiləsiz radiasiya və kimyəvi kəşfiyyatın aparılması ilə şəxsi heyətin çirklənmə təhlükəsi barədə vaxtında xəbərdar edilməsinə nail olunur.

Bölmələrdə fasiləsiz radiasiya və kimyəvi kəşfiyyatın aparılmasına olan tələb o demək deyil ki, döyüş fəaliyyətlərinin gedişində bütün radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat cihazları fasiləsiz iş rejimi vəziyyətində olsun. Radioaktiv və digər növ çirklənmələrin vaxtında aşkar olunması üçün bölmə komandirləri tərəfindən cihazların vaxtaşırı işə salınması və ya istifadəsinə nəzarət etməsi prosesin fasiləsizliyi təmin edir.

Radiasiya və kimyəvi kəşfiyyatın vaxtında aparılması bölmələrin şəxsi heyətinin qoruyucu vasitələrdən vaxtında istifadə etmə imkanlarını, o cümlədən radioaktiv şüalanmanın və ya kimyəvi zəhərlənmənin zərərvermə təsirinin qarşısının alınmasına (zəiflədilməsinə) yönəlmiş tədbirlərin yerinə yetirilməsini təmin edir. Ancaq bu halda radiasiya və kimyəvi kəşfiyyatın gecikmədən aparılması, bilavasitə kimyaçı-kəşfiyyatçılar tərəfindən məlumatların bölmə komandirlərinə ötürülməsi və istənilən çirklənmə barədə siqnalın bütün hərbi qulluqçulara çevik çatdırılması mümkün olur. Əgər bölmə komandirinə çirklənmənin xüsusiyyəti barədə məlumat gec daxil olarsa, bu halda məlumat gecikmiş hesab edilərək öz əhəmiyyətini itirə bilər. Bununla yanaşı, tələsik və yoxlanılmamış ötürülən məlumatlar da fəaliyyətə öz mənfi təsirini göstərir. Buna görə ötürülən bütün kəşfiyyat məlumatlarının dəqiq olması vacibdir.

Radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat məlumatlarının doğruluğuna kimyaçı-kəşfiyyatçıların, müşahidəçilərin yüksək hazırlığı, kəşfiyyat cihazlarının texniki sazlığı və müxtəlif çirklənmə növləri barədə məlumatların toplanması sisteminin etibarlılığı ilə nail olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat, radiasiya-kimyəvi kəşfiyyat bölmələri və müşahidəçiləri, kimyəvi müşahidə postları və kimyəvi kəşfiyyat patrullarını təmin edən silahlı qüvvələrin bütün bölmələrinin xüsusi təlim keçmiş qrupları, ekipajları tərəfindən həyata keçirilir. Bu bölmələr qoşunların tutduğu rayonlarda və onların hərəkət marşrutlarında radiasiya, kimyəvi müşahidə və ərazinin bilavasitə tədqiqi ilə öz vəzifələrini yerinə yetirir. Onlar müstəqil və ya kəşfiyyat və mühafizədə fəaliyyət göstərən ümumqoşun bölmələrinə daxil edilərək fəaliyyət göstərə bilərlər.

Qeyd edək ki, qoşunların hərəkət marşrutlarında, təchizat və təxliyə yollarında RKB kəşfiyyatının aparılmasına komendant məntəqələri və hərəkəti tənzimləmə postları cəlb edilə bilər.

Bütün hallarda radiasiya və kimyəvi kəşfiyyatın aparılması üçün təyin olunan bölmələr müşahidə cihazları, habelə kimyəvi kəşfiyyat və dozimetrik nəzarət cihazları, radiorabitə vasitələri, çəpərləmə nişanları, fərdi mühafizə vasitələri və digər xüsusi avadanlıqlarla təchiz edilməlidir.

Ərazinin hava radiasiya kəşfiyyatı radiasiya kəşfiyyat helikopterlərinin bölmələri, habelə radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat cihazları quraşdırılaraq bu məqsədlər üçün hazırlanmış uçuş aparatları tərəfindən aparılır [5].

Qeyri-spesifik bioloji kəşfiyyat düşmən tərəfindən bakterioloji (bioloji) vasitələrin tətbiqinin vaxtında aşkar edilməsi və qərarqahların bakterioloji (bioloji) şəraiti qiymətləndirmək üçün lazımı məlumatlarla təmin edilməsi məqsədilə aparılır.

Qeyri-spesifik bioloji kəşfiyyatın aparılması prosesində xarici əlamətlərlə və cihazların köməyi ilə düşmənin bioloji silahdan istifadə etməsi faktı və üsulu təyin olunur, onun istifadə etdiyi bakterial agentlər və çirklənmiş ərazilərin sərhədləri müəyyən edilir, tədqiqat üçün nümunələr götürülür. Qeyri-spesifik bioloji kəşfiyyat bütün müşahidəçilər, müşahidə postları və müşahidə məntəqələri, ilk növbədə, radiasiya və kimyəvi kəşfiyyat aparmaq üçün ayrılmış qüvvə və vasitələr tərəfindən aparılır. Bu cür kəşfiyyat orqanlarına tibb və baytarlıq xidmətlərinin mütəxəssisləri də daxil edilə bilər.

Alınan məlumatlar bioloji vəziyyətin proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. Onlar şəxsi heyətin qoruması ilə bağlı olan zəruri tədbirlərin vaxtında görülməsindən ötrü vacibdir.

Nəticə

Beləliklə, radiasiya, kimyəvi və bioloji kəşfiyyat düşmən haqqında məlumatların toplanması və öyrənilməsi üzrə tədbirlər sisteminin tərkib hissəsi olaraq, düşmənin nüvə və kimyəvi hücum vasitələrinə xüsusi diqqət yetirilərək daim və istənilən şəraitdə təşkil edilir və aparılır. Radiasiya, kimyəvi və bioloji kəşfiyyat nəticəsində düşmən tərəfindən nüvə, kimyəvi və bakterioloji vasitələrdən istifadənin

mümkünlüyü (ehtimalı) və ya artıq istifadə olunmuş həmin vasitələrin tətbiqi nəticələri öyrənilir və qiymətləndirilir.

Çıxılma şəraitində fəaliyyət zamanı müvəffəqiyyətlə aparılan RKB kəşfiyyatı hissə və bölmələrin təhlükəsizliyini vaxtında təmin edir.

Radiasiya, kimyəvi və bioloji kəşfiyyatın aparılmasında süni intellektə əsaslanan texnikaların tətbiqi kəşfiyyat məlumatlarının alınması operativliyini və effektivliyini dəfələrlə artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov, R.Q. Hərbi məqsədlər üçün karbon adsorbentlərinin radiasiya termik üsullarla alınması və modifikasiyası: / milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2021. – 158 s.
2. Axundov, R.Q. Radiasiya və kimyəvi təhdidlərdən mühafizənin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri // – Bakı: Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2022. №3(12), – s. 59-65.
3. Mənsiyev, Q.Q. Kəşfiyyat məlumatları əsasında radiasiya və kimyəvi şəraitin qiymətləndirilməsi metodikası / Q.Q.Mənsiyev. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2015. – 80 s.
4. Kimya qoşunlarının döyüş tətbiqi üzrə Təlimat: [2-ci hissə (bölük, taqım, manqa)] // Azərbaycan Respublikası Müdafiə nazirinin 17 noyabr 2015-ci il tarixli 52 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2016. – 216 s.
5. Axundov, R.Q. Pilotsuz uçuş aparatlarının radiasiya və kimyəvi kəşfiyyatda tətbiqi // – Bakı: Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2023. №2(15), – s. 47-54.

Аннотация

Основы радиационной, химической и биологической разведки

в Азербайджанской Армии

Рамиль Ахундов

В статье проанализированы проблемные вопросы, связанные с организацией и проведением радиационной, химической и биологической (РХБ) разведки в ходе боевых действий, а также обоснована актуальность применения в этой области техники на основе искусственного интеллекта. Подчеркивается, что с применением методов на основе искусственного интеллекта при ведении РХБ разведки в условиях загрязнения (заражения) повышается эффективность передачи данных, а также точность и полнота данных.

Ключевые слова: оружие массового поражения, ядерный, химический и биологический терроризм, загрязнение окружающей среды, радиация, химическая и биологическая разведка и наблюдение

Abstract

Fundamentals of radiation, chemical and biological discovery in the Azerbaijani Army

Ramil Akhundov

Radiation, chemical and biological intelligence must timely detect the application of enemy weapons of mass destruction in order to provide the commander and headquarters with information about the radiation, chemical and biological state. Determines the presence, type, scale and degree of contamination of the territory, air, objects and troops with radioactive and toxic substances. Decisions made on the basis of timely and successful radiation, chemical and biological reconnaissance data ensure high combat capability and survivability of personnel.

Keywords: weapons of mass destruction; nuclear, chemical and biological terrorism; area of contamination; radiation and chemical reconnaissance and control

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.08.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.10.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 27.10.2023

UOT 355/359

GÜNÜMÜZDƏ MÜŞTƏRƏK ƏMƏLİYYATLARDA ƏMƏLİYYAT MEYDANININ HAVA SAHƏSİNƏ NƏZARƏT VƏ İDARƏETMƏ FƏALİYYƏTLƏRİ

polkovnik-leytenant Elçin Əzizov¹

mayor Vüsal Katexliyev²

¹Hərbi İdarəetmə İnstitutu

²Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

E-mail: aahtm2005@inbox.ru

vusalkatexliyev2010@gmail.com

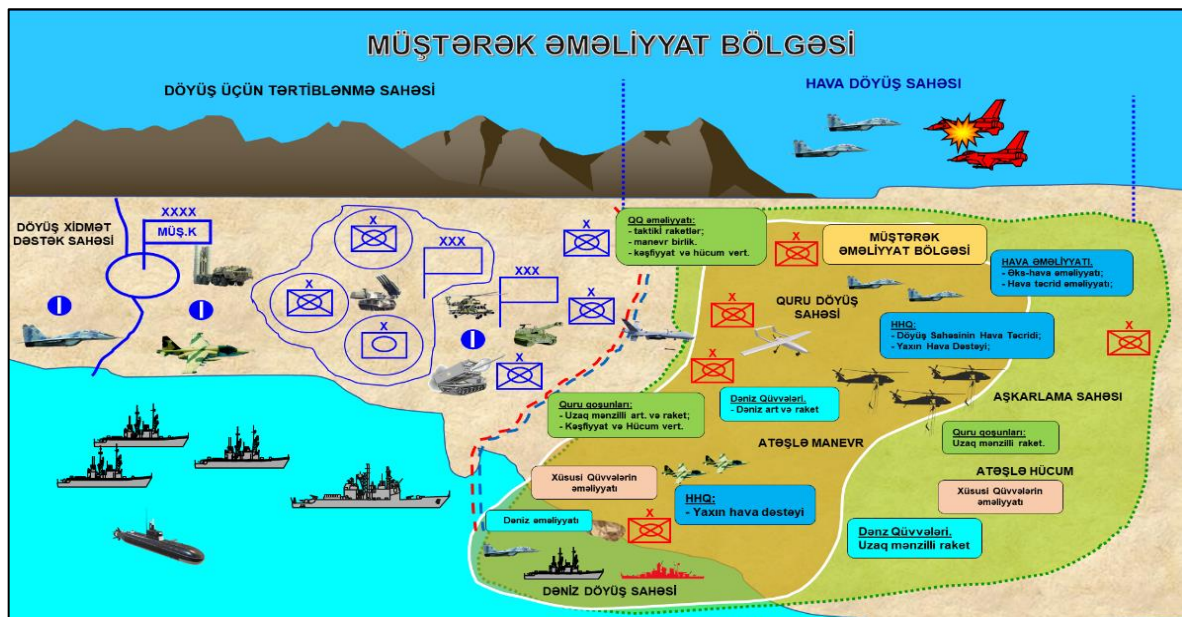
Xülasə. Məqalədə müasir dövrdə həyata keçirilən müştərək əməliyyatda Quru, Hava, Dəniz və Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin fəaliyyət göstərdiyi əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə üsulları, bu üsullara əsaslanan qüvvələr arasında koordinasiya və xəbərləşmə qaydaları öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: hava sahəsi, hava sahəsinə nəzarət, pozitiv nəzarət, metodiki nəzarət, müştərək əməliyyatlar, əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət, dost atəşi, koordinasiya

Giriş

Son dövrün lokal müharibələri və 44 günlük Vətən müharibəsində əldə olunan təcrübələr bir daha sübut etdi ki, əməliyyat meydanında hava üstünlüyünü əldə etmədən heç bir yerüstü əməliyyat müvəffəqiyyətlə nəticələnə bilməz. İstər hava üstünlüyünün əldə olunması, istərsə də yerüstü əməliyyatın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün əməliyyat meydanının hava sahəsinə istifadə edən qüvvələr arasında koordinasiyanın həyata keçirilməsi müasir əməliyyatlarda qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdən biridir.

Şəkil 1-də göstərilirdiyi kimi, müştərək əməliyyat bölgəsində bir neçə qüvvə eyni vaxtda tapşırıq yerinə yetirdiyi üçün istər ümumi əməliyyatın marağında, istərsə də əsas səylərin cəmləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən hava əməliyyatları zamanı hava sahəsinə istifadə edən qüvvə elementləri (Quru Qoşunları, Hərbi Dəniz Qüvvələri, Hərbi Hava Qüvvələri, Xüsusi Təyinatlı Qüvvələr və s.) arasında koordinasiyanın təşkili və hava sahəsinə nəzarət təyin olunmuş üsul və qaydalara əsaslanmalıdır.

Şəkil 1. Müştərək əməliyyat bölgəsi

Əməliyyat meydanında hava sahəsindən istifadə edən qüvvələr arasında həyata keçirilən koordinasiya mövcud döyüş gücünün artmasına, qüvvələrin qənaətlə və effektiv tətbiq olunmasına imkan verir və nəticədə ümumi əməliyyatın gedişinə müsbət təsir göstərir. Bundan başqa, hava sahəsinə effektiv nəzarəti və idarəetmə qüvvələrinin təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirir, yerüstü elementlərin və hava sahəsi istifadəçilərinin “dost atəşi”ndən qorunma riskini minimuma endirir [1, s.6].

Məqalədə məqsəd Azərbaycan Ordusunun müştərək əməliyyatlarında yerüstü qüvvələrin “yer-yer” və “yer-hava”, Hərbi Hava Qüvvələrinin “hava-yer” və “hava-hava” tipli silah sistemlərinin tez və effektiv şəkildə tətbiq olunması, qoşunların bir-birinə ola biləcək mənfi təsirlərinin qarşısının alınması, əməliyyat meydanının hava sahəsindən nizamlı və təhlükəsiz bir şəkildə istifadə edilməsi, lazımi koordinasiya, qarşılıqlı fəaliyyət, hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə sisteminin qurulması üçün müasir ordularda tətbiq olunan qayda və üsulları tədqiq etməkdir.

Məqalədə dünyanın müasir ordularında, əsasən NATO ölkələri ordularında əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə sistemlərinin təşkili, təşkilati quruluşu və tətbiq olunan nəzarət üsul və qaydalarının araşdırılması metodundan istifadə edilmişdir.

Hava sahəsinə nəzarətin həyata keçirilməsini zəruri edən səbəblər

Son dövrün lokal müharibə və silahlı münaqişələrinin təcrübəsi bir daha sübut edir ki, bütün səviyyələrdə əməliyyat meydanında tapşırıq yerinə yetirən qüvvələrin bir-birinə mənfi təsirlərinin qarşısını almaq, mümkün təsirləri minimum səviyyəyə endirmək və qüvvələr arasında koordinasiyanı təşkil edib aparmaq ən vacib və problemlə məsələlərdən biridir. Bu faktor istər dünya müharibələrində, istərsə də müasir dövrün lokal və regional müharibələrində də özünü göstərmişdir.

Buna misal olaraq, II Dünya müharibəsinin gedişində 1943-cü ilin 11 iyul tarixində “Husky” əməliyyatı zamanı təxminən 2.000 nəfər amerikalı əsgərini Tunisdən İtalyanın Siciliya bölgəsinə daşıyan 144 ədəd Douglas C-47 hərbi-nəqliyyat təyyarəsinin dəniz üzərində Britaniya dəniz birliklərinin zenitçiləri tərəfindən ağır atəşə məruz qalması hadisəsini göstərmək olar. O zaman təhlükəsiz keçid koridorunun koordinasiyası aparılmadığından 23 ədəd C-47 təyyarəsi vurulmuş, 37-si isə zədələnmiş, 318 nəfər yaralanmış, 83-ü həlak olmuşdur. Məhdud əməliyyat bölgəsinin koordinasiya edilməməsi nəticəsində, ABŞ hava desant birlikləri Siciliya adasında yerləşdirilmiş müttəfiq qüvvələrin atəşinə məruz qalmış və qarşılıqlı qarşıdurmaya gətirib çıxarmışdır [2].

Başqa bir nümunə: 1993-cü il yanvarın 16-da Abxaziya münaqişəsi zamanı Rusiyanın “Buk” zenit-raket kompleksi bu prosesdə həlak olan qondarma Abxaziya Hərbi Hava Qüvvələrinin komandiri Oleq Çanbanın “Albatros”unu vurmuşdur [3]. Birinci Çeçen müharibəsində 1 yanvar 1995-ci ildə Qroznıya hücum zamanı Su-25 təyyarəsi 104-cü Tula Hava Desant Diviziyasının kolonuna hücum etmiş, nəticədə 50-dən çox hərbi həlak olmuş və yaralanmışdır [1].

Müştərək əməliyyatlarda qüvvələr arasında koordinasiyanın təşkil olunmaması səbəbindən qoşunların “dost atəşi”nə məruz qalmasına dair neçə-neçə tarixi faktları nümunə göstərmək olar...

II Dünya müharibəsindən günümüze kimi texnologiyanın daim müasirləşməsi ilə paralel olaraq hava silah və vasitələri də inkişaf etmiş, hava sahəsindən istifadə edən hava vasitələri artmış, hava əməliyyatının xüsusiyyətləri, hava sahəsinə nəzarət də əməliyyat ehtiyaclarına görə öz ölçüsündə dəyişmiş və dəyişilməkdədir.

Müasir dövrdə hava vasitələrinin sayının artması, hava hücumundan müdafiə sistemləri, qanadlı raketlər, pilotsuz uçuş aparatlarının silahlanmaya daxil olması, mülki təşkilatların da hava sahəsindən istifadə etməsi əməliyyat meydanında uçuşların təhlükəsizliyini təmin etmək və qüvvələrin bir-birinə mümkün mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulmasını tələb edir.

Əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və idarəetmənin məqsədi

Əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və idarəetmənin məqsədi müştərək əməliyyatda quru əməliyyatının həyata keçirildiyi bölgənin hava sahəsində yerinə yetirilən hava əməliyyatının sürətli,

effektiv və təhlükəsiz şəkildə yerinə yetirilməsini təmin etmək, bölgədə olan aviasiya vasitələrinin uçuşları ilə quru qoşunları birliklərinin atışlarına nəzarət etmək və bu sahədən istifadə edən qüvvələr arasında təyin olunmuş müəyyən qaydalara əsaslanaraq koordinasiya təşkil edilməklə, qarşılıqlı müdaxilələri minimuma endirməklə birliklərin əməliyyat effektivliyini maksimum səviyyəyə qaldırmaq [4, s.12].

Əməliyyat meydanında hər üç qüvvənin müştərək məqsədə nail olması üçün yerinə yetirəcəkləri əməliyyatda hava sahəsindən istifadə edərkən bir-birinə ola biləcək mənfi təsirləri minimum səviyyəyə endirmək üçün silah sistemlərini koordinasiyalı, təhlükəsiz və hərtərəfli şəkildə istifadə etmələri lazımdır. Bu səbəbdən HHM sistemi və hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə fəaliyyətlərində mərkəzi nəzarət sistemi əsas fəaliyyətlərdən biridir [4, s.13].

Hava sahəsinə nəzarət üçün görülən tədbirlər və tətbiq olunacaq üsullar əməliyyata rəhbərlik və idarəetməni asanlaşdırmalıdır. Hava sahəsinə nəzarət sistemi müasir hərbi texnologiya və qarışıq quruluşa malik rabitə və məlumat sistemləri ilə təchiz edilməlidir [5, s.15].

Hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə sisteminin təşkilati quruluşu

Əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə təşkilati strukturu Hava Hücümündən Müdafiə sistemindəki cavabdehlik sahələrinə əsasən qurulur [5, s.23].

Əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və onun idarə edilməsi səlahiyyəti Müştərək Qüvvə Komandanına (JFC – Joint Force Commander) məxsusdur. Hava sahəsinə nəzarət planı (ACP – Airspace Control Plan) və fəaliyyət qaydası döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün hava sahəsindən istifadə barədə tam təsəvvür yaradır [6, s.9].

Əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və idarəetməsi Müştərək Qüvvə Komandanının əmr və direktivlərinə əsasən müştərək aviasiya qruplaşması komandirinin (JFACC – Joint Force Air Component Commander) koordinasiyası və rəhbərliyi altında həyata keçirilir [6, s.9].

Müştərək Qüvvə Komandanı müştərək aviasiya qruplaşmasının komandirini və onun vəzifələrini təyin edir. Müştərək aviasiya qruplaşması komandirinin vəzifələrinə Müştərək Qüvvə Komandanının direktivləri əsasında müştərək hava əməliyyatlarına rəhbərlik və onların koordinasiyası, aviasiya birliklərinin təyin olunması və onlara döyüş tapşırığının verilməsi kimi vəzifələr daxildir [6, s.10].

Müştərək aviasiya qruplaşmasının komandiri, adətən, bölgə HHM sistemlərinin komandiri (AADC – area air defence commander) və hava sahəsinə nəzarət (ACA – Airspace Control Authority) vəzifələrini öz üzərinə götürür və bu tapşırıqlar müştərək hava əməliyyatlarının ayrılmaz hissəsi sayılır.

Müştərək qüvvələrin müxtəlif səviyyəli birlik komandirləri öz cavabdehlik bölgələrinin sərhədləri çərçivəsində tabeliyində olan birliklərlə qarşılıqlı fəaliyyəti təşkil edərək idarəetmədə iştirak edirlər. Müştərək qüvvə komandanının səlahiyyət verdiyi hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə orqanının komandiri hava sahəsinə nəzarət qaydalarını (Air control procedures) təyin edir və əməliyyat meydanında olan müxtəlif birliklərin fəaliyyətlərini koordinasiya edir. Hava sahəsinə nəzarət qaydaları müştərək qüvvə komandanı tərəfindən təsdiq edildikdən sonra onları əməliyyat bölgələri üzrə əməliyyata cəlb olunan hava sahəsi istifadəçiləri arasında bölüşdürür [6, s.10].

Strateji səviyyədə əməliyyat meydanını hava sahəsinə nəzarət və onun idarəetməsi Silahlı Qüvvələrin Komanda Əməliyyat Mərkəzi (SQ KƏM), Operativ səviyyədə Hərbi Hava Qüvvələri Komandanlığının Əməliyyat Mərkəzi (HHQ ƏM), Taktiki səviyyədə isə Birləşmiş Hava Əməliyyat Mərkəzi (BHƏM) tərəfindən həyata keçirilir.

Hava sahəsinə nəzarət üsulları

Hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə fəaliyyətində **pozitiv** və **metodik** nəzarət üsulları olmaqla iki üsul tətbiq olunur (Şəkil 2). Prinsip olaraq hər iki üsul da döyüş sahəsində planlı və ya ani şəraitlərə cavab verəcək hərtərəfli, sadə və açıq olmalı, hava sahəsinə istifadə edənlərin öz müdafiəsinə təhlükə yaratmamalıdır. Vəziyyət və şərtlər tələb edərsə, bu iki üsul eyni vaxtda da istifadə oluna bilər [5, s.19].

HAVA SAHƏSİNƏ NƏZARƏT ÜSULLARI

POZİTİV NƏZARƏT

Pozitiv nəzarət – hər hansı bir hava vasitəsinin pozitiv tanınması, izlənməsi və idarə olunmasına əsaslanan hava sahəsinə nəzarət üsuludur.

Pozitiv tanınma, taktiki hava nəzarət sisteminin elementləri olan xəbərdar etmə və nəzarət birlikləri tərəfindən cavabdehlik sahələrində

- dost-düşmən tanınma sistemi (IFF);
- hava tapşırıq əmri;
- uçuş planı;
- vizual müşahidə üsulları (siluetləri, tanınma işarələri) ilə həyata keçirilir.

METODİKİ NƏZARƏT

Metodik nəzarət - Hava sahəsinə nəzarət tapşırıqlarının icrasında, əvvəlcədən verilmiş əmrlərin, üsulların və razılıqların qarışığından ibarət hava sahəsinə nəzarət üsuludur. Hava sahəsinin yeri (həcmi), vaxtı və ya silah nəzarət vəziyyətləri baxımından bölünməsi kimi üsulları özündə ehtiva edir.

Metodik hava sahəsinə nəzarət tədbirləri (MHSNT):

- Geri bölgədəki hava sahəmin təhlükəsiz bir şəkildə istifadəsi üçün təyin olunmuş üsullardan;
- Müştərək əməliyyat və xüsusi tapşırıqların yerinə yetirildiyi, içinə giriş və çıxışların xüsusi üsullara əsasən həyata keçirildiyi bölgələrin yaradılmasından;
- Hava sahəsinin hündürlüklərlə təhlükəsiz bir şəkildə istifadəsini təyin edən üsullardan;
- İçinə girilməsi qadağan olan sahələrdən ibarətdir.

Şəkil 2. Hava sahəsinə nəzarət üsulları

Hava sahəsinə nəzarətdə pozitiv nəzarət əsas üsul sayılır. Pozitiv nəzarətin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakılar təmin edilməlidir:

- aşkarlanma-tanınma üsullarının tam tətbiq olunması;
- bütün hava tapşırıq əmrlərinin və uçuş planı məlumatlarının Hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə orqanına vaxtında çatdırılması;
- lazımı və ehtiyat rabitənin təmin edilməsi.

Əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və onun idarəetməsində, hava sahəsindən istifadə edənlərin müəyyənləşdirilməsi, digər bir ifadə ilə **tanınması** vacib faktordur (Şəkil 3). **Tanınma** fəaliyyətlərinin kafiliyi əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və idarə olunmasında tapşırıqın effektivliyini artırır [5, s.20].

Şəkil 3. Pozitiv tanınma üsulları

Metodik hava sahəsinə nəzarət tədbirləri

Metodik nəzarət, əməliyyat planları üzrə yerinə yetirilən tapşırıqlarla əməliyyatın gedişində yaranan vəziyyətlərə əsasən ehtiyac olan xüsusi sahələrin və məhdudiyyətlərin elan edilməsi və əməliyyatın gedişində aidiyyəti qüvvə komandanlığı ilə tabelikdəki birliklərdən gələn istəklərə görə

hava sahəsinə nəzarət orqanının (HSNO) gündəlik olaraq təyin olunaraq hava sahəsinə nəzarət mesajlarında (HSNM) göstərilən xüsusi tətbiq üsulları ilə təmin edilir [4, s.14].

Əməliyyat meydanının hava sahəsində öz hava vasitələrimizin bir-birinə təsir etmədən tapşırıqlarını təhlükəsiz yerinə yetirməsi, hava vasitələrimizin bizim HHM vasitələrinin atəsinə məruz qalmaması, dost və ya düşməni tanıma fəaliyyətini effektiv bir şəkildə həyata keçirərək HHM gücünün düşməyə qarşı istifadəsini asanlaşdırmaq məqsədilə əvvəlcədən təyin olunmuş və əməliyyatın gedişində daha da inkişaf etdirilərək istifadə olunacaq metodiki hava sahəsinə nəzarət tədbirlərinə ehtiyac yaranır [4, s.36].

Metodiki hava sahəsinə nəzarət tədbirləri (MHSNT) (Cədvəl) geri bölgədəki öz hava sahəmizin təhlükəsiz şəkildə istifadəsi üçün təyin olunmuş üsullardan, müştərək əməliyyat və xüsusi tapşırıqların yerinə yetirildiyi, içinə giriş və çıxışların xüsusi üsullara əsasən həyata keçirildiyi və ya qadağan olunduğu bölgələrin yaradılmasından, hava sahəsindən hündürlüklər üzrə təhlükəsiz şəkildə istifadəni təyin edən üsullardan ibarətdir [5, s.37].

Cədvəl. Metodiki hava sahəsinə nəzarət tədbirləri

Tədbir	Açıqlaması	Qeyd
Hava yolları (HVY):	Hava yolları minimum riskli keçidi təmin etmək üçün geri bölgələrdə yaradılan ikitərəfli marşrutlardır.	HVY-dən təsdiq olunmuş uçuş planı ilə əməliyyat dəstək və ya əməliyyata aid olmayan hava hərəkəti iştirakçıları tərəfindən istifadə olunur (Şəkil 4). Hava yolları 5.4 dəniz mili (NM - nautical mile) və ya 10 km enində olur və hava sahəsinə nəzarət mesajında və ya hava sahəsinə nəzarət planında əlavə əmr verilmədikcə uçuş səviyyəsi (FL - flight level) 110 – 500 uçuş eşelonları arasında olan marşrutdur.
Tranzit koridorlar (TRK):	Tranzit koridorlar geri bölgədəki dost HHM vasitələrinin təsir bölgəsinin daxilində döyüş uçuşları və əməliyyat dəstək uçuşları üçün yaradılan ikiistiqamətli koridorlardır (Şəkil 4).	TRK əlavə əmr verilmədikcə 10 km və ya 5.4 dəniz mili enində və FL 080 ilə FL 500 arasında yaradılır.
Keçid eşelonları (KEŞ):	Keçid eşelonları uçuş təhlükəsizliyini və əlavə dost-düşmən tanınmasını təmin etmək üçün təyyarələrin ötür keçməsi istənilən xüsusi eşelonlardır.	
Tranzit marşrutlar (TRM):	Tranzit marşrutlar dost təyyarələrin irəli sahəyə yerləşdirilmiş yerüstü hava hücumundan müdafiə birliklərinin təsir bölgəsindən keçməsi üçün təyin olunan ikitərəfli marşrutlardır (Şəkil 4). Bu marşrutlar döyüş və döyüş-dəstək təyyarələri tərəfindən istifadə edilir.	TRM irəli sahənin arxa sərhədində (İSAS) yerləşən aerodromlar, koridorlar və marşrutlardan İFF (İFF - İdentification friend or foe) ON xəttinə kimi, ehtiyac olarsa düşmənin dərinliklərinə qədər uzanan marşrutlardır. TRM, əlavə əmr verilmədikcə 10 km və ya 5.4 dəniz mili genişliyində və yer (dəniz) səviyyəsi ilə FL 500 eşelonları arasında yaradılır.
Xüsusi koridorlar (XÜK):	Xüsusi koridorlar xüsusi tapşırıqların xüsusi marşrut ehtiyaclarını qarşılamaq üçün yaradılır.	XÜK tapşırığın ehtiyacına uyğun ölçülərdə və vaxt intervalında biristiqamətli olaraq yaradılır.
Aerodrom müdafiə bölgəsi (AMB):	Aerodrom müdafiə bölgəsi aerodromun hava hərəkətinin təhlükəsizliyini təmin etmək və yerüstü HHM sistemlərinin təsirini artırmaq üçün Quru, Dəniz, HHQ-nin əsas və taktiki bazalaşma aerodromlarının ətrafında yaradılan hava sahəsidir (Şəkil 4).	

Cədvəlin ardı

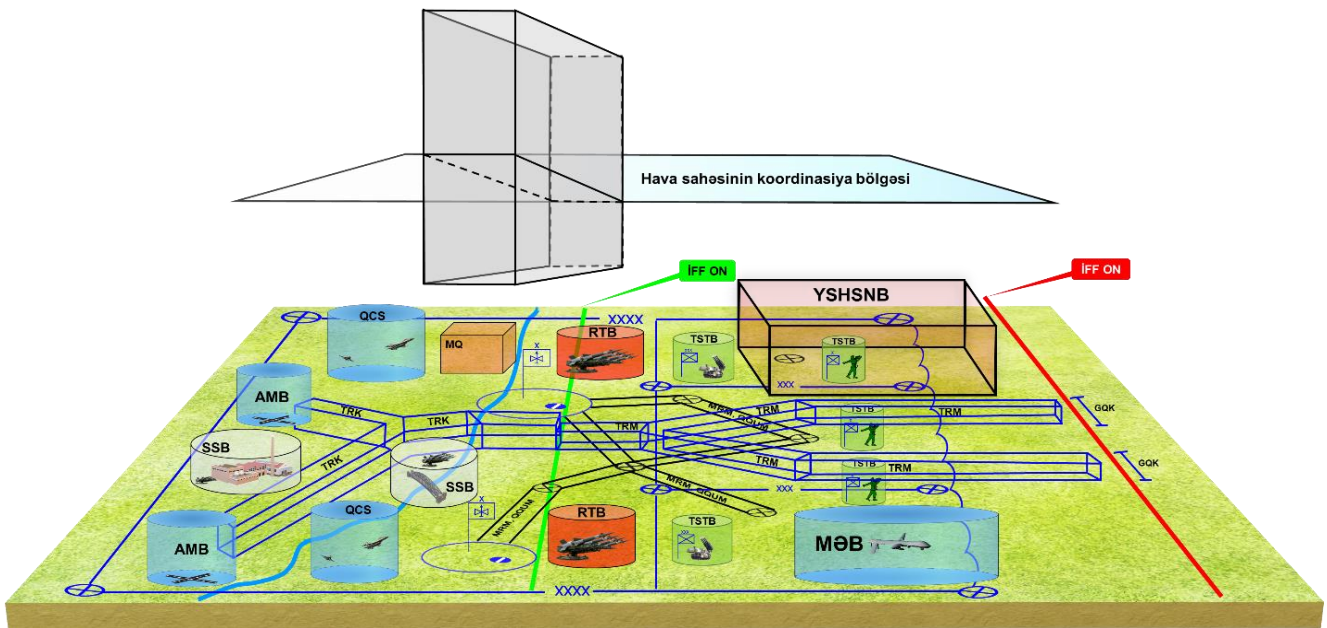
Tədbir	Açıqlaması	Qeyd
Məhdudlaşdırılmış əməliyyat bölgəsi (MƏB):	Məhdudlaşdırılmış əməliyyat bölgəsi yaxınlaşma, gözləmə, patrulluq və s. kimi bölgələr, hava endirmə bölgələri, PUA-nın uçuş bölgələri, düşmən HHM-nin təsir altında saxlanıldığı, artilneriya və dəniz atəş dəstəyinin həyata keçirildiyi bölgələr, AXX bölgələri, təminat məntəqələri kimi xüsusi fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi üçün ayrılmış hava sahəsidir.	MƏB, üfüqi və şaquli ölçüləri daxilindəki fəaliyyətin tipinə əsasən təyin olunur (Şəkil 4).
Silah sərbəst bölgələri (SSB):	Silah sərbəst bölgələri strateji obyektlər, körpülər, idarəetmə mərkəzləri, RLS, ZRK kimi yerüstü HHM sistemləri tərəfindən xüsusi müdafiə olunmasına ehtiyacı olan birlik və ya obyektlərin düşmən hava hücumlarına qarşı davamlılığının təmin edilməsi üçün təyin olunan sahələrdir (Şəkil 4).	Silah sərbəst bölgələri HHM sistemlərinin təsir mənzilinə görə bu elementlərin ətrafında lazımi genişlik və hündürlükdə ölçüləri əvvəlcədən təyin olunur.
Yüksək sıxlıqlı hava sahəsi nəzarət bölgəsi (YSHSNB):	Yaxın dəstək əməliyyatı və ya müştərək əməliyyat zamanı eyni coğrafi bölgədə sıx bir şəkildə olan yerüstü və HHQ silahlarının eyni vaxtda tətbiq edilməsini təmin etmək üçün yaradılmış hava sahəsidir (Şəkil 4).	
Minimum riskli müvəqqəti marşrutlar (MRM):	Tranzit marşrutlar və ya irəli sahənin arxa sərhədi ilə dəstəklənən yerüstü qüvvələrin əməliyyat sahəsi arasında yaradılan marşrutlardır (Şəkil 4).	MRM aerodromlar (meydançalar) ilə əməliyyat bölgələri arasında və ya dəstəklənən yerüstü qüvvələrin əməliyyat bölgələri arasında da yaradıla bilər. MRM-in ölçüləri tapşırığa uyğun olaraq yaradılır.
Koordinasiya səviyyəsi (KOS):	Aşağı hündürlükdə uçan yüksək və aşağı sürətli hava vasitələrinin uçuş təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yaradılmış, tövsiyə xarakterli tədbirdir.	KOS-in hündürlüyü hava sahəsinə nəzarət planında göstərilir və hava sahəsi nəzarət mesajı ilə dəyişdirilə bilər. KOS qüvvədə olan digər hava sahəsinə nəzarət elementlərinin qüvvədən düşməsinə təsir etmir.
Təhlükəsiz koridor (THK):	AMB sərhədindən ən yaxın marşruta və ya koridora qədər uzanan ikiistiqamətli marşrutdur.	THK, adətən, 5 km və ya 2,7 dəniz mili enindədir və yerdən 10.000 feet (3.000 m) hündürlüyə qədər davam edir.
Giriş qapı və koridorlar (GQK):	Düşmən dərinliklərindən dost birliklərin irəli xətti arasında, təhdid və ya düşmənin hücum istiqamətində yaradılan biristiqamətli koridordur (Şəkil 4).	GQK, dost HHM təyyarələrinin və dost yerüstü birliklərinin silah tətbiq etməsinə maneə yaratmaq məqsədilə yaradılır. Ölçüləri ehtiyaca görə təyin olunur, lakin eni 5 dəniz milindən (9.200 m-dən), uzunluğu isə 10 dəniz milindən (18.500 m-dən) çox ola bilməz.
İFF OFF xətti:	İFF OFF xətti tapşırığa gedən təyyarənin İFF-ni söndürməli olduğu xətdir (Şəkil 4).	İFF-in açıq olması düşmənin bizim təyyarələri daha rahat aşkar etməsinə şərait yaratdığı üçün söndürülməsi dost atəşinə məruzqalma riskini artırır. İFF-in nə vaxt yandırılıb və nə vaxt söndürülməyinə aid aydın və qəti əmrlər verilməlidir.

Cədvəlin ardı

Tədbir	Açıqlaması	Qeyd
İFF ON xətti:	İFF ON xətti düşmən ərazisindən geri döənən dost təyyarənin İFF-ni (SIF) ON (aktiv etdiyi) etdiyi xətdir (Şəkil 4).	İFF ON xətti HSNM-də göstərilir. İFF ON xəttinin yeri, düşmənin silah tətbiqəmə təhlükəsinin çox, dost hava hücumundan müdafiə sisteminin silah tətbiqəmə təhlükəsi riskinin az olduğu vəziyyətlərdə İFF ON xətti dost birliklərin ön xəttinə daha yaxın təyin edilərək, düşmən ərazisində İFF-in daha az müddətə açıq saxlanması təmin edilir.
Qırıcların cavabdehlik sahələri (QCS):	Qırıcı təyyarələrin öz bölgəmizdə və ya daha ön xətlərdə havada patrulluq apararaq düşmənin hücum təyyarələrini önləmə tapşırığı icra edəcəkləri sahələrdir (Şəkil 4).	QCS-də qırıcı təyyarələr hər hansı bir idarəetmə məntəqəsinin nəzarəti altında və ya müstəqil şəkildə bölgəyə girən düşmən təyyarələrinə yönəldilir.
Məhvetmə qutusu (MQ):	Düşmənin hava hücumları zamanı və ya ehtimal olunduğu vaxtlarda elan edilən və HHM elementlərinin (qırıcı, ZRK) hər hansı bir məhdudiyət olmadan bütün hava hədəflərinə silah tətbiq edə biləcəyi hava sahəsidir (Şəkil 4).	MQ dost təyyarələrin girmədiyi bölgədir. Bu bölgə düzbucaqlı və ya “nöqtə və radius” şəklində təyin oluna bilər və hündürlük məhdudiyəti yoxdur.
Raketlərin tətbiqi bölgələri (RTB):	Raketlərin tətbiqi bölgəsi raket bölgəsi və raket qadağan bölgəsi olmaqla iki hissədən ibarətdir. Raket bölgəsi, adətən, HHM sistemlərinin tətbiq ediləcəyi və dost uçuşların yerinə yetirilmədiyi bölgədir. Raket qadağan bölgəsi HHM sistemlərinin tətbiq ediləcəyi və dost uçuşların yerinə yetirilməməsi lazım olan bölgələrdir (Şəkil 4).	Əgər bu sahəyə mütləq girilməsi lazımdırsa, əməliyyat planlarında göstərilən üsul və qaydalara uyğun olaraq sahə qət edilir. Raket bölgəsi, qırıcı təyyarələr və ZRK ilə müştərək əməliyyat yerinə yetirilən hava sahəsi olub, bölgədəki nəzarət mərkəzlərinin nəzarəti altında əməliyyat planında göstərilən qırıcı-ZRK arasında koordinasiya üsullarına əsasən icra edilir.
Yerüstü əməliyyatda hava sahəsinə nəzarət tədbirləri		
Taktiki silahların tətbiqi bölgələri (TSTB):	Quru Qoşunları birliklərinin malik olduğu HHM silahlarının məhdudiyətsiz tətbiq edilə bilməsi üçün dost təyyarələrin girməsi qadağan edilən, ölçüləri təyin olunmuş sahələrdir (Şəkil 4).	Bu sahədə HHM birlikləri, bütün nəzarət və tanınma üsulları ilə dost olduğu təyin oluna bilinməyən hər hansı bir təyyarəyə başqa bir silah nəzarət vəziyyəti və ya atəş nəzarət əmri qüvvədə deyilsə, avtomatik olaraq atəşəçmə sərbəstliyinə malikdir. Taktiki silahların tətbiq bölgəsi nöqtə, radius və yüksəklik olaraq təyin edilir. Ölçüləri Quru qoşunlarının malik olduğu HHM sistemlərinə görə əvvəlcədən təyin olunur.
Təhlükəsiz tanınma məsafəsi (TTM):	Dəniz əməliyyatında təhlükəsiz tanınma məsafəsi (TTM) hava vasitələrinin tapşırıq qrupuna özlərini tanıtmadan yaxınlaşa biləcəyi minimum məsafə və hündürlük olub, 25 dəniz mili (46 km) radiusunda və 24.000 feet (7.300 km) hündürlüyə kimi bölgələr şəklində elan edilir (Şəkil 4).	Bu məsafə qarşılıqlı müdaxilənin qarşısını ala biləcək təyyarənin həyatda qalması qədər gəminin də həyatda qalmasını təmin edə biləcək və gəmiyə lazımi reaksiya müddətini təmin edə biləcək uzaqlıq olmalıdır.

Cədvəlin ardı

Tədbir	Açıqlaması	Qeyd
Dəniz silahlarının tətbiq bölgələri (DSTB):	Hərbi Dəniz Qüvvələrinin malik olduğu HHM silahlarının məhdudiyyətsiz tətbiq edilməsi üçün dost təyyarələrin girməsi qadağan olunan, ölçüləri təyin olunmuş, dəniz üzərində olan sahələrdir.	Təyin olunan bu sahədə HHM elementləri, bütün nəzarət və tanınma üsulları ilə dost olduğu müəyyən oluna bilinməyən hər hansı bir təyyarəyə, başqa bir silah nəzarəti vəziyyəti və ya atəş nəzarət əmri qüvvədə deyilsə, avtomatik olaraq atəşəçma səlahiyyətinə malikdirlər.
Quru Qoşunları aviasiyasının uçuş marşrutları (QQUM):	İrəli sahədəki əməliyyatı dəstəkləyəcək vertolyotların hərəkət edəcəyi bir və ya ikiistiqamətli uçuş marşrutlarıdır (Şəkil 4).	QQUM-in ölçüləri tapşırığa uyğun olaraq yaradılır (məsələn, vertolyotların irəliləmə istiqamətinin eni 2.000 m, uçuş koridorunun eni isə 400 – 600 m-dir). QQUM-in ölçüləri və qüvvədəqalma vaxt tapşırığının ehtiyaclarını qarşılıyacaq şəkildə, lakin mümkün olduğu qədər minimum saxlanılır.

Şəkil 4. Metodiki hava sahəsinə nəzarət tədbirləri

Əməliyyatların planlaşdırma mərhələsində, müxtəlif metodiki nəzarət tədbirlərinin (məsələn, minimum riskli müvəqqəti marşrutlar (MRM)) dəqiq ölçüsü, qüvvəyəminmə və qüvvədəndüşmə vaxtları və tətbiq olunmasına aid digər məlumatlar, əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət planı və ya əmri, əməliyyatların icrası zamanı yaranmış şəraitə uyğun tətbiq olunacaq metodiki nəzarət tədbirləri isə metodiki hava sahəsinə nəzarət tədbirlərinin istək mesajı (MHSNİM) formasında aidiyyəti birliklərə çatdırılır.

Pilotsuz uçuş aparatlarının əməliyyat meydanının hava sahəsindən istifadəsi və koordinasiya üsulları

Pilotsuz uçuş aparatları (PUA) müxtəlif məlumat linkləri ilə uzaqdan idarəolunan, silahlı və ya silahsız olmaqla üzərində faydalı yük daşıya bilən, operatorun komandaları ilə və ya avtomatik enib qalxa bilən hava vasitələri kimi təyin olunur.

Hərbi PUA-lar da daxil olmaqla hazırda bütün dünyada PUA sistemlərinin mülki hava sahəsində necə uçacağı istiqamətində birgə qəbul olunmuş üsullar yoxdur. Mülki hava sahəsindəki mövcud hərbi PUA uçuşları müvəqqəti tənzimləmələrə əsasən həyata keçirilir və hər dəfə müvəqqəti qadağan bölgələr yaradılmaq məcburiyyəti yaranır [7, s.46].

Pilotlu hava vasitələrinə nisbətən müxtəlif uçuş xarakteristikaları olan PUA-nın hava sahəsindən istifadə üsullarına və mövcud hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə üsullarına əlavə olaraq, nəzarət üsullarının təyin olunması, PUA-nın təhlükəsiz və effektiv istifadə edilməsi, xüsusilə, ən aşağı hündürlüklərdə uçuşların təhlükəsizliyinə və qəzalara səbəb olunmaması cəhətdən vacibdir. Uçuş xarakteristikaları nəzərə alındığında, PUA-ların nəzarətində, pozitiv nəzarət üsullarından çox, metodiki hava sahəsinə nəzarət tədbirlərinin istifadə edilməsi vacibdir [4, s.51].

PUA-lar hava sahəsinin istifadəsi baxımından pilotlu hava vasitələrindən fərqli deyil, lakin nəzarəti və təhlükəsizliyi baxımından digər hava vasitələri ilə eyni sahəni, eyni vaxtda istifadə etməsi müxtəlif çətinliklər yarada bilər. Bu səbəbdən, mövcud MHSNT-nin təyin olunmuş vaxt müddətində, yalnız PUA-lar tərəfindən istifadəsinə imkan verəcək şəkildə təşkil edilməsi təmin edilməlidir. Təyin olunan nəzarət tədbirinin PUA-dan başqa hava vasitələri tərəfindən istifadə edilməsi istənilməsə, gündəlik hava sahəsinə nəzarət əmrində bu vəziyyət aidiyyəti tədbirin sonuna “PUA” kodu əlavə olunaraq ifadə edilir (Məhdudlaşdırılmış Əməliyyat Bölgəsi (MƏBPUA), Xüsusi Koridorlar (XÜKPUA), Giriş Qapı və Koridorları (GQKPUA), Təhlükəsizlik Koridorları (THKPUA) və s. kimi) [4, s.52].

Koordinasiya üsulları

PUA uçuşları planlı və ya qəfil tələbatlara əsasən plansız olaraq icra edilə bilər. Hər iki vəziyyətdə, aidiyyəti hava sahəsinə nəzarət orqanlarının zəruri tədbirlər görə bilməsi, uçuşların təhlükəsiz şəkildə yerinə yetirilməsi, maksimum effektivliyin təmin edilməsi və bütün uçuş fəaliyyətlərinin nəzarət altında həyata keçirilməsi üçün lazımlı koordinasiya üsulları tətbiq olunmalıdır.

PUA uçuşlarının yerinə yetiriləcəyi sahələr, məhdudlaşdırılmış əməliyyat bölgəsi kimi təyin olunmalı və gündəlik hava sahəsinə nəzarət əmrində aidiyyəti birlik və orqanlara göndərilməlidir. PUA uçuşlarının planlaşdırıldığı sahə mülki uçuşlara təsir edirsə, lazımi NOTAM (Notice to Airman) istəkləri aidiyyəti PUA birliyi tərəfindən həyata keçirilməlidir. Lakin bölgənin NOTAM PUA tapşırıqlarının kəşfiyyət cəhətdən ifşa olunmasına və digər mülki və hərbi uçuş fəaliyyətlərində də məhdudiyətlərə səbəb olacaq. Bu səbəbdən PUA uçuşlarında ehtiyac olmadıqca NOTAM aparılmamalıdır. Bundan başqa, PUA-ların manevr imkanlarının məhdud olması və nəzarət zamanı baş verən çətinliklər və uçuşların təhlükəsizliyi baxımından PUA uçuşları mümkün olduqca mülki aviasiyanın fəaliyyətlərindən təsir görməyəcək və sıx hərbi uçuşların icra edilmədiyi bölgələrə planlaşdırılmalıdır.

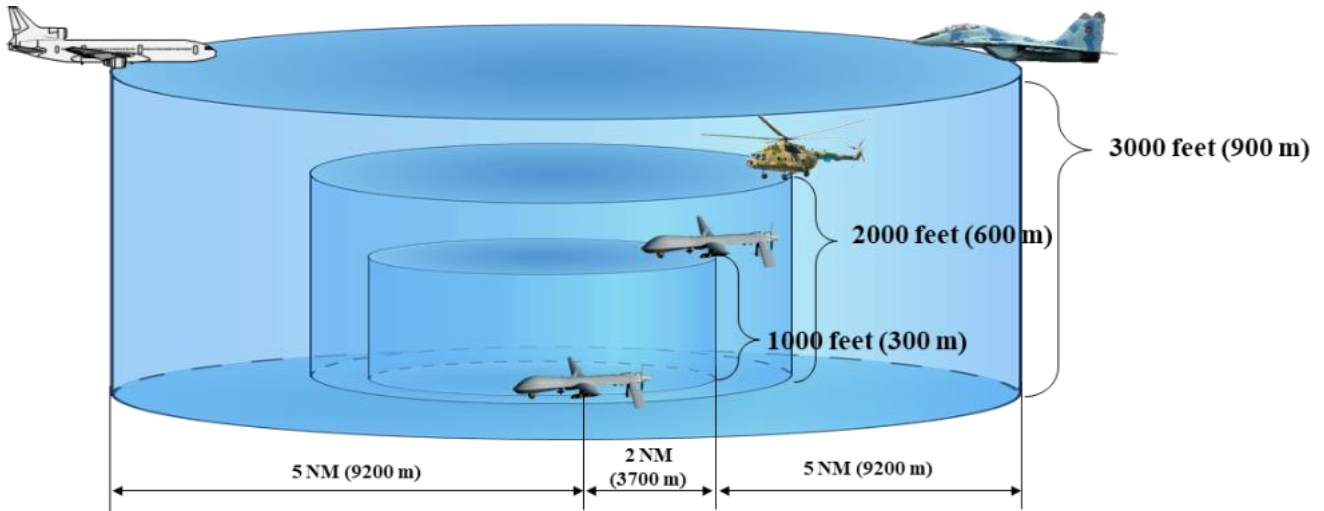
PUA-ların digər hava vasitələri ilə eyni bölgədə tapşırıq yerinə yetirməsi arzu olunmayan vəziyyətdir. Ancaq eyni bölgədə PUA və digər hava vasitələrinin birlikdə əməliyyat icra etməsi zəruriyyəti yaranarsa, tapşırığın təhlükəsiz yerinə yetirilməsi üçün yana və vaxta görə və şaquli eşelonlaşdırma üsullarına maksimum riayət edilməlidir.

PUA uçuşları və digər hava vasitələri arasında təmin edilməsi lazım olan minimum eşelonlaşdırma məsafələri aşağıda göstərilmişdir (Şəkil 5).

Minimum şaquli eşelon hündürlükləri:

- PUA ilə döyüş təyyarələri və mülki təyyarələr arasında 3.000 feet (900 m);
- PUA ilə təyyarələr və vertolyotlar arasında 2.000 feet (600 m);
- İki PUA arasında 1.000 feet (300 m).

Üfüqi eşelonlaşdırma məsafəsi: iki PUA arasında 2 NM (3.700 m) və PUA ilə təyyarə arasında 5 NM (9.200 m) [4, s.52].

Şəkil 5. PUA ilə digər hava vasitələri arasında minimum eşelonlaşdırma məsafələri

Nəticə

Beləliklə, aparılan araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə yeni nəsil silah və texnikanın istifadəsi ilə həyata keçirilən müstəqil əməliyyatlarda hava məkanının istifadəsi ümumi əməliyyatın müvəffəqiyyəti baxımından əsas məsələlərdən biridir. Bu səbəbdən müstəqil əməliyyatlarda əməliyyat meydanının hava sahəsinə nəzarət və idarəetmə fəaliyyətinin təşkil olunub keçirilməsi, əməliyyatların planlaşdırılması və icrası zamanı nəzərə alınması vacib olan əsas fəaliyyətlərdən biri olduğu nəticəsinə gəlmək olar.

Texnologiyanın bugünkü inkişafı, silahlanmaya yeni nəsil uçuş aparatlarının qəbul edilməsi və əməliyyatlarda Hərbi Hava Qüvvələri ilə bərabər digər qüvvələrin də öz ştat quruluşunda olan hava vasitələrinin imkanlarından istifadə etməsinə şəraitin yaradılması və qüvvələr arasında bir-birinə ola biləcək mənfi təsirləri minimuma endirmək üçün əməliyyat meydanında hava sahəsindən istifadə edən qüvvələr arasında koordinasiyanın təşkil olunması çətin və qarşılıqlı uyğunlaşmanı tələb edən fəaliyyətlərdir. Bunun üçün ilk növbədə istər sülh, istərsə də müharibə dövründə hava sahəsindən istifadə edən orqanlar arasında sıx qarşılıqlı fəaliyyət təşkil olunmalı, hava sahəsinin idarəedilməsi, vahid idarəetmə prinsipinə riayət olunması üçün bütün hava əməliyyatlarının planlaşdırılması və icrası bir mərkəzdən həyata keçirilməli və hava sahəsinə nəzarət və idarəedilməsinin təşkilatı quruluşuna uyğun aidiyyəti orqanlarda müvafiq vəzifəli şəxslərin bu istiqamətdə hazırlığının artırılması və təlimlərdə praktiki vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mütəmadi tədbirlər planlaşdırılıb keçirilməlidir. Nəticədə, hava sahəsinə istifadə edən orqanlar arasında bir-birinə ola biləcək mənfi təsirlər azalacaq və hava sahəsindən istifadə edən qüvvələrin ümumi əməliyyatın marağında effektivliyi artacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Денисов, А. Свой или чужой? Огонь!: [Электронный ресурс] / Военное обозрение. – 20 октября, 2010. URL: <https://topwar.ru/1885-svoj-ili-chuzhoj-ogon.html>
2. «Дружественный» расстрел десанта над Сицилией: [Электронный ресурс] / – 25 июня, 2018. URL: <https://mywebs.su/blog/history/40532/>
3. Микрюков, В.Ю. “Без взаимодействия не победить не только в войне, но и в современном бою”: [Электронный ресурс] / – 22 сентября, 2015. URL: <https://nic-pnb.ru/analytics/bez-vzaimodejstviya-ne-pobedit/>
4. ККҮ 145-1 (А). Hava sahasının kontrol ve yönetimi yönergesi // 30 haziran 2012-ci il (2 numaralı deęişiklik eki). – Ankara: Genelkurmay başkanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı, – 2019, – 101 s.
5. МТ 145-4 (А) Harekat alanının hava sahəsi kontrol ve yönetim talimnamesi // 21 şubat 2000-ci il. – Ankara: Genelkurmay başkanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı, – 2009. – 105 s.

6. FM 3-52. Airspace control // Publication supersedes FM 3-52, dated February 2013 Headquarters Department of the Army (20 October, 2016). Army publication, – 2016. – 110 p.

7. Karaağaç, C. Geleceğin Hava Kuvvetleri: İHA Sistemleri Yol Haritası 2016 –2050 [Harita] / Sovunma Teknolojleri Mühendislik ve Ticaret A.Ş., – 2016. – 48 s.

Аннотация

Деятельность по контролю и управлению воздушным пространством на оперативном театре военных действий в рамках совместных операций сегодня

Эльчин Азизов, Вусал Катехлиев

В статье отражены методы контроля и управления воздушным пространством операционного поля, в котором действуют сухопутные, воздушные, морские и специальные войска в совместной операции, проводимой в современный период, а также правила координации и координации между силами на основе этих методов.

Ключевые слова: воздушное пространство, контроль воздушного пространства, положительный контроль, методический контроль, совместные действия, контроль воздушного пространства района операции, дружественный огонь, координация

Abstract

Air space control and management activites of operational area in joint operations in todays life

Elchin Azizov, Vusal Katekhiyev

In the article the methods of control and management of the airspace of the operational area where land, air, sea and special forces carried out mission in the joint operation and the rules of the coordination and communication based on these methods are reflected between the forces in modern times.

Keywords: air space, air space control, positive control, methodical control, joint operation, airspace control of the operation area, friendly fire, coordination

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.11.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 06.11.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 24.11.2023

UOT 355/359

HƏRBİ İDARƏETMƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏSASLARI

m.t.h.ü.f.d., dosent, polkovnik Siyavuş Babayev

polkovnik-leytenant Elnur Məmmədov

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

E-mail: bsmo196550@gmail.com

elnurfayu@gmail.com

Xülasə. Məqalədə hərbi idarəetmə nəzəriyyəsinin yaranması, formalaşması haqqında qısa məlumat verilir, idarəetmənin elmi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aparılmış araşdırmalar və idarəetmə təcrübəsi, qoşunların idarəetmə sistemi təhlil olunur, idarəetmə elminin predmeti və obyektinə şərhlər verilir, hərbi idarəetmə və idarəçilik fəaliyyətlərinin nəzəriyyəsi və məqsədləri ilə bağlı məsələlərə baxılır.

Açar sözlər: hərbi idarəetmə, idarəetmə elmi, idarəetmə elminin predmeti, idarəetmə obyekt, idarəetmə praktikası, idarəetmənin nəzəriyyələri, idarəçilik

Giriş

Hərbi idarəetmə dövlətin silahlı qüvvələrinin yaradılması, onun müdafiə qabiliyyətinin yüksəldilərək qəbul edilmiş hərbi doktrinasının tələblərinə cavab verən səviyyəyə çatdırılması və müəyyən səviyyədə saxlanması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər toplusudur.

Qoşunların idarə edilməsi nəzəriyyəsinin vacib vəzifələrindən biri “idarəetmə” və “hərbi idarəetmə” anlayışlarının mahiyyətinin əsaslandırılmasıdır. Müasir hərbi və idarəetməyə aid ədəbiyyatlarda, habelə bu problemlə bağlı digər sənədlərdə çox vaxt lazımı qədər elmi əsaslandırılmayan, nəzəri və empirik cəhətdən dəstəklənməyən “idarəetmə”, “hərbi idarəetmə” və “idarəçilik” anlayışlarının mahiyyətinə dair mövqe və baxışlar təqdim olunur.

Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində idarəetmə ilə bağlı bir sıra tədris vəsaitləri və ya təlimatlar hazırlansa da, onların böyük əksəriyyəti xarici ədəbiyyatdan yalnız tərcümə edilməklə yetərli sayılmış və üzərində müasir dövrün tələblərinə cavab verən təkmilləşdirilmələr aparılmamış vəsaitlər olduğu üçün hərbi idarəetmənin nəzəri, metodoloji və tətbiqi problemlərinə həsr olunmuş yetərli, sistemləşdirilmiş, ətraflı tədqiqat əsəri yox səviyyəsindədir. Bu səbəbdən məqalənin məqsədi analiz və təhlil metodu ilə hərbi idarəetmə nəzəriyyəsinin formalaşmasını, idarəetmə təcrübəsini təhlil etmək və idarəetmənin elmi əsaslarını müəyyənləşdirməkdir.

Əsas hissə

İdarəetmə bir element və eyni zamanda mütəşəkkil sistemlərin funksiyasıdır. O, inkişaf tendensiyaları və ətraf mühitdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, strukturun qorunub saxlanması, fəaliyyət rejiminin tənzimlənməsi və qorunması üzrə müəyyən məqsədlərin həyata keçirilməsini təmin edir [1].

İdarəetmə praktikasına hələ minilliklər öncəsində də rast gəlmək mümkündür. Misir piramidalarının tikilməsi, mürəkkəb vergi sisteminə sahib olan Şumer dövlətinin idarəçilik sisteminin tənzimlənməsi, Makedoniyalı İsgəndərin hərbi yürüşlərinin təşkili və s. kimi proseslərin həmin dövrə aid mürəkkəb idarəçilik mexanizminə malik olmadan həyata keçirilməsi qeyri-mümkün olan yüzlərlə misal göstərmək olar.

İdarəetmə nəzəriyyəsinin formalaşması tədricən baş verirdi; bu nəzəriyyənin fraqmentlərinə Konfutsinin əsərlərində, Sun Tzi, Platon, Makiyavelli, eləcə də müasir dövrün hərbi elminin nəzəriyyəçilərində rast gəlmək olar [2; 3; 4; 5].

İnsanlar yer üzündə tayfalarla yaşamağa başladığı dövrlərdən idarəetmə elm və sənətinə ehtiyac yaranmışdır. Cəmiyyətdə qayda-qanunun təmin edilməsi üçün ilk olaraq siyasi idarəçiliyə ehtiyac duyulmuşdur. Birgə əmək (ovçuluq, balıqçılıq, yeməklərin bişirilməsi və paylanması, yaşayış yerlərinin inşası, paltar, alət və silah istehsalı), düşmənlərdən və yırtıcı heyvanlardan müdafiə və s. kimi amillər iqtisadi və hərbi idarəetmənin meydana gəlməsinə stimül vermişdir.

İnsan cəmiyyətinin qədim dövrlərindən bizə yalnız fraqmental və bir-birindən fərqli məlumatlar gəlib çatmışdır. Beş min il bundan əvvəl mövcud olmuş Şumer sivilizasiyasının sənədləri (yazı abidələrinin ən qədim nümunələrindən biri) aşkar edilmişdir. Buradan görmək olar ki, qədim idarəçilər inzibati idarəetmənin bu cür elementlərinin əhəmiyyətini inventarizasiya, faktların qeydiyyatı, təşkilatı hesabat və nəzarəti mükəmməl şəkildə başa düşmüşlər.

Qədim dünyanın möhtəşəm tikililəri təkcə tikinti işlərinin miqyası, əhatəsi və möhtəşəmliyi ilə deyil, həm də bu tikililərin tikintisində iştirak etmiş 10 minlərlə işçidən ibarət bir heyətin idarə edilməsi kimi mürəkkəb işdə qədim inşaatçıların təşkilatçılıq istedadı ilə heyrətə səbəb olur. Misirlilər istehsalın planlaşdırılmasından və ona nəzarətdən geniş istifadə edirmişlər. Təxminən 4000 il bundan əvvəl (qədim Misirdə e.ə. 2000 – 1500) kollektivlərin idarə edilməsi metodları və üslubu haqqında “Ptahhotep tövsiyələri” adlı bir traktat yazılmışdır. Fəaliyyətimiz dövründə qazandığımız təcrübəyə nəzər yetirsək görərik ki, idarəçilik sənətinin böyük mütəxəssisi Ptahhotepin fikirləri ilə tam razılışmaq olar. Onun fikrincə, rəis (müdir) şikayət edənin sözlərini dinləyərkən təmkinli olmalı, onu ürəyini boşaltmayana qədər özündən uzaqlaşdırmamalıdır. Çünki uğursuzluqlara düşər olan insan öz sualına müsbət cavab almaqdan daha çox öz ürəyini boşaltmaq istəyir [6].

E.ə. 325-ci ildə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən kollegial idarəetmə orqanı olan qoşunların idarəetmə və planlaşdırma orqanı – qərargah yaradılmışdır. Müxtəlif sahələrdə idarəçilərin fəaliyyətini təhlil edən Sokratın həmin fəaliyyətin əsasını təşkil edən və bu gün də çox aktual olan – hərbi kadrların düzgün seçilməsi və onların uyğun vəzifələrə təyin olunması prosesi haqqında dediyi – “əsas vəzifə düzgün insanı düzgün yerə qoymaq və göstərişlərinizin yerinə yetirilməsinə nail olmaqdır” fikri ilə razılışmamaq olmaz [7].

Qədim Romada Böyük Katonun (e.ə. 234 – 149) torpaq sahiblərinə verdiyi məsləhət mənə 1991 – 1992-ci illərdə təşkil olunan və aparılan döyüş fəaliyyətlərini xatırladır. O tövsiyə edirdi ki, tabelikdə olanlara tapşırıq verərkən onların imkan və qabiliyyətləri nəzərə alınsın, tapşırıqların icrasına nəzarət edərkən isə ilk növbədə işin nə qədər irəlilədiyi, nə edildiyi və nə etmək lazım olması yoxlanılsın. Bundan sonra rəhbərdən gördüyü işi haqqında hesabat və eyni zamanda işin görülməyən hissəsinin hansı səbəbə görə icra olunmadığının izahını tələb edə bilərsiniz. Birinci Qarabağ müharibəsinin ilkin mərhələsində də hərbi rəhbərlik tərəfindən bölmələrin döyüş imkanları, onların peşəkar hazırlığı və s. nəzərə alınmadan döyüş tapşırıqları verildiyinə görə əməliyyatların əsaslı nəticələri olmamış və yerinə yetirilməyən vəzifələrə görə çoxlu sayda hərbcimiz haqsız cəzalandırılmışdır.

İdarəetmə düşüncəsinin inkişafına italyan siyasi xadimi və filosofu Makiavelli (1469 – 1527) tərəfindən əhəmiyyətli töhfə verilmişdir. O, belə hesab edirdi ki, “*hökmdarın və ya sərkərdənin ağıllı ilk növbədə onun vəzifəyə hansı insanları gətirməsi ilə mühakimə olunur, əgər onlar sadıq və bacarıqlı insanlarsa, onun müdrikiyinə həmişə əmin olmaq olar*” [5]. Onun fikrincə, hökmdarlar öz izzətlərinə görə həmkarlarının yaxşı məsləhətlərinə borclu deyillər, çünki müdrik olmayan hökmdara yaxşı məsləhət vermək faydasızdır.

Bütün dövrlərdə insanlar məntiqli idarəçiliyin praktiki faydalarını mükəmməl başa düşmüşlər. Lakin qəribə bir fakt ondan ibarətdir ki, XX əsrə qədər yalnız çox az sayda düşüncə adamı idarəetmənin metod və vasitələri haqqında düşünmüşdür. Rəhbərin fəaliyyəti daha çox intuisiya əsasında qurulmuş iş olmuşdur. Yeni texnologiyaların inkişafı, istehsalın və hərbi əməliyyatların miqyasının genişlənməsi, habelə hərbi təşkilatların sayının artması idarəçilik üzrə elmi metodların formalaşması məsələsini aktuallaşdırdı.

İdarəetmə ən qədim sənət və ən yeni elmdir. Onun elmi əsasları 1911-ci ildə qoyulmuşdur. Görkəmli alim və mütəxəssislər (Q.Kunz, S.O.Donnel və başqaları) iddia edirlər ki, idarəetmə prosesi

bir sənətdir, onunla məşğul olanlar sənətin əsasında duran elmini başa düşüb istifadə etsələr, daha yaxşı nəticələr əldə edə bilirlər [8; 9].

Alman hərbi nəzəriyyəçisi Karl fon Klauzevitz “Müharibə haqqında” kitabında elm və sənət (məharət) arasında qarşılıqlı nüfuzediciləşmə əlaqə barədə ibrətamiz fikir söyləmişdir. O, burada elmin məqsədinin – bilik, məharətin məqsədinin bacarıq olduğunu iddia etmişdir [10].

Müstəqil bilik sahəsi kimi meydana çıxmış idarəetmə elmi məhduddur və özündə fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, kibernetika, informatika kimi elmlərin elementlərini birləşdirir. O, idarəetmə proseslərinin inkişafını qabaqcadan görmək və idarəetmə fəaliyyətində elmin təklif etdiyi tövsiyələrdən səmərəli istifadə etmək üçün idarəetmənin qanun və prinsipləri haqqında biliklər toplusunu yaradır, sistemləşdirir və təbliğ edir [11].

İdarəetmə elmindən bəhs edərkən ilk növbədə onun predmeti və obyektini barədə məlumat verilməlidir. İdarəetmə elminin predmeti idarəetmə fəaliyyəti, idarəetmə praktikasının inkişaf prinsipləri, metodları və tendensiyalarıdır. İdarəetmə obyektini sənaye (sənaye, nəqliyyat, rabitə), əhalinin ərazi icmaları (region, vilayət, şəhər), istehsalın ayrı-ayrı mərhələləri, iqtisadi fəaliyyətin aspektləri, resursların növləri, habelə istehsalın xüsusiyyətləri (səmərəlilik, işə münasibət, keyfiyyət, iş səviyyəsi) ola bilər. İdarəetmənin subyektini isə idarə edilən obyektin idarəçilik təsirini həyata keçirən şəxs və ya şəxslər qrupu ola bilər.

Bütün elmlərdə olduğu kimi, idarəetmə elminin də öz nəzəriyyəsi vardır. Bu nəzəriyyə öz növbəsində: idarəetmənin qanun və qaydalarının prinsiplərini təsvir və izah edir; prinsipləri inkişaf etdirir və idarəetməyə qoyulan tələbləri əsaslandırır; idarəetmə funksiyalarını və metodlarını müəyyən edir və inkişaf etdirir; idarəetmə prosesində insanların arasında yaranan münasibətləri tədqiq edir və tövsiyələr hazırlayır; idarəetmə sistemlərinin yaradılması metodlarını və onların açılması və təkmilləşdirilməsi yollarını inkişaf etdirir; idarəetmə fəaliyyətinin təşkilinin mahiyyətini və məzmununu, aktiv təsirlərin metodoloji üsullarını, idarəetmə obyektinin spesifikasiyasına uyğun olub-olmamasını müəyyən edir; idarəetmə prosesində həyata keçirilən proqnozlaşdırma metodlarını müəyyən edir.

İdarəetmənin nəzəriyyəsi obyektiv idarəetmə hadisələrini təsvir etməyə, izah etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verən nəzəri müddəalar toplusudur. İdarəetmənin ümumi nəzəriyyəsinin obyektini təşkilatlarda olan insanlar və bu təşkilatların idarəçilik prosesində yaranan münasibətlərin məcmusudur.

Ayrı-ayrı aspektləri, yaxud xüsusi obyektləri öyrənən xüsusi idarəetmə nəzəriyyələri də mövcuddur. Bu nəzəriyyələrin obyektini növ və məqsəd baxımından fərqlənən təşkilatlarda insanlar arasında olan münasibətlər, eləcə də idarəetmə obyektləri tərəfindən nəzərdə tutulan təyinat üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsini asanlaşdıran şəraitin yaradılması prosesləridir (məsələn, silahlı qüvvələrin quruculuğu prosesi, silahlı qüvvələr quruculuğunun idarə edilməsi nəzəriyyəsi tərəfindən öyrənilir).

İdarəetmə nəzəriyyəsi idarəetmə sahəsi üzrə mütəxəssisləri idarəetmə sistemlərinin yaradılması və idarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, idarəetmə prosesinin müxtəlif şəraitlərdə proqnozlaşdırılması, reallaşdırılması və həyata keçirilməsi, onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi barədə peşəkar biliklərlə təmin edir. O, konkret həyat şəraitləri üçün hazır tövsiyələr verə bilməz, çünki hər bir lider qanunlar, elmi əsaslandırılmış prinsiplər və ustalıqla hazırlanmış metodlar haqqında biliklərə güvənərək, intuisiya və öz təcrübəsi əsasında qərarlar qəbul edir [12].

İdarəetmənin ümumi anlayışlarından bəhs etməmişdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, bilik sənəti anlayış və kateqoriyalarla işləmək bacarığıdır. Anlayış və kateqoriyalar peşəkar fəaliyyət sferalarını ümumiləşdirir, mücərrədlik (abstrakt) səviyyəsində ünsiyyət dili yaradır. Fransız filosofu Rene Dekart anlayışla bağlı *“anlayışlara dəqiq interpretasiya verin və bununla da siz dünyanı səhvlərin yarısından azad edərsiniz”* fikrini irəli sürmüşdür [13]. İdarəetmə sahəsi üzrə mütəxəssisin bütün fəaliyyəti dar anlayışlar və kateqoriyalarda idarəçiliyin ən ümumi anlayışları və kateqoriyalarının ardıcıl konkretizasiyası prosesi ilə əlaqələndirilir. İdarəetmə texniki, bioloji, sosial sistemlərin ayrılması

atributudur. O öz bütövlüyünün qorunub saxlanmasını, inkişafını, strukturunun nizama salınmasını və məqsədlərə nail olunmasını təmin edir.

Texniki sistemlərin (istehsal və texniki proses, mexanizm, maşın sistemlərinin) idarə edilməsi əsasən texniki fənlər əsasında öyrənilir. Təbiətdə idarəetmə, yəni bioloji sistemlərin idarə olunması təbiət elmlərinin öyrənilməsi obyektidir.

Sosial proseslərə, qruplara, şöbələrə, idarə və təşkilatlara, siniflərə təsir olaraq idarəetmə – sosial idarəetmə adlanır və ictimai elmlər tərəfindən öyrənilir.

İdarəetmə bir proses kimi idarəetmə subyektinin müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün idarəetmə obyektinə üzərində “*idarəedicinin təsiri*” yaratmaq və həyata keçirmək üçün müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilən fəaliyyətlər məcmusudur. “Təsir etmək” termini zəruri olan nəticəyə nail olmaq üçün təsir göstərmək deməkdir. “*İdarəedicinin təsiri*” isə subyektin (bizim halda – hərbi idarəetmə orqanı) idarəetmə obyektinə (bizim halda – qoşunlar) təsiridir, müəyyən məqsədə çatmaq üçün onun vəziyyəti, mövqeyi və mahiyyətini, fəaliyyətlərin xarakterini dəyişir.

Hər hansı bir nəticəyə nail olmaq üçün məqsədi müəyyənləşdirmək, “*idarəedicinin təsiri*” formalaşdırmaq (yəni müəyyən etmək lazımdır ki, məqsədə çatmaq üçün nə edilməlidir və həmin işin icrası üçün kimə tapşırıq verilməlidir) zəruridir. Bu idarəedicinin təsiri icra üçün kiməsə ötürmək (yəni tapşırıq vermək), tapşırığın müəyyən edildiyi kimi yerinə yetirilib-yetirilmədiyini, nəticələrin məqsədin parametrlərinə uyğun olub-olmadığını yoxlamaq lazımdır.

İdarəetməyə iki nöqtəyi-nəzərdən baxmaq olar: bir tərəfdən, “*idarəedicinin təsiri*” formalaşması və həyata keçirilməsi zamanı ona düzəlişlər edilməsi prosesi kimi; digər tərəfdən, bu prosesi kim və hansı vasitələrlə həyata keçirir. İdarəetmə prosesini həyata keçirən və təmin edən elementlər məcmusu idarəetmə sistemini təşkil edir. Ona idarəetmə subyektinə və idarəetmə obyektinə, birbaşa və əks informasiya əlaqələri daxildir.

Qoşunlar bir sistem kimi hərbi idarəetmə orqanları, birlik, birləşmə və hərbi hissələrin məcmusudur. İdarəetmə subyektinə olan idarəedən alt sistem (hərbi idarəetmə orqanları və onun struktur bölmələri) komandan, komandir və qərargahlar, həmçinin idarəçilik funksiyalarını yerinə yetirmək və qərar qəbul etmək səlahiyyəti verilmiş digər idarəedicinin orqanlarıdır. İdarəetmə obyektinə hərbi idarəetmə orqanının idarəedicinin təsiri qəbul edən idarə olunan altsistem orqanlarından ibarətdir (birlik, birləşmə, hərbi hissə və s.).

Birbaşa əlaqə idarəetmə subyektinə “*idarəedicinin təsiri*” haqqında informasiyanı idarəetmə obyektinə ötürməyə imkan verən kommunikasiya (rabitə) kanalıdır. Əks-əlaqə idarəetmə subyektinə tapşırıqların həllinin gedişi, verilmiş məqsədə nail olunmasının nəticələri, idarə olunan sistemin vəziyyəti və onun korrektə edilməsi zərurəti haqqında məlumat almağa imkan verən kommunikasiya kanalıdır.

İdarəetmə sistemi idarəetmə və təsiretmə obyektinin fəaliyyət xarakteri, mövqeyi, vəziyyəti və ona xarici mühitin təsiri haqqında daxil olan məlumatların istifadəsi və işlənilməsi əsasında məqsədə nail olmaq istiqamətində koordinasiya edilmiş fəaliyyətlərin həyata keçməsinə təmin edir. Qoşunların idarəetmə sistemi funksional olaraq bir-biri ilə əlaqədə olan hərbi idarəetmə orqanları, idarəetmə məntəqələri və idarəetmə vasitələrinin məcmusudur. İdarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasında idarəetmə sisteminin vasitəsilə idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsi *idarəçilik fəaliyyəti* adlanır. İdarəçilik fəaliyyəti fəaliyyətin məqsədlərini müəyyənləşdirmək, müvafiq prinsip və metodlardan istifadə etməklə bu məqsədlərə nail olmağa yönəlmiş idarəetmə prosesini həyata keçirmək üçün idarəetmə orqanlarının müəyyən strukturunda birləşmiş və əlaqələndirilmiş fəaliyyətlər məcmusudur. İdarəçilik fəaliyyətinin elementlərinə idarəçilik əməyi, idarəçilik əməyinin subyektinə, vasitə və nəticələr daxildir. İdarəçilik fəaliyyətinin məzmunu əmək, resurs, müxtəlif əlaqə və münasibətlərin idarə edilməsi proseslərindən ibarətdir.

İdarəçilik əməyi idarəetmə sahəsində əqli və fiziki gərginlik, müvafiq bilik, bacarıq və qabiliyyət tələb edən idarəetmə orqanlarının məqsədəuyğun fəaliyyətidir. İdarəetmə orqanının əməliyyat tərkibi tərəfindən müstəqil olaraq, struktur vahidlərinin bir hissəsi və ya bütövlükdə idarəetmə orqanının bir hissəsi kimi həyata keçirilən fəaliyyətlər məcmusu onun məzmununu təşkil edir.

İdarəçilik əməyinin predmeti mövcud problem və onun həlli yolları haqqında məlumatlardır. İdarəçilik əməyinin məhsulu isə problemin həllidir. İlk məlumat “çiy”dir və buna görə də praktikada tətbiq edilə bilməz. İşlənmə nəticəsində o, konkret fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi ilə istiqamətlənə bilən idarəetmə qərarına çevrilir. İnformasiya ilə əməliyyatların həyata keçirilməsinə xidmət edən hər bir şey – idarəçilik fəaliyyəti vasitəsidir. İdarəçilik fəaliyyəti prosesində hərbi idarəetmə orqanının ayrı-ayrı mütəxəssisləri, qrupları və struktur bölmələri arasında yaranan müxtəlif əlaqələrin məcmusu idarəçilik əlaqələrini təşkil edir.

Hərbi idarəetmə orqanlarının idarəçilik fəaliyyəti müəyyən mərhələlərdən ibarətdir. Onun əsas mərhələlərini növbəti ardıcılıqla ifadə edə bilərik:

- idarəetmə obyektləri (qoşunlar və idarəetmə sistemi) və xarici mühit haqqında lazımi məlumatların əldə edilməsi və təhlili;
- qoşunların və idarəetmə sisteminin fəaliyyət məqsədlərinin müəyyən edilməsi;
- qərarın hazırlanması və qəbul edilməsi (qoşunların tapşırıq və fəaliyyət ardıcılığı, müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün idarəetmə sisteminin fəaliyyətinin müəyyən edilməsi);
- qərarın icrasının təşkil edilməsi (qoşunların fəaliyyəti və onların fəaliyyətinin proseslərə təsiri);
- qoşunlar tərəfindən yerinə yetirilən tapşırıqların gedişi ilə bağlı əldə edilmiş nəticələrin toplanması, işlənməsi, təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- qoşunların sonrakı fəaliyyətlərinə düzəlişlərin edilməsi (bilavasitə idarəetmə).

İdarəetmə prosesinin məzmununu təşkil edən fəaliyyətlər kompleksinin birdəfəlik həyata keçirilməsi nəticəsində hər zaman müəyyən məqsədə nail olmaq mümkün olmur. Ona görə də idarəetmə prosesi çox vaxt sikl xüsusiyyətə malik olur. İdarəetmə sikli müəyyən dövr üçün dövriyyəni təşkil edən qərarın qəbul edilməsi, onun həyata keçirilməsinin təşkil edilməsi, icrası nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün ardıcıl praktiki hərəkətlərin məcmusudur.

Keçirilən çoxsaylı təlimlər, 44 günlük Vətən müharibəsi və 19 – 20 sentyabr 2023-cü il tarixində keçirilmiş 24 saatlıq lokal xarakterli antiterror tədbirlərindən (LXAT) qazanılmış təcrübə əməliyyatların planlaşdırılması zamanı düzgün qərarların qəbulu üçün yaranmış əməliyyat şəraitinin daim qiymətləndirilməli, təhlil edilməli və fəaliyyətlərin yeni yaranmış döyüş vəziyyətinə görə planlaşdırılmalı olduğunu bir daha təsdiq edir. İstənilən döyüş fəaliyyətinin planlaşdırılması və keçirilməsində olduqca mühüm olan kəşfiyyat məlumatları gecikdirilirsə, onun dəyəri yox səviyyəsinə düşür. Belə ki, əldə olunan məlumatlar dərhal komandirlər, müvafiq orqanlar və qərargahlara çatdırılmalı, analiz edilməli, müvafiq sənədlərdə işlənməli, ən qısa müddətdə qərarlar qəbul edilərək, müəyyən olunmuş tapşırıqlar tabelikdə olanlara gecikdirilmədən çatdırılmalıdır. Ona görə də idarəetmə orqanlarında iş növbəli təşkil olunmalı, qərar qəbul etmə fəaliyyəti 24 saat ərzində davam etməlidir.

İdarəetmə orqanlarının fəaliyyəti məqsədyönlüyü hədəfin mövcudluğunu, qərarların məqsədinə çatmağı, bütün fəaliyyətlərin ardıcıl şəkildə bu məqsədə nail olmağa yönəldilməsini nəzərdə tutur. Məqsəd sistemin və idarəetmə obyektinin istiqamətləndirilmiş fəaliyyətləri ilə nəzərdə tutulan nəticəyə nail olmaqdır.

İdarəetmənin məqsədi qoşunların və ya idarəetmə sisteminin arzu olunan, mümkün və zəruri vəziyyətidir. Nail olunacaq məqsədin son nəticə kimi təyin edilməsindən sonra idarəetmə prosesi başlayır.

Qoşunları idarəetmə məqsədlərinin müəyyən tipologiyası mövcuddur ki, onlar da aşağıdakılardan asılı olaraq fərqləndirilir:

a) təyinetmə üsuluna görə: *məqsəd və tapşırıqların* mərkəzi hərbi idarəetmə orqanlarının və daha yuxarı idarəetmə sisteminin digər orqanlarının müvafiq normativ akt və sərəncamları ilə müəyyən edilməsi;

b) əhəmiyyətinə görə – strateji, operativ, taktiki;

c) nailiyyət şərtlərinə görə – uzunmüddətli, ortamüddətli, qısamüddətli;

d) konkretizasiya dərəcəsinə görə – *əməli*, nəticənin və ona çatma vaxtını dəqiq müəyyən edən və *vektorlu*, yalnız arzu olunan nəticəni və ona nail olmaq üçün əsas istiqamətləri göstərən.

İdarəetmə məqsədinə uğurla nail olunması, eləcə də hər hansı bir böyük problemin həlli, onun dekompozisiyası, yəni daha sadə komponentlərə – alt məqsədlərə (fərdi məqsədlərə) parçalanmasını nəzərdə tutur. Adətən, hərbi idarəetmə orqanının əməliyyat heyətinin əsas səylərinin tətbiq sahəsini müəyyən edən istiqamətlərə aid edilir. İdarəetmə fəaliyyətinin istiqamətləri idarəetmə tapşırıqlarına çevrilir. Bu tapşırıqlar qoyulmasının konkretliyi ilə fərqlənməlidir. Bu əsasda idarəedicilər (təşkilat) tədbirlər təyin edilmiş tapşırıqların həlli üçün müəyyən edilir. Bu da son nəticədə idarəetmə məqsədlərinə nail olunmasını təmin edir. Onlar konkret, ölçülə və əldə edilə bilən, aktual və zamanla razılaşıdırılmış olmalıdır [14].

Konkretlik və ölçülə bilmə, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri vahidlərinin mövcudluğunu göstərir. Bu göstəricilərlə onların nailiyyətlərinin dərəcəsini müəyyən etmək mümkündür. Məqsədə çatmağın səviyyəsi lazımı resursların mövcud olması, seçilmiş fəaliyyət üsulunun əlverişliliyi və idarəetmənin müvafiq effektivliyinin təyin edilməsi ilə müəyyən edilir.

Nəticə

Fəlsəfi baxımdan idarəetmə anlamı idarəetmə orqanının idarəetmə obyektinə məqsədyönlü təsiretmə prosesi kimi müəyyənləşdirildi. Belə bir nəticəyə gəldik ki, idarəetməsiz döyüş aparıla bilməz. Əgər Azərbaycan Ordusunda hər bir hərbi qulluqçunun biliyi, bacarığı və təcrübəsi ayrı-ayrı silah nümunələrini, döyüş texnikasını, ilkin döyüş bölmələri olan manqa, heyət və ya ekipajları hərəkətə gətirirsə, hərbi rəhbərlərimiz qoşunları idarəetmə sistemi vasitəsilə bütün qoşunları təyinatına uyğun və potensial imkanlarının tam şəkildə tətbiq edilməsini təmin etməklə idarə etməyi bacarmalıdırlar.

Yalnız düzgün və məqsədyönlü təşkil edilmiş idarəetmə vasitəsilə döyüşün niyyətinin praktikada tətbiq edilməsinin mümkünlüyü, bölmələrin yüksək döyüş hazırlığına nail olunması, səylərin bacarıqla cəmləndirilməsi, qoşunların fasiləsiz, qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi, hərtərəfli təminat və çevik manevrin həyata keçirilməsi təsəvvür edilə bilər.

Qeyd olunan bütün fakt və fikirlər Azərbaycan Ordusunda gələcəkdə keçiriləcək Taktiki və Komanda Qərargah Təlimlərində qərargahların bütün səviyyələrində idarəetmə orqanlarının yüksək səviyyədə hazırlanmasına, əməliyyatların hazırlığı və aparılması dövründə onların fasiləsiz və dayanıqlı idarə olunmasına, bütün idarəetmə məntəqələrində qərargahların işinin sikl xüsusiyyətinə nail olunmasına çox ciddi diqqət yetirilməsinin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Управление подразделениями в мирное время. Учебник. / В.А.Копылов, В.С.Янович, Ю.Б.Байрамуков [и др.] – Красноярск: Сибирский федеральный университет, – 2015. – 348 с.
2. Конфуций “Лунь юй” (“Аналект” – “Беседы и Суждения”) / Конфуций. – Москва: Восточная литература, – 2001. – 180 с.
3. Сунь Цзы Искусство войны / Цзы Сунь. – Москва: Центрполиграф, – 2012. – 110 с.
4. Протопопова, И.А. Платоновский сборник / И.А.Протопопова, О.В.Алиева – Москва: Восточная литература, – 2013. – 510 с.
5. Макиавелли, Н. Государь / Н.Макиавелли. – Москва: Планета, – 1990. – 605 с.
6. Петряшов, С. Литература мудрых древнего востока: [Электронный ресурс] / – Санкт-Петербург, 1998. URL: <https://studfile.net/preview/4631290/>
7. Цитаты Сократа: [Электронный ресурс] / – 11 декабрь, 2023. URL: <https://ru.citaty.net/avtory/sokrat/>
8. Кунц, К. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций / К.Кунц, С.О.Доннел – Москва: Прогресс, – т.1. – 1981. – 250 с.
9. Кунц, К. «Совесть нацистов» / К.Кунц. – Москва: Ладомир, – 2007. – 400 с.
10. Клаузевиц К.Ф. О войне / К.Ф.Клаузевиц. – Москва: Эксмо, – 2007. – 20 с.
11. Алтухова, П.К. Основы теории управления войсками / П.К.Алтухова. – Москва: Военное издательство, – 1984. – 221 с.

12. Макаров, В.М. Теория менеджмента. Учебное пособие. / В.М.Макаров. – Санкт-Петербург: Издательство Политехнический университета, – 2012. – 125 с.

13. Цитаты Рене Декара: [Электронный ресурс] / – 11 декабрь, 2023.

URL: <https://ru.citaty.net/avtory/rene-dekart/>

14. Управление войсками. Глава вторая: [Электронный ресурс] / – 11 декабрь, 2023.

URL: <http://militera.lib.ru/science/tactic/03.html>

Аннотация

Основы теории военного управления

Сиявуш Бабаев, Эльнур Мамедов

В статье анализируется становление теории военного управления, практики управления, проводится переоценка с целью выявления научных основ управления и приводятся краткие сведения о нем. Исследуется система управления войсками, даются трактовки предмета и объекта науки управления, рассматриваются вопросы, связанные с теорией и целями военного управления и управленческой деятельности.

Ключевые слова: Военное управление, наука управления, предмет науки управления, объект управления, практика управления, теории управления, менеджмент

Abstract

Basic theories of military administration

Siyavush Babayev, Elnur Mammadov

The article analyzes the formation of the theory of military management, management experience, and provides brief information on it in order to identify the scientific foundations of management. The system of management of troops is investigated, comments are given on the subject and object of management science, issues related to the theory and goals of military management and managerial activities are considered.

Keywords: Military management, management science, subject of management science, management object, management practice, management theory, management

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.11.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 29.11.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 08.12.2023

UOT 355/359

**TAKTİKİ FƏALİYYƏT ZAMANI SİLAH SEÇİMİNDƏ
OYUNLAR NƏZƏRİYYƏSİNİN BİR TƏTBİQİ HAQQINDA****r.ü.f.d. Rəhilə Sadıqova^{1,2}****r.ü.f.d., dosent Ədalət Paşayev^{1,3}****t.e.d., dosent Elxan Səbzıyev^{1,3}**¹*İdarəetmə Sistemləri İnstitutu*²*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*³*Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*E-mail: rahilasadiqova65@gmail.comadalat.pashayev@gmail.comelkhan.sabziev@gmail.com

Xülasə. Məqalədə taktiki hərəkət zamanı rəqibin dinamik gücü məlum olduqda öz tərəfimizin təminatlı qələbə əldə etməsi üçün silahların seçilməsi məsələsinə baxılmışdır. Hesab olunur ki, tərəflər eynitipli silahlardan istifadə edirlər. Məsələnin həlli zamanı rəqib tərəfin silah və texnikasının tərkibi haqqında məlumatdan istifadə olunmur. Qarşı tərəfin verilmiş dinamik gücünü təmin edən istənilən silah yığımına qarşı qələbəyə zəmanət verən silah və texnika seçiminin hesablanması üsulu verilmişdir. Oyunlar nəzəriyyəsinin tətbiqi ilə məsələnin riyazi modeli qurulmuşdur. Məsələ qarışıq strategiyalı matris oyunu şəklində modelləşdirilmiş, onun həllinin (yəhərvari nöqtənin) varlığı göstərilmiş və ədədi həllinin hesablanması üçün matris oyunu xətti proqramlaşdırma məsələsinə gətirilmişdir.

Bu məqalədə rəqibin dinamik gücü məlum olduğu halda onun silah seçimindən asılı olmayaraq, təminatlı qələbəyə nail olmaq üçün qüvvələrin optimal təşkil olunma qaydası tədqiq olunur.

Açar sözlər: taktiki fəaliyyət, optimallıq meyarı, silah və avadanlığın əhəmiyyətlik dərəcəsi, statik güc, dinamik güc, antaqonist oyunlar, silahı məhv etmə qabiliyyəti, qarışıq strategiya, məqsəd funksiyası

Giriş

Taktiki fəaliyyətin planlaşdırılması mövcud çoxsaylı faktorlarla yanaşı, kəşfiyyat məlumatları əsasında qarşı tərəfin əməliyyat zonasında topladığı silah və texnikanın ümumi gücündən, həmçinin onların məhv edilməsinə yönəldilən silah və texnikanın necə seçilməsindən asılıdır. Hücüm döyüşünün hazırlanması zamanı onun formasından, növündən, əməliyyat şəraitindən asılı olaraq tələb olunan silah və texnikanın sayının müəyyən olunması bir sıra elmi-texniki ədəbiyyatda aydın şəkildə izah olunmuşdur.

Silahların seçim qaydası haqqında klassik yanaşmalar dərslük və təlimatlarda öz əksini tapmışdır [1-4]. Müasir tədqiqatlar sırasında S.Babayevin işlərində rəqibin silah və texnikası haqqında məlumatlar əsasında qələbə əldə etmək məqsədilə istifadə olunan resursların optimal seçilməsi məsələsinə baxılmışdır. Həmin tədqiqatlarda optimallıq meyarı kimi istifadə edilən texnika və silahın qiyməti və ya ehtimal olunan canlı qüvvə itkilərinin miqdarı götürülmüşdür [5-6]. Son dövrlərdə dünyanın müxtəlif yerlərində baş vermiş hərbi münaqişələrin təcrübəsi göstərir ki, rəqib tərəfin silah və texnikası haqqında məlumatlar kifayət qədər dəqiq olmur, lakin müxtəlif dolaylı qiymətləndirmələr əsasında onların ümumi dinamik gücü haqqında məlumatları əldə etmək mümkün olur [7; 8]. Planlaşdırılan taktiki fəaliyyətdən asılı olaraq məlum gücə malik rəqibə qalib gəlmək üçün tələb olunan silah və texnikanın gücü, bir qayda olaraq, məlum hesab olunur. Aydındır ki, bu gücə malik qüvvələrin təşkil olunma variantları müxtəlif ola bilər.

Hərbi əməliyyatlarda istifadə olunan əsas anlayışlar

Hərbi əməliyyatlarda istifadə olunan texniki avadanlıq və silahları xarakterizə edən bəzi anlayışlarla tanış olaq [9].

Silah kateqoriyasının əhəmiyyəti. Hər bir kateqoriyaya aid olan silah və avadanlığın əhəmiyyətli dərəcəsi (kateqoriyanın əhəmiyyətliliyi) anlayışı əməliyyat növündən (hücum və ya müdafiə) asılı olaraq daxil edilmişdir. Hərbi silah və texnikalar təyinatına və hərbi əməliyyatlarda roluna görə 10 kateqoriyaya bölünür. Kateqoriyaları müxtəlif olan silah və hərbi vasitələrin əhəmiyyətli dərəcəsi haqqında məlumatlar hərbi-texniki əməliyyatlardan bəhs edən ədəbiyyatlarda cədvəllər şəklində verilmişdir [3; 4]. Ekspert nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirmələr müxtəlif olduğundan cədvəllərdə verilmiş ədədlər nisbi xarakter daşıyır, odur ki, müxtəlif ədəbiyyatlarda bu göstəricilərin qarşılıqlı nisbəti fərqli qiymətlər ala bilər [3; 4].

Silahın təsir indeksi. Müxtəlif kateqoriyalı silahlar taktiki əməliyyatda taktiki-texniki göstəricilərinə görə bir-birindən fərqlənir və bu fərqliliyi göstərmək üçün təsir indeksindən istifadə olunur [3; 4]. Silahın təsir indeksinin qiyməti onun əməliyyat prosesində atəş imkanı, hərbi əməliyyatlarda manevr etmə spesifikasiyası, fəaliyyət qabiliyyəti və tətbiqindən asılı olaraq müəyyən olunur. Bu indeks hər bir silah növü üçün ayrılıqda hesablanır və sabitdir. Təsir indeksləri silah zavodlarında bu sahədən olan mütəxəssislər tərəfindən dəyərləndirilir [3; 4].

Silahın effektivlik əmsalı. Hərbi əməliyyatlar zamanı silah və hərbi texnikanın rəqib qüvvələrini nə dərəcədə məhv edə biləcəyi onun effektivlik əmsalı ilə xarakterizə olunur. Hesab edilir ki, silahın effektivlik əmsalı həyata keçirilən döyüş əməliyyatının xüsusiyyətindən asılıdır və onun hesablanması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə oluna bilər [3; 4].

$$E = K \times T, \quad (1)$$

burada E – effektivlik əmsalı, T – silahın təsir indeksi, K – silahın aid olduğu kateqoriyanın əhəmiyyətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərbi əməliyyatın xüsusiyyətindən asılı olaraq K dəyişəninə qiyməti fərqli olur. Məs., tankın hücum döyüşündə kateqoriya əhəmiyyətliliyi $K = 2$, təsir indeksi $T = 2$ olduqda, effektivlik əmsalı $E = 4$, müdafiə döyüşündə isə $K = 4$, $T = 2$ olduqda, $E = 8$ olur.

Hərbi birləşmənin (bölmənin) statik gücü. Statik güc mövcud silahlar baxımından bölmələri xarakterizə edir və bölmələrdə mövcud olan bütün tip silahların ümumi qiymətləndirilməsi ilə müəyyən olunur. Hərbi birləşmə və ya bölmənin statik gücünü hesablamaq üçün aşağıdakı düstur tətbiq olunur [3; 4]:

$$S = \sum_{j=1,2,\dots} N_j \cdot E_j, \quad (2)$$

burada S – birləşmənin statik gücü, j – birləşməyə aid olan müxtəlif silahlar üçün hər hansı bir qaydada tətbiq olunan sıra nömrəsi ($j = 1, 2, \dots$), E_j – j növ silahın (1) düsturu ilə təyin olunan effektivlik əmsalı, N_j – birləşməyə aid olan j növ silahların sayıdır.

Hərbi birləşmənin (bölmənin) dinamik gücü. Hərbi ekspertlər döyüşün nəticələrini qiymətləndirmək üçün, həmçinin əməliyyatın xüsusiyyətlərini (hücum edən tərəf üçün – hücumun forma və növünü, müdafiə olunan tərəf üçün – müdafiənin hazırlıq dərəcəsini, yaradılmış maneələrin vəziyyətini) nəzərə almağı tövsiyə edirlər. Bu amillərin nəzərə alınması ilə hesablanan göstərici *dinamik güc* adlanır [3; 4].

Dinamik gücü hesablamaq üçün nisbi üstünlük əmsalından istifadə olunur. Bu əmsal müxtəlif bölmələrin (tank, motoatıcı və s.) bir-birinə nəzərən üstünlük dərəcəsini göstərir, uyğun cədvəllərdə verilir (Cədvəl 1) [3; 4].

Cədvəl 1. Nisbi üstünlük əmsalları

Bölmələr	Tank	Motoatıcı	Atıcı
Tank	1.0	1.7	2.0
Motoatıcı	0.6	1.0	1.7
Atıcı	0.5	0.6	1.0

Tərəflərin dinamik gücü nisbi üstünlük əmsallarına nəzərən aşağıdakı (3) – (5) düsturları ilə hesablanır:

$$D_1 = U_{1,2} \cdot I_1 \cdot S_1, \quad D_2 = I_2 \cdot S_2, \quad (3)$$

burada S_1 və S_2 – müvafiq olaraq öz və rəqib tərəfinin statik gücü, $U_{1,2}$ – öz qoşunlarının rəqib tərəflə müqayisədə nisbi üstünlük əmsalıdır.

I_1, I_2 kəmiyyətləri isə aşağıdakı kimi təyin olunur:

– öz tərəfi hücumda olduqda,

$$I_1 = H_1 \cdot H_2, \quad I_2 = M_1 \cdot M_2, \quad (4)$$

– öz tərəfi müdafiədə olduqda,

$$I_1 = M_1 \cdot M_2, \quad I_2 = H_1 \cdot H_2, \quad (5)$$

burada H_1 – hücumun forması əmsalı, H_2 – hücumun növü əmsalı, M_1 – müdafiənin hazırlıq dərəcəsi əmsalı, M_2 – yaradılmış maneələrin vəziyyəti əmsalı adlanır. Onların qiymətləri 2 – 5-ci cədvəllər üzrə təyin olunur [3; 4].

Cədvəl 2. Hücumun formaları

Hücum forması	Əmsal
Frontal hücum	1.0
Cinah hücumu	2.0
Arxadan hücum	4.0
Hava desantı	döyüşün başlanğıcında 0.5 2 saatdan sonra 4.0
Dəniz desantı	döyüşün başlanğıcında 0.7 2 saatdan sonra 1.0

Cədvəl 3. Hücum növləri

Hücum növü	Əmsal
Hazırlanmış hücum	1.0
Qarşılaşma döyüşü	1.2
Qəfil hücum	1.5

Cədvəl 4. Müdafiənin hazırlıq dərəcəsi

Əməliyyat başlayanadək müdafiənin hazırlığına sərf olunmuş vaxt	Əmsal
6 saatdan az, hazırlanmamış	1.0
6 saatdan 24 saata qədər	1.2
24 saatdan çox	1.4
Uzunmüddətli, qurğularla təmin olunmuş	2.0

Cədvəl 5. Maneələr sisteminin vəziyyəti

Maneələrin vəziyyəti	Əmsal
Maneələr yoxdur	1.0
Maneələr zəifdir	1.2
Maneələr ortadır	1.4
Maneələr güclüdür	1.6
Maneələr çox güclüdür	1.8

Göründüyü kimi, taktiki fəaliyyətdə dinamik gücün hesablanması bir çox faktorlardan asılıdır. Lakin eyni bir faktorun təsir göstəriciləri əməliyyat prosesinin növündən asılı olaraq müxtəlif qiymətlər alır.

Məsələnin qoyuluşu

Düzgün silah seçimi təminatlı qələbəyə nail olmağın əsas şərtlərindən biridir. Rəqibin yalnız dinamik gücü məlum olduqda, bu məsələnin həlli daha da mürəkkəbləşir. Taktiki fəaliyyətin təşkil olunmasının tədqiqi üçün aparılan klassik araşdırmalarda rəqib tərəfin malik olduğu silahların sayı haqqında məlumatlardan istifadə olunur. Məsələn, [6]-də silah və texnikanın seçimi onların ümumi dəyərinin, [10]-də isə ehtimal olunan canlı qüvvə itkilərinin minimallaşdırılması şərti daxilində araşdırılmışdır.

Təqdim olunan işdə rəqib qüvvələrinin ancaq dinamik gücü məlum olduğu hesab olunur. Məqsəd ondan ibarətdir ki, silah və texnikanı elə seçmək lazımdır ki, qarşı tərəfin dinamik gücünün hansı resurslar əsasında formalaşdırılmasından asılı olmayaraq təminatlı qələbəyə nail olunsun.

Məsələ antaqonist oyunlar nəzəriyyəsinə əsaslanan metodun tətbiqi ilə həll olunur. Belə ki, taktiki fəaliyyətin təşkil olunmasının tədqiqi hücum edən və ya müdafiə mövqeyində olan tərəfə nəzərən aparılır. Bu tip məsələnin həllinin tapılması üsulu oyunlar nəzəriyyəsində istifadə olunan yəhərvari nöqtənin tapılması ilə eynidir [11].

Oyunlar nəzəriyyəsində münaqişəli vəziyyətlərdə qərar qəbuletmənin model və metodları tədqiq olunur. Baxılan məsələ hər iki tərəfin antaqonist qərar qəbuletmə məsələsidir.

Məsələni formallaşdırmaq üçün oyunlar nəzəriyyəsinin bəzi anlayışları haqqında qısa məlumat verək.

Əvvəlcə antaqonist oyunların başvermə və gözlənilən nəticənin necə olacağını izah etməyə çalışaq. Baxılan tip antaqonist oyunda verilmiş məqsəd funksiyasının I oyunçu tərəfindən maksimallaşdırılması, II oyunçu tərəfindən isə minimallaşdırılması tələb olunur. Əgər əvvəlcə I oyunçu, sonra isə II oyunçu qərar qəbul edərsə, onda məqsəd funksiyasının alınmış qiyməti \max min, əvvəlcə II oyunçu, sonra isə I oyunçu qərar qəbul edərsə, onda məqsəd funksiyasının alınmış qiyməti \min max adlanır. \max min \min max-a bərabər olduqda, həmin qiymətə oyunun qiyməti, bu qiyməti realizə edən seçimə yəhərvari nöqtə deyilir.

Adətən, antaqonist oyunlar matris oyunları sinfi çərçivəsində həll edilir. Oyun oyunçulardan birinin matrisin sətirlərini, o birinin isə matrisin sütunlarını seçməsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman tərəflərin müxtəlif seçim variantlarının qiyməti matrisin elementləri ilə müəyyən olunur.

Oyunda tərəflərin yalnız bir sətir və sütun seçmək imkanı varsa, belə oyuna *xalis strategiyalı* oyun deyilir. Məlumdur ki, xalis strategiyalı matris oyunlarında heç də həmişə yəhərvari nöqtə olmur. Oyunda tərəflərin müəyyən çəkilərlə müxtəlif sətir və sütun seçmək imkanı varsa, belə oyuna *qarışıq strategiyalı* oyun deyilir. Oyunlar nəzəriyyəsindən məlumdur ki, qarışıq strategiyalı oyunda həmişə yəhərvari nöqtə var, başqa sözlə, qarışıq strategiyalı oyun üçün həmişə məsələnin həlli mövcuddur [11].

Rəqibin dinamik gücü məlum olduqda silah seçimi məsələsini oyunlar nəzəriyyəsi terminologiyası əsasında ifadə edək.

Rəqib tərəfin istifadə etmək üçün seçə biləcəyi silah və texnikanın növlərini $j = 1, 2, \dots, n$, öz tərəfimizin istifadə biləcəyi texnika növlərini isə $i = 1, 2, \dots, n$ kimi nömrələyək. i -ci növ silahın j -ci növ silahı məhv etmə qabiliyyətini $c_{i,j}$ kimi işarə edək. Hərb elmində $c_{i,j}$ kəmiyyətləri məlum hesab

edilir [7; 8] və yuxarıda göstərilmiş cədvəllər əsasında hesablanır. $c_{i,j}$ -ləri aşağıdakı C matrisi şəklində vermək olar:

$$C = \begin{pmatrix} c_{1,1} & \cdots & c_{1,n} \\ \cdots & \cdots & \cdots \\ c_{n,1} & \cdots & c_{n,n} \end{pmatrix}. \quad (6)$$

Bir qayda olaraq, bu c_{ij} elementləri vahiddən kiçik qiymətlər alır, $c_{ij} \geq 0$; $i=1,2,\dots,n, j=1,2,\dots, m$, ona görə də $c_{i,j}$ kəmiyyətləri i -ci silahın tətbiq olunması zamanı onun j -ci silahı məhv etmə ehtimalı kimi şərh oluna bilər.

Aşağıdakı düsturlarda hərbi əməliyyatda iştirak edən tərəflərə aid kəmiyyətləri mötərizədə yazılmış $s = 1,2$ yuxarı indeksi ilə fərqləndirəcəyik. s -ci tərəfin i -ci növ silahdan əməliyyata cəlb etmə ehtimalı sayı $x_i^{(s)}$ kimi işarə edək. Onda istifadə olunan silahlara görə tərəflərin dinamik gücü üçün uyğun olaraq

$$\sum_{i=1}^n d_i^{(s)} x_i^{(s)} = D^{(s)}, \quad s = 1,2 \quad (7)$$

düsturları ilə hesablanır.

C matrisinin determinantını sıfırdan fərqli götürmək olar, belə ki, matrisin bütün elementləri sıfırdan fərqlidir və hər hansı elementin qiymətini az dəyişdikdə məsələnin qoyuluşu dəyişməz olaraq qalır. $\|C\| = \det(C)$ işarə edək. (6) matrisini həmişə $C = \|C\| \cdot E$ kimi yazmaq olar:

$$E = \begin{pmatrix} e_{1,1} & \cdots & e_{1,n} \\ \cdots & \cdots & \cdots \\ e_{n,1} & \cdots & e_{n,n} \end{pmatrix}.$$

Ayındır ki, E matrisinin elementləri aşağıdakı kimi hesablanır və məlum hesab oluna bilər:

$$e_{i,j} = \frac{c_{i,j}}{\|C\|}, \quad i, j = 1,2, \dots, n.$$

Birinci tərəfin silah seçimi $x_i^{(1)}$, $i = 1,2, \dots, n$, ikinci tərəfin silah seçimi $x_j^{(2)}$, $j = 1,2, \dots, n$ olsun. Tərəflərin həyata keçirdiyi qarşılıqlı əməliyyat növündən asılı olaraq (məsələn, hücum-müdafiə), hər bir silahın şərtləndirdiyi dinamik gücü uyğun olaraq $d_i^{(1)}$, $i = 1,2, \dots, n$ və $d_j^{(2)}$, $j = 1,2, \dots, n$ kimi işarə etsək, birinci tərəf üçün $x_i^{(1)}$ sayda silaha uyğun dinamik güc $d_i^{(1)} x_i^{(1)}$, ikinci tərəf üçün $x_j^{(2)}$ sayda silaha uyğun dinamik güc $d_j^{(2)} x_j^{(2)}$ olar. Onda tərəflərin malik ola biləcəyi ümumi dinamik güclə bağlı irəli sürülən tələblərə uyğun olaraq

$$D^{(1)} = \sum_{i=1}^n d_i^{(1)} x_i^{(1)}, \quad (8)$$

$$D^{(2)} = \sum_{j=1}^n d_j^{(2)} x_j^{(2)} \quad (9)$$

olar. Burada $D^{(1)}$ və $D^{(2)}$ məlum kəmiyyətlərdir.

(8) dinamik gücünün $i = 1, 2, \dots, n$ silah növləri üzrə paylanma vektorunu $\mathbf{P} = (p_1, p_2, \dots, p_n)$ kimi, (9) dinamik gücünün $j = 1, 2, \dots, n$ silah növləri üzrə paylanma vektorunu $\mathbf{Q} = (q_1, q_2, \dots, q_n)$ kimi təyin edək:

$$p_i = \frac{d_i^{(1)} x_i^{(1)}}{D^{(1)}}, \quad (10)$$

$$q_j = \frac{d_j^{(2)} x_j^{(2)}}{D^{(2)}}. \quad (11)$$

(10) və (11) təriflərindən aydındır ki,

$$\sum_{i=1}^n p_i = \sum_{i=1}^n q_i = 1.$$

Onda \mathbf{P} paylanma vektoruna uyğun olaraq birinci tərəfin bütün silahlarının ikinci tərəfin 1 vahid j -ci silahına qarşı yaratdığı güc

$$\sum_{i=1}^n e_{i,j} p_i. \quad (12)$$

kimi hesablanır. (12) üzrə hesablanan gücün ikinci tərəfin uyğun (j -ci növ) silahının dinamik gücünə cavab verməsi üçün onu \mathbf{Q} vektoruna uyğun olaraq həmin silahlar üzrə paylayaq. Onda birinci tərəfin oyunda uduzmaması üçün onun i -ci silah növü tərəfindən ikinci tərəfin j -ci silah növünə qarşı yönəldilən dinamik gücünü hesablasaq, $e_{i,j} p_i q_j$ ifadəsini alarıq.

Asanlıqla görmək olar ki, bu ifadə aşağıdakı matris hasilinin elementləri kimi hesablanır:

$$\mathbf{A} = \mathbf{Q} \cdot \mathbf{E} \cdot \mathbf{P}.$$

Oyunun qiyməti olaraq \mathbf{A} matrisinin elementləri cəmi götürülə bilər:

$$J \equiv \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^n e_{i,j} p_i q_j. \quad (13)$$

Aşağıdakı işarələməni qəbul edək:

$$x^{(1)} = (x_1^{(1)}, \dots, x_i^{(1)}, \dots, x_n^{(1)}),$$

$$x^{(2)} = (x_1^{(2)}, \dots, x_j^{(2)}, \dots, x_n^{(2)}).$$

(10) və (11) düsturlarından p_i və q_j kəmiyyətlərini $x_i^{(1)}$ və $x_j^{(2)}$ ilə, \mathbf{E} matrisinin elementlərini isə \mathbf{C} matrisinin elementləri ilə ifadə etsək, (13) funksionalı aşağıdakı şəkildə yazılar:

$$J(x^{(1)}, x^{(2)}) \equiv \frac{1}{D^{(1)} D^{(2)} \|\mathbf{C}\|} \sum_{j=1}^n \sum_{i=1}^m c_{i,j} d_i^{(1)} d_j^{(2)} x_i^{(1)} x_j^{(2)}. \quad (14)$$

$J(x^{(1)}, x^{(2)})$ funksionalı hər iki arqumentinə görə xəttidir. Oyunlar nəzəriyyəsinə görə məlumdur ki, (14) funksionalı üçün yəhərvəri nöqtə var [11], başqa sözlə,

$$\min_{x^{(1)}} \max_{x^{(2)}} J(x^{(1)}, x^{(2)}) = \max_{x^{(2)}} \min_{x^{(1)}} J(x^{(1)}, x^{(2)}).$$

Beləliklə, təminatlı qələbəyə nail olmaq üçün silah seçimi məsələsi matris oyunları nəzəriyyəsi dilində aşağıdakı şəkildə formalaşdırıla bilər:

$J(x^{(1)}, x^{(2)})$ funksionalının qiymətini birinci oyunçu (bizim tərəf $x^{(1)}$ parametrini seçməklə) maksimallaşdırır, ikinci oyunçu (rəqib tərəf $x^{(2)}$ parametrini seçməklə) minimallaşdırır.

Məsələnin xətti proqramlaşdırma məsələsi kimi formalaşdırılması

Oyunun qiymətini V ilə işarə edək:

$$V \equiv \max_{x^{(2)}} \min_{x^{(1)}} J(x^{(1)}, x^{(2)}). \quad (15)$$

Məsələnin mahiyyətinə görə, birinci tərəf elə p_1, p_2, \dots, p_n paylanmasını seçməlidir ki, $V \rightarrow \min$ olsun. Hər bir $j = 1, \dots, n$ üçün $q_j \geq 0$ və $q_1 + q_2 + \dots + q_n = 1$ şərtini nəzərə alsaq, $J(x^{(1)}, x^{(2)})$ funksiyasının aşkar şəkildən

$$\sum_{i=1}^n \left(\frac{1}{\|C\|} \sum_{j=1}^n c_{i,j} \right) \frac{d_i^{(1)} x_i^{(1)}}{D^{(1)}} \leq V \quad (16)$$

münasibətlərini alırıq.

$$y_i = \frac{d_i^{(1)} x_i^{(1)}}{D^{(1)} V} \quad (17)$$

işarə etsək, (16) bərabərsizliyi aşağıdakı kimi yazılar:

$$\sum_{i=1}^n H_i y_i \leq 1, j = 1, 2, \dots, n, \quad (18)$$

burada $H_i = \frac{1}{\|C\|} \sum_{j=1}^n c_{i,j}$ -dir. Təyinatına görə aydındır ki,

$$y_i \geq 0, i = 1, 2, \dots, n \quad (19)$$

Digər tərəfdən, (8) və (17) bərabərliklərinə əsasən,

$$\sum_{i=1}^n y_i = \frac{1}{V} \sum_{i=1}^n \frac{d_i^{(1)} x_i^{(1)}}{D^{(1)}} = \frac{1}{V}$$

$V \rightarrow \min$ tələbinin $\frac{1}{V} \rightarrow \max$ tələbinə ekvivalentliyindən sonuncu bərabərlikdən

$$\sum_{i=1}^n y_i \rightarrow \max \quad (20)$$

alınar. Beləliklə, (15) – (17) qarışıq strategiyalı matris oyunu məsələsi (18) – (20) xətti proqramlaşdırma məsələsinə gətirilir və onu, məsələni, simpleks üsulu ilə həll etmək olar [11].

Nəticə

Beləliklə, qarşı tərəfin yalnız dinamik gücü məlum olduqda, hücum edən tərəf olaraq taktiki fəaliyyət zamanı təminatlı qələbə əldə etmək üçün hərbi silah və texnikanın sayının seçimi məsələsi qarışıq strategiyalı matris oyunu kimi modelləşdirilmişdir. Oyunlar nəzəriyyəsinə əsasən, riyazi modeli qurulmuş məsələ ədədi üsullarla həll edilə bilər. Alınmış məsələ xarakterinə görə tamədərli xətti proqramlaşdırma məsələsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Babayev, S.M., Sabziyev, E.N., Bayramov, A.A. Mathematical Formulation of Optimal Composition of the Mobile Tactical Groups During the Attack // IEEE Proceeding. 2017 International Conference on Military Technologies (ICMT), – Bruno: University of Defence, Czech Republic, – 31 may – 2 June, – 2017, – p. 325-329.
2. Babayev, S.M. RF-in SQ-də taktiki qrupların döyüşlərdə tətbiqi qaydalarının və prinsiplərinin təhlili // – Bakı: Hərbi bilik jurnalı, – 2016. №6, – s. 55-61.
3. Попов, В.И. О концепции создания мобильных сил // – Москва: Военная мысль, – 2005. №11, – с. 51-60.
4. Aldo, A. Settia Military Games and the Training of the Infantry / A.Aldo, edited by Clifford J. Rogers and Kelly DeVries // Journal of Medieval Military History, chapter 1., vol. XI, – p. 1 – 24.
5. Azərbaycan Ordusunda Mexanikləşdirilmiş və tank taborlarının (Tabor taktiki qruplarının) döyüş təlimatı // Müdafiə nazirinin 07.12.2021-ci il tarixli 25 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunub. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2022. – 336 s.
6. Babayev, S.M. Taktiki qrupun döyüş əməliyyatında tələb olunan gücünün hesablanması / S.M.Babayev, A.A.Bayramov, E.N.Səbzizyev // Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – Bakı: – 2016. c.2., №2, – s. 37-42.
7. Onişor, C. Military Strategy Theory / C.Onişor. – Bucharest: A.I.S.M. Publishing House, – 1999. – 696 p.
8. Bowdish, Randall G. Military Strategy: Theory and Concepts / Randall G. Bowdish. – Lincoln: University of Nebraska, – 2013. – 302 p.
9. Mark, V.H. Big Data War Games. Necessary for Winning Future Wars: [Electronic resource] / Online Exclusive Article. – October 4, 2016.
URL:<https://www.armyupress.army.mil/Journals/Military-Review/Online-Exclusive/2016-Online-Exclusive-Articles/Big-Data-War-Games/>
10. Babayev, S.M. Hücum döyüşü üçün taktiki qrupların optimal tərkibinin müəyyənləşdirilməsi / S.M.Babayev, E.N.Səbzizyev, A.A.Bayramov // Transaction of Azerbaijan National Academy of Sciences, Series of Physical-Technical and Mathematical Sciences: Informatics and Control Problems, – 2016. vol. XXXVI, №6, – p. 89-96.
11. Вентцель, Е.С. Исследование операций / Е.С.Вентцель. – Москва: Высшая школа, – 2001. – 208 с.

Аннотация**О применении теории игр к выбору оружия
во время тактических действий****Рахилия Садыкова, Адалет Пашаев, Эльхан Сабзиев**

В статье рассматривается задача выбора оружия для достижения гарантированной победы своей стороны в ходе тактических действий при известной динамической силе противника. Предполагается, что стороны используют однотипные оружия. При решении задачи не используется информация о составе оружия и техники противника. Приведена методика расчета выбора оружия и техники своей стороны, обеспечивающая победу над любым выбором оружия и техники, обеспечивающим заданную динамическую мощь противника. Математическая

модель задачи создана формулировкой матричных игр в теории игр. Задача смоделирована как матричная игра со смешанной стратегией и показано существование ее решения (седловой точки). Для расчета численного решения задачи матричная игра сведена к задаче линейного программирования.

Ключевые слова: тактические действия, критерий оптимальности, степень важности оружия и техники, статическая сила, динамическая сила, антагонистические игры, поражающая способность оружия, смешанная стратегия, целевая функция

Abstract

On the application of game theory to weapon selection in tactical action

Rahila Sadigova, Adalet Pashayev, Elkhan Sabziev

The article deals with the problem of choosing a weapon to achieve a guaranteed victory of one's side in the course of tactical operations with a known dynamic strength of the enemy. It is assumed that the parties use the same type of weapons. Information about the composition of the opponent's weapons and equipment is not used during the resolution of the issue. There is given a method for calculating the choice of weapons and equipment of one's side, which ensures victory over any choice of weapons and equipment that provides a given dynamic power of the enemy. The mathematical model of the problem was created by the formulation of matrix games in game theory. The problem is modeled as a matrix game with a mixed strategy and the existence of its solution (saddle point) is shown. To calculate the numerical solution of the problem, the matrix game is reduced to a linear programming problem.

Keywords: tactical actions, optimality criterion, importance degree of weapons and equipment, static power, dynamic power, antagonistic games, weapon striking ability, mixed strategy, objective function

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.10.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 02.11.2023

UOT 681.518

İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİ

e.o. general-mayor Fazil Aşumov

Hərbi İdarəetmə İnstitutu

E-mail: fazilashumov@gmail.com

Xülasə. Məqalədə “sistem”, “alt sistem” anlayışlarına aydınlıq gətirilir. İnformasiya sistemlərinə və onların təminatı məsələlərinə baxılır.

Açar sözlər: sistem, informasiya, alt sistem, informasiya sistemi, sistemin strukturu, sistemin təsnifatı, texniki təminat, riyazi təminat, proqram təminatı, təşkilati təminat, hüquqi təminat

Giriş

İnformasiya sisteminə, eləcə də onun strukturuna baxılmazdan əvvəl “sistem” və “alt sistem” anlayışlarına aydınlıq gətirilməsi məqsəduyğundur. Belə ki, sistem dedikdə, eyni vaxtda həm bütöv, həm də qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün müxtəlif elementlər məcmusundan ibarət hər hansı bir obyekt başa düşülür. Sistem bir-birinə bağlı hissələrdən (elementlərdən) ibarət və bütöv şəkildə mövcud olan mürəkkəb bir obyektidir. Alt sistem sistemin hər hansı bir əlamətinə görə ayrılmış hissəsidir. Məsələn, müxtəlif elementlərdən ibarət olan və fərqli məqsədləri (tapşırıqları) həyata keçirən (yerinə yetirən) bir neçə sistemi göstərək (Cədvəl):

Cədvəl. İnformasiya sistemləri

Sistem	Sistemin elementləri	Sistemin təyinatı
Müəssisə	İnsanlar, qurğular, materiallar, binalar və s.	Məhsullar istehsal etmək
Kompüter	Elektron və elektron-mexaniki elementlər, rabitə xətləri və s.	Məlumat emalı
Telekommunikasiya sistemi	Kompüterlər, modemlər, kabellər, şəbəkənin proqram təminatı və s.	İnformasiya mübadiləsi
İnformasiya sistemi	Kompüterlər, kompüter şəbəkələri, insanlar, informasiya və proqram təminatı	Professional informasiyanın emalı

“Sistem” anlayışına “informasiya” sözünün əlavə edilməsi onun yaradılma məqsədini və fəaliyyətini əks etdirir. İnformasiya sistemləri (İS) məsələlərin həlli prosesində qərar qəbul edilməsi üçün istənilən sahədən lazımi informasiyanın toplanmasını, yadda saxlanılmasını, emalını, axtarışını, təqdim edilməsini təmin edir. Onlar problemlərin analizinə və yeni məhsulların yaradılmasına köməklik göstərir. İnformasiya sistemi qoyulmuş tapşırıqın yerinə yetirilməsi marağında məlumatın saxlanması, emalı və təqdim edilməsi üçün vasitələrin, metodların və işçilərin birgə, qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyətidir. İS-in müasir anlamı informasiyanın emalında istifadə olunan əsas texniki vasitə kimi fərdi kompüter (serverləri, əlavə qurğuları və s.) nəzərdə tutur. Bu zaman kompüterlərlə informasiya sistemləri arasındakı fərqin başa düşülməsi vacibdir. Xüsusi proqram təminatı ilə təchiz olunmuş kompüterlər informasiya sistemlərinin texniki bazası və alətidir. Bununla yanaşı, informasiya sistemlərini kompüterlərlə və telekommunikasiyalarla sıx əlaqədə olan işçi personalsız da təsəvvür etmək olmaz.

İnformasiya təminatı, bir qayda olaraq, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemində (AİS) məlumat axını və məlumatın hazırlanmasını, idarəetmə məntəqələrinin AİS-də informasiya proseslərinin icrasının təşkilini tənzimləyir. Sistemin ümumi informasiya təminatı üçün texniki spesifikasiyalar (göstəricilər) hazırlanarkən aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- sistemdə olan məlumatların növü, tərkibi, strukturu və təşkili üsullarına;

- sistem komponentləri arasında qarşılıqlı məlumat mübadiləsinə;
- eyni prinsiplər üzərində qurulmuş qarşılıqlı əlaqəli sistemlərlə məlumat uyğunluğuna;
- məlumat bazalarının idarəetmə sistemlərinin tətbiqinə;
- məlumatların vaciblik dərəcəsinə görə saxlanılma üsullarına;
- sistemdə olan məlumatların toplanması, emalı, ötürülməsi və məlumatların təqdim edilməsi prosesinin strukturuna;
- texniki səbəblərlə əlaqədar olaraq sistemin elektrik enerjisinin kəsilməsi zamanı məlumatların məhv olmasının qarşısını almağa;

– məlumatlara nəzarət etmək, saxlamaq, yeniləmək və lazımı anda bərpa etməyə.

Sözgedən sistemlər haqqında danışılarkən aşağıdakı məsələlərə baxılmalıdır:

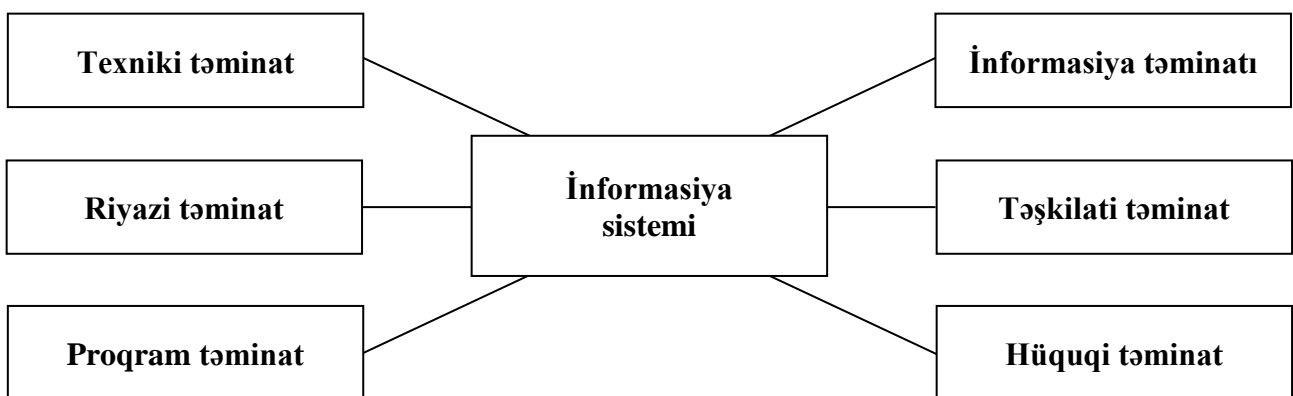
- informasiya sisteminin strukturu;
- informasiya sisteminin təsnifatı.

İS-in strukturu, adətən, müxtəlif alt sistemlərin cəmi şəklində qəbul edilir. Sistemin tərkibinə daxil olan bütün alt sistemlərə həm ayrı-ayrılıqda, həm də bir-biri ilə əlaqədə baxıla bilər.

İnformasiya sistemini müxtəlif əlamətlərə görə təsnif etmək olar. Adətən, idarəetmənin informasiya sistemləri aşağıda göstərilən əlamətlərlə təsnif edilir:

- idarəolunan obyektin tipi əsasında (texnoloji prosesin idarə olunmasının İS, təşkilatı idarəetmənin İS);
- inteqrasiya dərəcəsinə görə (lokal, inteqrə olunmuş);
- idarəetmənin avtomatlaşdırılması səviyyəsinə görə (informasiya-sorğu, məlumatların emalı, informasiya-məsləhətçi, qərar qəbuletmə və ekspert sistemləri);
- idarəetmənin səviyyəsinə görə (sahənin, müəssisənin, korporasiyanın idarəetmə İS);
- idarəetmə obyektində texnoloji proseslərin gedişatı xarakterinə görə (diskret istehsalın avtomatik idarəetmə sistemi, fasiləsiz istehsalın avtomatik idarəetmə sistemi);
- həll edilən məsələnin struktur əlamətinə görə və s.

İS-in strukturunu onun alt sistem adlanan ayrı-ayrı hissələrinin məcmusu təşkil edir. Beləliklə, alt sistem sistemin hər hansı əlamətə görə ayrılmış bir hissəsidir. İnformasiya sisteminin strukturuna tətbiq sahəsindən asılı olmayaraq alt sistemlərin cəmi kimi baxıla bilər. Bu halda təsnifatın struktur əlamətindən danışılır, alt sistem isə təminedicilərlə adlandırılır. Beləliklə, hər hansı bir İS-in strukturunu təminedicilərin toplusu kimi təqdim oluna bilər (Sxem).

Sxem. İnformasiya sisteminin strukturu

Təminedicilərin alt sistemləri arasında, adətən, informasiya, texniki, riyazi, proqram, təşkilati və hüquqi təminatlar fərqləndirilir.

İnformasiya təminatı alt sisteminin təyinatı idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi məqsədilə dürüst informasiyanın tərtib və təqdim edilməsidir. İnformasiya təminatına ümumi olaraq aşağıdakılar daxildir:

- məlumatın növü və tərkibi, yəni hər bir məlumatın və ya məlumat toplusunun siyahısı (göstəricilər, sabitlər, dəyişənlər, sənədlər);

– informasiyanın struktur tərkibi və onun çevrilmə qanunauyğunluqlarını, yəni göstəricilərin və sənədlərin hazırlanması, informasiya vahidlərinin yığılması və paylanması (bölüşdürülməsi) informasiya vahidlərinin “giriş – sistem – çıxış” zəncirinə çevrilməsi qaydaları;

– informasiya mübadiləsinin ümumi xüsusiyyətləri, sənədlərin dövriyyə marşrutlarının müəyyən edilməsi, lazımi mənbələrdən ilkin məlumatların alınması, istifadəsi və müddəti, məlumatların saxlanması, köhnəlməsi və yenilənməsi;

– informasiyanın keyfiyyət xüsusiyyətləri (göstəriciləri), yəni emal olunan məlumatın faydalılığı, əhəmiyyəti, tamlığı, vaxtında təmin olunması, etibarlılığı və digər keyfiyyətlərinin kəmiyyət qiymətləndirmələri sistemi;

– informasiyanın çevrilməsi üsulları, yəni istifadəçi tərəfindən informasiyanın seçilməsi, hədəfə çatdırılması, obyektlər arasında paylanması üsulları, göstəricilərin hesablanması üsulları, idarəetmə sisteminin bölmələrinə informasiyanın verilməsi sxemləri (şəkilləri), məsələlərin həlli üçün işçi massivlərin hazırlanması.

İnformasiya təminatı informasiyanın təsnifatı və kodlaşdırılmasının vahid, sənədlərin eyni şəkllə salınması (unifikasiya edilməsi), təşkilatda dövr edən informasiya axını sistemlərinin, eləcə də məlumat bazası metodologiyasının məcmusudur. Sənədlərin vahid şəkllə salınması sistemi yuxarı səviyyədə hazırlanır. Əsas məqsəd müxtəlif istiqamətlərdəki göstəriciləri qarşılaşdırmaqdır (müqayisə etmək; tutuşdurmaqdır). Standartlar hazırlanır və orada tələblər qoyulur:

– sənədlərin vahid şəkllə salınması sisteminə;

– müxtəlif idarəetmə səviyyələri sənədlərinin vahid şəkllə salınması formalarına;

– şərtlər və göstəricilərin tərkib və strukturuna;

– vahid formalı şəkllə salınmış sənədlərin istifadəsi, aparılması və qeydiyyatı alınması qaydalarına.

Misal üçün, institutun professor-müəllim heyətinin dərslərə hazırlığı zamanı keçiriləcək məşğələ sənədlərinin hazırlanmasına tələblər mövcuddur. Məşğələnin planları hökmən dərslərin mövzusu, məqsədi, keçirilmə yeri və vaxtı göstərilməklə hazırlanır.

Amma sənədlərin vahid şəkllə salınması sisteminin olmasına baxmayaraq, müəssisələrin təftişi zamanı həmişə xeyli sayda eynitipli çatışmazlıqlar ortaya çıxır:

– əllə emal üçün həddindən artıq sayda sənədlərin olması;

– çox vaxt eyni göstəricilərin müxtəlif sənədlərdə təkrarlanması;

– çox sayda sənədlərlə iş mütəxəssisləri bilavasitə öz vəzifə borclarını yerinə yetirməsindən ayırması;

– elə göstəricilərə rast gəlmək olur ki, onlar yaradılır, ancaq istifadə olunmur və s.

Buna görə də göstərilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması informasiya təminatının yaradılması zamanı qarşıda duran məsələlərdən biridir.

İnformasiya axınının sxemi informasiyanın hərəkət marşrutunu, onun həcmi, ilk informasiyanın yaranma yerini və yekun informasiyanın istifadəsini əks etdirir. Belə sistemlərin strukturunun analizi nəticəsində bütün idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər müəyyən edilə bilər. Məlumat axınının sadə bir sxemi kimi, işçinin işə götürülməsi haqqında məlumat bazasında bütün hallarda aparılan xidməti qeydləri və informasiyanı, başqa sözlə, onun yaradılma anından işə götürülmə haqqında verilən əmrə qədər olan sxemi misal göstərmək olar. İnformasiyanın həcmi təmin etməyə şərait yaradan və onun hərtərəfli analizini aparmağa imkan verən informasiya axını sxeminin tərtib edilməsini təmin edir:

– təkrarlanan və istifadə olunmayan informasiyanın kənarlaşdırılmasını;

– informasiyanın təsnif edilməsini və səmərəli təqdimatını.

Məlumat bazası yaradılmasının metodologiyası onun layihələndirilməsinin nəzəri əsaslarına istinad edir. İnformasiya təminatının yaradılması üçün lazımdır:

– bütün sistemin məqsədi, tapşırıqları funksiyalarının başa düşülməsi;

– informasiyanın yaradılma anından istifadə olunana qədər analiz edilməsi məqsədilə informasiya axını sxemi şəkllində təqdim edilmiş hərəkətinin müəyyən edilməsi;

– təsnifat və kodlaşdırma sisteminin olması və istifadəsi;
– məlumatların qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən konseptual informasiya – məntiq modelinin yaradılması metodologiyasına malik olması;

– müasir texniki təchizat tələb edən maşın daşıyıcılarında informasiya massivlərinin yaradılması.

Texniki təchizat texniki vasitələr kompleksi olub informasiya sisteminin fəaliyyətini təmin, eləcə də bu vasitələrin və texniki proseslərin müvafiq sənədlərini təqdim edir. Texniki vasitələr kompleksinin tərkib hissələri aşağıdakılardır:

- istənilən model kompüterlər;
- informasiyanı toplayan, yadda saxlayan, emal edən, ötürən və təqdim edən qurğular;
- məlumatın ötürülmə qurğuları və rabitə kanalları;
- informasiyanın avtomatik əldəedilmə qurğuları;
- istismar materialları və s.

Texniki vasitələrin seçimi, onların istismarının təşkili, məlumat emalı prosesinin texnologiyası, texnoloji ləvazimat sənədləri qabaqcadan hazırlanır. Sənədləri şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

1. Ümumi sistem sənədləri – texniki təchizatın müxtəlif (dövlət və müəyyən sahə üzrə) standartlarını özündə birləşdirən;

2. İxtisaslaşdırılmış – texniki təchizatın yaradılması layihələndirilməsinin bütün mərhələlərinin kompleks metodikası;

3. Normativ sorğu – texniki təchizatın hesablanmasında istifadə olunan göstəricilər.

Hal-hazırda texniki təchizatın təşkilinin (texniki vasitələrin istismarının formaları) iki əsas üsulu formalaşmışdır: mərkəzləşdirilmiş və qismən və ya tam qeyri-mərkəzləşdirilmiş. Mərkəzləşdirilmiş texniki təchizat informasiya sistemlərində böyük elektron-hesablayıcı maşınlardan və hesablama mərkəzlərindən istifadəni nəzərdə tutur. Texniki vasitələrin qeyri-mərkəzləşdirilməsi funksional alt sistemlərin reallaşdırılmasını bilavasitə işçi yerlərində fərdi kompüterlərdə ehtimal edir. Göründüyü kimi, gələcək inkişafı nəzərdə tutan yanaşma olaraq qismən qeyri-mərkəzləşdirilmiş istiqaməti, fərdi kompüterlərdən və hər bir funksional alt sistem üçün ümumi məlumat bazasının yaradılması məqsədilə böyük hesablayıcı maşınlardan ibarət bölüşdürülmüş şəbəkələr əsasında texniki təchizatın təşkilini seçmək labüddür.

Riyazi və proqram təminatı riyazi metod, model, alqoritm və proqram toplusu olub informasiya sisteminin məqsəd və tapşırıqlarını yerinə yetirmək, eləcə də texniki vasitələr kompleksinin normal fəaliyyətini təmin etmək məqsədi güdür. Riyazi fəaliyyət vasitələrinə aiddir:

- prosesləri modelləşdirmə vasitələri;
- nümunəvi məsələlər;
- riyazi proqramlaşdırmanın, riyazi statistikanın metodları, kütləvi xidmətə nəzəriyyələri və

s.

Proqram təminatının tərkibinə ümumi sistem və xüsusi proqram məhsulları, eləcə də texniki sənədlər daxil edilir.

Ümumi proqram təminatına istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuş və informasiya emalının nümunəvi tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə yönəlmiş kompleks proqramlar aid edilir. Onlar kompüterlərin funksional imkanlarını genişləndirmək, məlumatların emalı prosesinə nəzarət və idarəetmə vəzifələrini yerinə yetirirlər.

Xüsusi proqram təminatı konkret informasiya sisteminin layihələndirilməsi zamanı yaradılmış proqramlar toplusudur. Onun tərkibinə real obyektin fəaliyyətini əks etdirən müxtəlifdərəcəli adekvatlığa malik hazırlanmış modelləri reallaşdıran tətbiqi proqram paketləri daxildir.

Proqram vasitələrinin hazırlanmasının texniki sənədləri özündə məsələnin təsvirini, alqoritmin yazılması tapşırığını, məsələnin iqtisadi-riyazi modelini, yoxlama misallarını cəmləşdirməlidir.

Təşkilati təminat informasiya sisteminin yaradılması və istismarı zamanı işçilərin texniki vasitələr və öz aralarındakı qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyən metod və vasitələr toplusudur. Bu təminat aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- informasiya sistemində istifadə olunacaq obyektin mövcud idarəetmə sisteminin analizini;

– informasiya sisteminin layihələndirilməsinə texniki tapşırıq və onun effektivliyinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması da daxil olmaqla məsələnin kompüterdə həlli üçün hazırlanmasını;

– obyektin tərkibi və strukturu nəzərə alınmaqla idarəetmənin həlli məsələlərinin, idarəetmə sisteminin effektivliyinin artırılması istiqamətinə yönəlmiş tapşırığın həlli metodologiyasının hazırlanmasını.

Təşkilati təminat məlumat bazasının qurulmasının birinci mərhələsində, layihələndirmədən əvvəl aparılan tədqiqatın nəticələri əsasında yaradılır.

Hüquqi təminat informasiya sisteminin yaradılması, hüquqi vəziyyəti, fəaliyyəti, təyin edilən informasiyanın qəbulu, dəyişilməsi və istifadəsini tənzimləyən hüquqi normalar toplusudur. Onun əsas məqsədi qanunauyğunluğun möhkəmləndirilməsidir. Onun tərkibinə qanunlar, fərman, sərəncam, əmr, təlimat və digər normativ sənədlər daxildir. Hüquqi təminatda göstərilən hissələri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- istənilən informasiya sisteminin fəaliyyətini tənzimləyən ümumi hissə;
- konkret sistemin fəaliyyətini tənzimləyən lokal (məhdudlaşdırılmış) hissə.

İnformasiya sisteminin layihələndirilməsinin mərhələlər üzrə hüquqi təminatına istehsalçı və sifarişçi arasında müqavilə əsasında əlaqələrin normativ aktları və müqavilədən kənar çıxmanın hüquqi tənzimlənməsi daxildir. İnformasiya sisteminin mərhələlər üzrə fəaliyyətinin hüquqi təminatına daxildir:

- informasiya sisteminin statusu;
- heyətin hüquqları, vəzifələri və məsuliyyəti;
- idarəetmə prosesinin ayrı-ayrı növlərinin hüquqi vəziyyəti;
- informasiyanın yaradılması və istifadəsi qaydaları və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya sistemi müasir tələblərə cavab olaraq daim inkişaf etməli və etməkdədir. Onun inkişafının əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Ümumi prinsiplərə əsaslanaraq onun müxtəlif alt sistemlərinin inkişafının və qarşılıqlı əlaqələrinin təmin edilməsi.

2. Müxtəlif alt sistemlərin və informasiya təminatı elementlərinin ardıcılığı və informasiya uyğunluğu. Bu prinsipin tətbiq olunması bütün informasiya sistemində məlumat mübadiləsi formalarının, kod və şifrlərinin bir-biri ilə əlaqəli olaraq tanınması (tərəflər arasında ümumi istifadəli kod və şifrə istifadəsi), avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin keçidlərində informasiya mübadiləsinin təmin edilməsi deməkdir.

3. Funksional və məzmun (və ya qrafik) baxımından oxşar olan informasiya sistemi strukturunun vahid standart qaydalara uyğun qurulması və bir dildə təsvir olunması.

4. İnformasiya mübadiləsi formalarının (nümunələrinin) unifikasiyası və strukturlaşdırılması, o cümlədən dilin vahidləşdirilməsi, sadələşdirilməsi, sənədlərin formalarının sayının azaldılması.

5. Maşının emal tələblərinin nəzərə alınması, yəni maşınla oxuna bilən daşıyıcıların seçilməsi, sənədləri kompüterə daxil etmək üçün əlverişli cədvəl formasının verilməsi, maşın daşıyıcılarının paralel istehsalı və s.

6. Məlumat emalının inteqrasiyası, yəni çoxfunksiyalı istifadəsi ilə məlumatın birdəfəlik daxil edilməsinə nail olmaq.

Nəticə

Qoşunların avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin fəaliyyətini informasiya təminatı olmadan təsəvvür etmək olmaz. Onların məlumat təminatının əsasını bir-biri ilə əlaqəli olan məlumatların birlikdə saxlanıldığı, idarə oluna bilən, yenilənə bilən və istifadə məqsədinə uyğun olaraq sistemli bir şəkildə toplanmış nizamlı məlumatlar toplusu hesab olunan informasiya sistemi təşkil edir. İnformasiya sistemi məlumatların təsviri, saxlanması və manipulyasiyası üçün ümumi prinsipləri təmin edən müəyyən qaydalara uyğun təşkil edilmiş, tətbiqi proqramlardan asılı olmayan məlumatlar toplusudur. Burada məlumatların istənilən vaxt əlçatan olması əsas şərtidir.

Bu gün hərbi qərar qəbulətmə prosesində komandirin yaranmış vəziyyətə uyğun texniki vasitələrin köməyi ilə, yeganə, düzgün qərara gəlməsi üçün mükəmməl informasiya sisteminin varlığı vacibdir.

Göründüyü kimi, müasir tələblərə cavab verən informasiya sistemlərinin yaradılmasında təminedicilərin alt sistemlərinin rolu danılmazdır. Bununla əlaqədar informasiya sisteminin layihələndirilməsi zamanı sistemin bütün təminat növlərinin tərkib hissələri nəzərə alınmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Piriyev, H.K. Rabitə və AİS. İdarəetmə məntəqələri. / H.K.Piriyev, A.H.Həsənov – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2016. – 179 s.
2. Kərimov, S. İnformasiya sistemləri / S.Kərimov. – Bakı: Elm, – 2008. – 631 s.
3. Əlizadə, M.N. Müasir informasiya sistemlərinin idarə edilməsi. / M.N.Əlizadə, İ.K.Musayev, E.B.Əliyev – Bakı: MSV nəşr, – 2016. – 248 s.
4. Оксенчик, Т.А. Защита от информации в ходе информационной войны // Материалы XXIII международной научно-технической конференции, – Минск, Республика Беларусь: Белорусская государственная академия связи, – 18-19 октября, – 2018, – с. 304.

Аннотация

Информационные системы

Фазиль Ашумов

В статье разъясняется понятие систем и подсистем. Рассматриваются информационные системы и вопросы их обеспечения.

Ключевые слова: система, информация, подсистема, информационная система, структура системы, классификация системы, техническое обеспечение, математическое обеспечение, программное обеспечение, организационное обеспечение, юридическое обеспечение

Abstract

Information systems

Fazil Ashumov

The article elucidate the concept of systems and subsystems and considers information systems and issues of their supply.

Keywords: system, information, under system, information system, structure systems, classification systems, technical equipment, mathematical equipment, program equipment, organization equipment, juridical equipment

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.10.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.11.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 14.11.2023

UOT 821.075

**KRİTİK İNFORMASIYA İNFRASTRUKTURLARINDA
RABİTƏ SİSTEMLƏRİ VƏ XİDMƏTİ PROTOKOLLARIN TƏHLİLİ****tex.e.d., professor Bayram İbrahimov^{1, 2}****t.ü.f.d., dosent İltimas Məmmədov²****Ülfət Sadıqov²**¹*Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*²*Azərbaycan Texniki Universiteti*E-mail: i.bayram@mail.ru

Xülasə. Məqalədə yeni nəsill telekommunikasiya şəbəkələrinin NGN (Next Generation Network) arxitektura konsepsiyası bazasında kritik informasiya infrastrukturalarının rabitə sistemlərinin işləmə alqoritmi və xidməti protokolları geniş təhlil edilmişdir. Aparılan tədqiqatların bazasında idarəetmə sistemlərinin struktur-funksional sxemi işlənmiş, rabitə şəbəkələrinin səmərəli fəaliyyəti üçün xidməti protokollar seçilmişdir. Telekommunikasiya proseslərini qiymətləndirmək üçün kritik informasiya infrastrukturalarında rabitə şəbəkələri və idarəetmə sistemlərinin məhsuldarlığının riyazi modeli təklif olunmuşdur. Riyazi modelin bazasında kritik informasiya infrastrukturalarında rabitə şəbəkələrinin məhsuldarlıq göstəricilərini tədqiq etmək üçün mühüm analitik ifadələr alınmışdır.

Açar sözləri: rabitə şəbəkəsi, kritik informasiya infrastrukturu, xidməti protokollar, idarəetmə sistemləri, məhsuldarlıq göstəriciləri, informasiya mühafizə sistemi

Giriş

Müasir innovativ rəqəmli texnologiyalara əsaslanan vahid informasiya infrastrukturu inkişafının aktual istiqamətlərindən biri kritik informasiya infrastrukturalarında (Kİİ) yüksək məhsuldarlığa, etibarlılığa və təhlükəsizliyə malik müxtəlif rabitə sistemlərini formalaşdıran çoxxidmətli rabitə şəbəkələrinin yaradılmasıdır [1].

Müasir dövrdə çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərinin inkişafı və qabaqcıl informasiya texnologiyaları bazasında rabitə operatorlarının və məlumat emalı sistemlərinin işləmə keyfiyyətinə artan tələbatı böyük buraxma qabiliyyətinə malik, etibarlı və təhlükəsiz xidməti və faydalı trafiklərin ötürülməsi üçün kritik informasiya infrastrukturalarında xüsusi təyinatlı rabitə şəbəkələrinin geniş aspektə qurulmasını tələb edir [2; 3; 4].

Kritik informasiya infrastrukturalarında xüsusi təyinatlı rabitə şəbəkələrinin işləmə keyfiyyəti – telekommunikasiya proseslərinin-xidməti trafiklərin verilişi, emalı və qəbulunun operativ və davamlı idarə edilməsi və nəzarəti üçün siqnallaşma sistemləri və protokollarından istifadə etməklə xidməti siqnalların vaxtında və etibarlı şəkildə lazımı ünvana ötürülməsindən çox asılıdır.

Kritik informasiya infrastrukturalarında informasiya emalı sistemləri və rabitənin kanallarının idarə olunması məsələlərinin həlli üçün xidməti trafiklərin ötürülməsi zamanı NGN arxitektura konsepsiyası bazasında effektiv protokolların seçilməsi, tətbiqi və geniş istifadəsi böyük aktuallığa malikdir.

İnformasiya sisteminin, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin və telekommunikasiya şəbəkəsinin funksional fəaliyyətinin pozulmasının qanunda göstərilən nəticələrə səbəb ola bilməsi onun kritik informasiya infrastrukturu obyektini hesab edilməsi üçün əsas sayılır.

Rabitə sistemlərində faydalı və xidməti trafiklərin emalı və ötürülməsi məsələləri ətraflı tədqiq edilmiş, effektiv rabitənin yaradılma müddəti və onların ehtimal-zaman xarakteristikalarının təhlilinə geniş baxılmış, tədqiqatlar və təhlillər edilmişdir [4; 5; 6]. Lakin belə elmi işlərdə xidməti trafiklərin idarəetmə imkanları və informasiya rabitə kanallarının buraxma qabiliyyəti məsələlərinə geniş yer verilməmişdir [7; 8; 9].

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla, məqalə kritik informasiya infrastrukturalarında istifadə olunan rabitə sistemləri və protokollarının təhlilinə həsr olunmuşdur.

Məsələnin qoyuluşu və struktur-funksional sxemin işlənməsi

Kritik informasiya infrastrukturunu obyektlərinin qorunması və etibarlı fəaliyyəti ümumi əsas vəzifə hesab edilir, həlli isə Azərbaycan Respublikasında Vahid İnformasiya İnfrastrukturunun bölmələrinə qarşı müxtəlif kompüter hücumları həyata keçirildikdə, onun qorunmasının davamlı fəaliyyətinə nail olmaq çox zəruridir. Kritik informasiya infrastrukturunu dedikdə - kritik informasiya infrastrukturunun obyektləri, həmçinin belə obyektlərin qarşılıqlı əlaqəsini təşkil etmək üçün istifadə olunan telekommunikasiya şəbəkə, sistem və vasitələri nəzərdə tutulur.

Aparılan təhlil və tədqiqatlar göstərir ki, kritik informasiya infrastrukturlarının effektiv idarə olunmasında xüsusi çəkiyə malik olan sistemlərdən biri də rabitə şəbəkələri və protokolları hesab edilir. Bu aspektdə NGN arxitektura konsepsiyası bazasında proqramla idarəolunan Softswitch kommutatoru və multimedialı IMS (Internet Protocol Multimedia Subsystem) platforması təşkil edir [1; 2; 7].

Baxılan məsələnin həlli kritik informasiya infrastrukturunda paket kommunikasiyalı rabitə şəbəkələrinin aparat-proqram komplekslərinin əsas xarakteristikalarının öyrənilməsində kompleks yanaşma tələb edir. NGN arxitektura konsepsiyasının idarəetmə protokolları, proqramla idarəolunan Softswitch kommutatoru və multimedialı rabitə IMS platformasının işləmə prosesi təklif olunan yanaşmada öz əksini tapmışdır. Bu yanaşmanın bazasında kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələri və idarəetmə sistemlərinin məhsuldarlığını xarakterizə edən riyazi modelin işlənilməsi mühüm vəzifədir.

NGN arxitektura konsepsiyası bazasında kritik informasiya infrastrukturunun fəaliyyət keyfiyyətini – məhsuldarlığını qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün riyazi model təklif olunmuşdur:

$$E_{NP}(\lambda, t, \Lambda) = W\{\arg\max_i [G_{kif}(\lambda_i, t, \Lambda)]\}, \quad i = \overline{1, n}, \quad (1)$$

şağıdakı uyğun məhdudiyət şərtləri ilə birlikdə

$$M_{IS}(t) \geq M_{IS.bur.}(t), \quad P_{iIE}(\Lambda_i, t) \leq P_{iIE.bur.}(\Lambda_i, t), \quad V_b(\lambda_i) \geq V_{b.bur.}(\lambda_i), \quad i = \overline{1, n}, \quad (2)$$

burada $M_{IS}(t)$ – verilmiş t zamanında kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələrinin effektiv fəaliyyətini xarakterizə edən informasiya mühafizə sistemlərinin funksiyası hesab olunur; $P_{iIE}(\Lambda_i, t)$ – verilmiş t zamanında Λ_i imtina intensivliyini nəzərə alan kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələrinin aparat-proqram komplekslərinin imtinasız işləmə ehtimalı hesab olunur, $i = \overline{1, n}$; $G_{kif}(\lambda_i, t, \Lambda)$ – verilmiş t zamanında idarəetmə trafiklərinin sistemə daxilolma sürəti λ_i və Λ_i imtina intensivliyini nəzərə alan kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələrinin aparat-proqram komplekslərinin məhsuldarlığını xarakterizə edən funksiya hesab olunur; $V_b(\lambda_i)$ – müxtəlif tip trafik paketlərin axınlarının ötürülməsi zamanı daxil olan sellərin λ_i intensivliyi nəzərə alınmaqla sistemin aparat-proqram komplekslərinin işləmə sürəti, $i = \overline{1, n}$; $M_{IS.bur.}(t)$, $P_{iIE.bur.}(\Lambda_i, t)$ və $V_{b.bur.}(\lambda_i)$ – verilmiş t zamanında kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələrinin effektiv fəaliyyətini xarakterizə edən informasiya mühafizə sistemlərinin, aparat-proqram komplekslərinin imtinasız işləmə ehtimalı və işləmə sürətlərinin buraxıla bilən parametrlərinin qiymətləri hesab olunur, $i = \overline{1, n}$.

Sonuncu (1) və (2) ifadələri kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələrinin idarəetmə protokolu və siqnallaşma sistemlərindən səmərəli istifadə etməklə NGN arxitektura konsepsiyalarına əsaslanan multiservis sisteminin davamlı fəaliyyətinin kompleks məhsuldarlığının göstəricilərini xarakterizə edir.

Beləliklə, baxılan məsələni geniş aspektdə təhlil və tədqiq etmək üçün kritik informasiya infrastrukturlarında telekommunikasiya proseslərini dəqiq əks etdirəcək və onların əsas

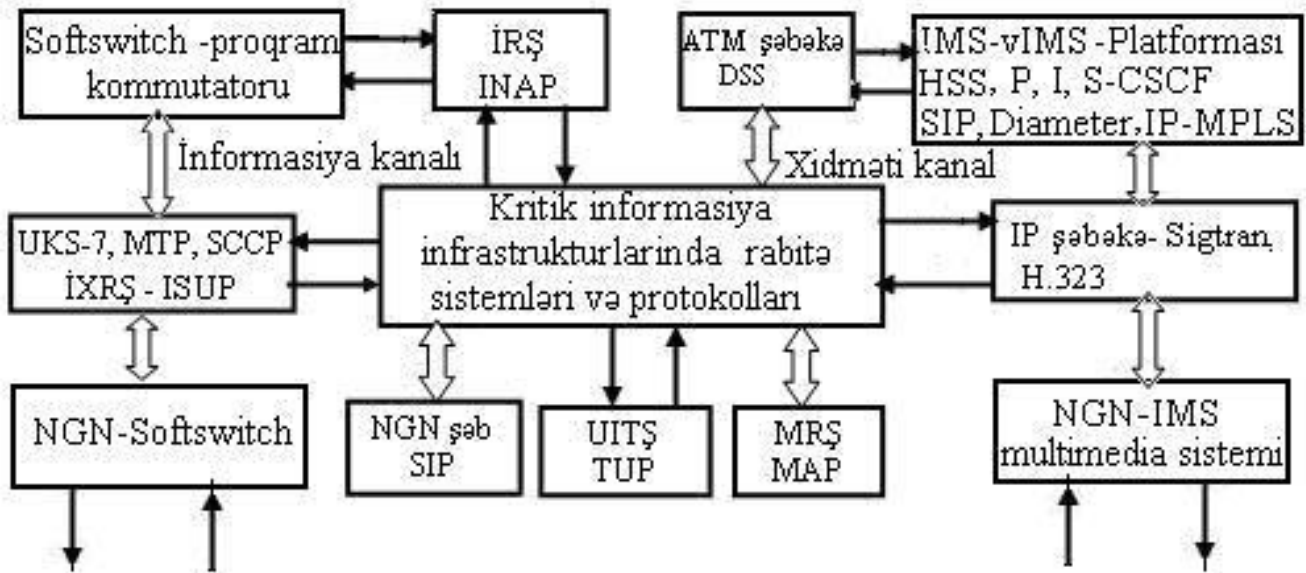
xarakteristikalarının hesablanması üçün analitik ifadələr almağa imkan verəcək yeni riyazi modelin işlənməsi təklif olunur.

NGN arxitektura konsepsiyası bazasında idarəetmə sistemlərinin struktur-funksional sxemi

Qarşıya qoyulmuş məsələni təhlil və məqsəd funksiyasını realizə etmək üçün yeni aspektdə xidməti protokollardan istifadə etməklə, kritik informasiya infrastrukturlarının idarəetmə sistemlərinin struktur-funksional sxemi təklif olunmuşdur.

Şəkildə Softswitch program kommutatoru və multimedialı IMS platformasından istifadə etməklə NGN konsepsiyası əsasında qurulmuş yeni nəsil kritik informasiya infrastrukturlarında tətbiq olunan multiservisli rabitə şəbəkələri və protokollarının ümumi arxitekturası göstərilmişdir.

Uyğun olaraq şəkildə kritik informasiya infrastrukturlarının rabitə şəbəkələrinin xidməti siqnallarının ötürülməsi, emalı və idarə olunması üçün ümumi struktur-funksional sxem təklif edilmiş, onların effektivlik göstəriciləri və protokolları əsaslandırılaraq seçilməsi üçün zəmin yaradılmışdır.

Şəkil. NGN arxitektur konsepsiyası bazasında kritik informasiya infrastrukturlarının rabitə şəbəkələri və idarəetmə sistemlərinin struktur-funksional sxemi

Struktur-funksional sxem aşağıdakı idarəetmə sistemlərində xidməti protokolları, proqramla idarə olunan Softswitch kommutatoru və multimedialı rabitə IMS platformasından ibarətdir:

- ÜKS-7 – ümumi kanal siqnallaşma sistemi və protokolu olub, kritik informasiya infrastrukturlarında xüsusi rabitə şəbəkələrinin idarə olunmasında geniş istifadə olunur;
- CAS (Channel Associated Signaling) – fərdi kanal siqnallaşması və protokolu;
- ISUP (ISDN User Part) – inteqral xidmətli rəqəm şəbəkəsinin protokolu;
- INAP (Intelligent Network Application Part) – intellektual şəbəkələrin alt sistemlərinin protokolu;
- MAP (Mobile Application Part) – mobil rabitənin alt sistemləri;
- Sigtran (Signaling Transport over IP) – IP şəbəkəsi üzrə xidməti məlumatın daşıyıcısı olub, xidməti protokol və nəqliyyat texnologiyası hesab edilir;
- H.323 protokollar ailəsi hesab olunur və bir idarəetmə sistemidir;
- SIP (Session Initiation Protocol) – tətbiqi səviyyənin protokolu olub, multimedia trafiklərinin paylanması, konferans rabitənin və İP-telefoniyanın multimedia rabitə seanslarının təşkili və bitməsinin idarə edir.

Eyni zamanda şəkil 1 kritik informasiya infrastrukturalarında rabitə şəbəkələri üçün geniş istifadə olunan idarəetmə protokolları və siqnallaşma sistemlərinin ümumi qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Struktur-funksional sxemdə göstərilən idarəetmə sistemləri və siqnallaşma protokolları yeni nəsil rabitə şəbəkələrinin NGN vacib protokolları hesab olunur, kritik informasiya infrastrukturalarında xüsusi çəkiyə malik rabitə şəbəkələrinə geniş aspektdə nəzarətin yerinə yetirilməsi, məlumat mübadiləsi və informasiya təhlükəsizliyi üçün nəzərdə tutulur.

Şəkil 1 tədqiqat obyektı olmaqla yanaşı, bütövlükdə kritik informasiya infrastrukturalarının idarə olunması üçün mühüm xidməti protokollar və siqnallaşma sistemləri qrupu hesab edilir.

Kritik informasiya infrastrukturalarında rabitə şəbəkələrinin məhsuldarlıq göstəriciləri

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, xüsusilə qeyd edək ki, kritik informasiya infrastrukturaları fəaliyyətinin effektiv, etibarlı və təhlükəsiz idarə olunması üçün ən mühüm aspektlər aşağıdakılar hesab olunur:

- NGN arxitektura konsepsiyası, şəbəkələri, protokolları və sistemləri;
- SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition) idarəetmə sistemləri və aparat-proqram kompleksləri;
- İEM (Security Information and Event Management) təhlükəsizlik və informasiya mühafizə sistemləri və qurğuları.

Yuxarıda qeyd olunanlar arasında kritik informasiya infrastrukturaları fəaliyyətinin effektiv idarə olunmasında xüsusi rolunu nəzərə alaraq, NGN şəbəkələri və idarəetmə protokollarını təhlil və tədqiq etmək məqsədüyükün hesab edilir.

NGN bazasında Kİİ-da rabitə şəbəkəsinin keyfiyyətli fəaliyyətinin mühüm meyarlarından biri şəkil 1-ə uyğun olaraq, onların idarəetmə sistemlərinin və aparat-proqram komplekslərinin məhsuldarlıq göstəriciləri hesab olunur və parametrlərarası aşağıdakı əlaqə funksiyası ilə təsvir olunur:

$$G_{Kİİ}(\lambda_i, t, \Lambda_i) = Q[B(\lambda_i, N_k), \eta_k(\Delta F, t), C_{\max}(\lambda_i, N_k), K_h(\Lambda_i)], \quad i = \overline{1, n}, \quad (3)$$

burada $B(\lambda_i, N_k)$ – müxtəliflipli trafik paketlər axınının ötürülməsi zamanı kanalların sayını N_k və daxil olan i sellərinin intensivliyini λ_i , rabitə sistemlərinin ehtimal-zaman xarakteristikalarını nəzərə alan funksiya hesab olunur, $i = \overline{1, n}$; $C_{\max}(\lambda_i, N_k)$ – idarəetmə xidmətlərinin göstərilməsində və rabitə birləşmələrinin qurulmasında NGN protokollar və texnologiyalarından istifadə etməklə Kİİ-da rabitə şəbəkələrinin buraxma qabiliyyətinin maksimum qiyməti, $i = \overline{1, n}$; $K_h(\Lambda_i)$ – kritik informasiya infrastrukturalarında rabitə şəbəkəsinin aparat-proqram komplekslərinin Λ_i imtina intensivliyindən asılı olan hazırlıq əmsalı hesab olunur, $i = \overline{1, n}$; $\eta_k(\Delta F, t)$ – kanal resurslarının tezlik buraxma zolağının enindən ΔF səmərəli istifadəmə əmsalı olub, rabitə şəbəkəsində müxtəlif trafik paketlər axınına xidmət şəraitinin tələbini nəzərə alan t zaman anında belə təyin edilir:

$$\eta_k(\Delta F, t) = [1 - \frac{1}{N_k} \sum_{i=1}^n \Lambda_i(L_{i,n} / C_{\max}(\lambda_i, N_k))] \leq \eta_{k, bur.}(\Delta F, t), \quad i = \overline{1, n}, \quad (4)$$

burada $C_{\max}(\lambda_i, N_k)$ – idarəetmə sistemlərində tələb olunan xidmətlərin göstərilməsində və rabitə birləşmələrinin qurulmasında NGN protokollarından və texnologiyalarından istifadə etməklə kritik informasiya infrastrukturalarında rabitə şəbəkələrinin buraxma qabiliyyətinin maksimum qiyməti, $i = \overline{1, n}$ olub, aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$C_{\max}(\lambda_i, N_k) = \eta_k \cdot \Delta F \cdot \log_2[1 + \text{SNR}(P_S, E_b)], \quad i = \overline{1, n}, \quad (5)$$

burada $SNR(P_s, E_b)$ – rabitə şəbəkələrinin kanallarında siqnalın gücünü P_s və bitə görə enerjisini E_b olaraq nəzərə almaqla siqnal-küy nisbəti hesab olunur, dB η_k – məlumat mənbələrinin aktivliyini nəzərə alan əmsal hesab edilir.

Təklif olunmuş sonuncu (3), (4) və (5) ifadələri NGN texnologiyası və protokolları bazasında trafiklərin daxilolma sürəti, imtina intensivlik parametrləri nəzərə alınmaqla, kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkəsinin keyfiyyətli fəaliyyətinin məhsuldarlıq göstəricilərinin hesablanması üsulunun mahiyyətini müəyyən edir, effektiv istifadə olunmanı və onların keyfiyyətli fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərinin effektivlik funksiyasının sadə analitik ifadəsini göstərir.

Kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələrinin məhsuldarlıq parametrlərinin tədqiqi

Kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələrinin və idarəetmə sistemlərinin məhsuldarlığını qiymətləndirmək üçün təklif olunan riyazi modelin bazasında onların bəzi parametrlərinin tədqiqinə baxaq. Bunun üçün kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələrində və idarəetmə sistemlərində işləmə alqoritminə uyğun olaraq kütləvi xidmət sistemi kimi qəbul edilir. İlkin olaraq (3) ifadəsi kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələrinin vacib məhsuldarlıq parametrlərindən biri olan ehtimal-zaman xarakteristikaları hesab olunur [7]:

$$B(\lambda_i, N_k) = E[T_{gm}(\lambda_i), P_{ie}(\lambda_i), T_{ox}(\lambda_i)], \quad i = \overline{1, n}, \quad (6)$$

burada $T_{gm}(\lambda_i), P_{ie}(\lambda_i), T_{ox}(\lambda_i)$ – uyğun olaraq rabitə şəbəkələri və idarəetmə sistemlərində λ_i intensivliyə malik xidməti protokolların köməyi ilə yerinə yetirilən məlumat mübadiləsi zamanı orta gecikmə müddəti, orta itki ehtimalı və orta gözləmə müddəti hesab edilir. Aparat-proqram komplekslərinin sayını N_k qəbul edərək, rabitə şəbəkələri və idarəetmə sistemlərində “End to end” strategiyasına uyğun olaraq paketlərin orta gecikmə müddəti aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$E[T_{gm}(\lambda)] = (1/N_k) \cdot \sum_{i=1}^n T_{gm}(\lambda_i), \quad i = \overline{1, n} \quad (7)$$

İkinci göstərici kimi isə Kİİ-da rabitə şəbəkəsinin və idarəetmə sistemlərinin aparat-proqram komplekslərinin hazırlıq əmsalı hesab olunur və aşağıdakı kimi təyin olunur [7; 8]:

$$K_h(\Lambda_i) = [1/(1+\rho_i)] < 1, \quad i = \overline{1, n}, \quad (8)$$

burada ρ_i – kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkəsinin və idarəetmə sistemlərinin aparat-proqram komplekslərindən effektiv istifadəetmə əmsalı olub, sistemin etibarlılığının riyazi gözləməsi nəzərə alınmaqla belə təyin edilir:

$$\rho_i = \rho(T_0, T_b) = \frac{T_0}{T_b} \cdot N_k^{-1} = \frac{\lambda}{V_b(\lambda) \cdot N_k} \cdot L_n \leq 1, \quad (9)$$

burada T_0 – kritik stasionar sistemin riyazi gözləməsi olub, $T_0 = M\lambda_i$ – orta işləmə müddətində imtina hesab edilir və bərpa olunan kritik informasiya infrastrukturlarının aparat-proqram komplekslərinin imtinasız işləmə göstəricisidir; T_b – kritik stasionar sistemin riyazi gözləməsi olub, $T_b = M\mu_i$ – orta bərpa olunma müddəti hesab edilir və təmirə dayanıqlıq göstəricisidir.

Sonuncu (6), (7), (8) və (9) ifadələri kritik informasiya infrastrukturlarında rabitə şəbəkələri və idarəetmə sistemlərinin aparat-proqram komplekslərinin məhsuldarlıq göstəriciləri olub, sürətli, etibarlı və təhlükəsiz fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün təklif olunmuş analitik ifadələrdir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində kritik informasiya infrastrukturalarında rabitə şəbəkələrinin və idarəetmə sistemlərinin keyfiyyətli fəaliyyətinin məhsuldarlığını qiymətləndirmək üçün yeni yanaşma təklif olunmuş və onun bazasında riyazi model işlənib hazırlanmışdır. Riyazi modelin köməyi ilə kritik informasiya infrastrukturalarında rabitə şəbəkələri və idarəetmə sistemlərinin aparat-program komplekslərinin məhsuldarlıq göstəricilərini qiymətləndirmək üçün analitik ifadələr alınmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ибрагимов, Б.Г. Исследование показателей качества функционирования мультисервисных телекоммуникационных сетей на базе архитектурной концепции будущих сетей / Б.Г.Ибрагимов, А.Г.Гасанов, А.А.Алиева, А.М.Исаев [и др.] // Надежность и качество сложных систем, – 2019. № 1(25), – с. 88-95.
2. Ерохин, С.Д. Управление безопасностью критических информационных инфраструктур / С.Д.Ерохин, А.Н.Петухов, П.Л.Пилюгин. – Москва Горячая линия – Телеком, – 2021. – 240 с.
3. Щеглов, К.А. Интерпретация и моделирование угрозы атаки на информационную систему. Часть 2. Моделирование угрозы атаки / К.А.Щеглов, А.Ю.Щеглов [и др.] // Информационная технологии, – Санкт-Петербург: – 2016. №1(22), – с. 54-64.
4. Ибрагимов, Б.Г., Мамедов, Т.Г. Исследование характеристик защиты информации системы телекоммуникации и управления важного объекта в критических инфраструктурах // Труды международной НТК «Телекоммуникационные и вычислительные системы – 2021». Секция-Телекоммуникационные сети и системы, – Москва: МТУСИ, – 2021, – с. 107-109.
5. Давыдов, А.Е. Защита и безопасность ведомственных интегрированных инфокоммуникационных систем / А.Е.Давыдов, Р.В.Максимов, О.К.Савицкий –Москва: Воентелеком, – 2017. – 536 с.
6. Харченко, В.С. Безопасность критических инфраструктур: математические и инженерные методы анализа и обеспечения / В.С. Харченко. – Национальный аэрокосмический университет им. Н.Е. Жуковского «ХАИ», – 2011. – 641 с.
7. Ибрагимов, Б.Г., Мамедов, Т.Г. Исследование характеристик защиты информации системы телекоммуникации и управления важного объекта в критических инфраструктурах // Всероссийская НТК «Телекоммуникационные и вычислительные системы», – Москва: МТУСИ, – 2021, – с. 170–173.
8. Нетес, В.А. Основы теории надежности / В.А.Нетес. – Москва: МТУСИ, – 2014. – 74 с.
9. Huang, X. LNSC: A Security Model for Electric Vehicle and Charging Pile Management Based on Blockchain Ecosystem / X.Huang, C.Xu, P.Wang [et al.] // IEEE Access: The Multidisciplinary Open Access Journal, – 2018. – p. 13565–13574.

Аннотация

**Анализ систем связи и служебных протоколов в критических информационных инфраструктурах
Байрам Ибрагимов, Ильтимас Мамедов, Ульфат Садыгов**

В статье подробно анализируются алгоритм работы и служебных протоколов систем связи критической информационной инфраструктуры на базе архитектурной концепции NGN телекоммуникационных сетей нового поколения. На основе проведенных исследований была разработана структурно-функциональная схема систем управления и выбраны служебных протоколов для эффективной работы сетей связи. Для оценки телекоммуникационных процессов предложена математическая модель производительности сетей связи и систем управления критическими информационными инфраструктурами. На основе математической модели получены важные аналитические выражение для исследования показателей производительности сетей связи в критических информационных инфраструктурах.

Ключевые слова: сети связи, критическая информационная инфраструктура, протоколы обслуживания, системы управления, показатели производительности, система защиты информации

Abstract

**Analysis communication systems and service protocols
in critical information infrastructures**

Bayram Ibrahimov, İltimas Mammadov, Ulfat Sadigov

The article analyzes in detail the algorithm operation and service protocols communication systems of critical information infrastructure based on the NGN architectural concept of new generation telecommunication networks. On the basis of the conducted research, a structural-functional diagram control systems was developed and service protocols were selected for the effective operation communication networks. To evaluate telecommunication processes, a mathematical model of the performance communication networks and control systems for critical information infrastructures is proposed. Based on the mathematical model, important analytical expressions were obtained for studying the performance indicators communication networks in critical information infrastructures.

Keywords: communication networks, critical information infrastructure, service protocols, control systems, performance indicators, information security system

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.10.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 03.11.2023

UOT 355/359

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEV ŞUŞA QALASI HAQQINDA**Samirə Qocayeva***Hərbi İdarəetmə İnstitutu*E-mail: samiraqocayeva3@gmail.com

Xülasə. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Şuşanın tarixinə, abadlaşdırılmasına, inkişafına, bu şəhərdə milli ruhun qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Ona görə də Ulu öndər Şuşa şəhərinin Ermənistan hərbi qüvvələrinin işğalı altına düşməsinə Azərbaycan tarixinin ağır səhifəsi kimi dəyərləndirirdi. Bu barədə onun çıxışlarında dəfələrlə münasibət bildirilmişdir. Məqalədə Heydər Əliyevin ikinci dəfə respublika rəhbərliyinə gəlməsindən sonra Şuşanın tarixi, Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında onun yeri, işğal altına düşməsinin tarixi dərsəri, bu şəhərin azad ediləcəyinə olan möhkəm inamını ifadə edən fikirlər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: ümummilli lider, Şuşa qalası, Şuşanın strateji əhəmiyyəti, Şuşanın müdafiəsi, erməni işğalı

Giriş

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Şuşa şəhərinin abadlaşdırılması və daha da inkişaf etdirilməsi ilə bağlı ilk əməli addımları 1967-ci ilə təsadüf edir. O zaman Ulu öndər Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri idi və xidməti vəzifəsi ilə əlaqədar Dağlıq Qarabağa səfəri zamanı orada olduğu bir neçə gün ərzində Şuşa şəhərinə də baş çəkmiş, şəhərin vəziyyəti ilə yaxından tanış olmuşdur. Elə həmin günlərdə Heydər Əliyev hələ 1905 – 1907 və 1918 – 1920-ci illərdə erməni millətçiləri tərəfindən Şuşa şəhərində yandırılmış, dağıdılmış bir sıra tikililərin izlərini görmüşdür. Bakıya qayıdıandan sonra Heydər Əliyev Şuşa şəhərinin abadlaşdırılması ilə bağlı respublika rəhbərliyinin qarşısında məsələ qaldırmışdır [1].

1969-cu ildə respublika rəhbəri təyin olunandan sonra Heydər Əliyevin Şuşaya olan qayğısı daha da artdı və əməli xarakter aldı. Belə ki, 1970-ci ildə onun təşəbbüsü ilə Şuşa şəhərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə xüsusi bir qərar qəbul edildi. Həmin qərarla şəhərdəki tarixi tikililərin, məscid binalarının təmir-bərpa edilməsi, yeni yaşayış binalarının, böyük mehmanxananın, ayrı-ayrı inzibati binaların tikilməsi də nəzərdə tutulmuşdur [2].

Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın digər rayonları ilə inteqrasiyasının daha da gücləndirilməsi üçün Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Ağdam – Xankəndi dəmir yolunun tikintisinə başlandı və elə onun özünün iştirakı ilə bu yolun 1979-cu ildə açılışı oldu. Həmçinin Ümummilli liderin təşəbbüsü ilə Şuşa şəhərində Azərbaycan ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi Molla Pənah Vaqifin məzarüstü abidəsinin tikintisinə də başlandı və 1982-ci ildə onun açılışı oldu. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyi dövründə Şuşada çox geniş tikinti-abadlıq işləri aparılmış, Xurşudbanu Natəvana abidə qoyulmuş, bu şəhər Azərbaycanın inkişaf etmiş şəhərlərindən birinə çevrilmişdi [3].

Şuşa şəhəri hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edən bir yüksəklikdə yerləşirdi. Ona görə də bu şəhərin işğal altına alınması Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən erməni hərbi-siyasi qüvvələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu şəhər eyni zamanda bölgənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından da Azərbaycan üçün mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edirdi.

1. Heydər Əliyev Şuşa qalasının tarixi haqqında

Heydər Əliyev Prezidentliyi dövründə dəfələrlə Şuşa qalasının tarixinə, onun müdafiəsinin yarıtılmaz təşkilinə və bu şəhərin Azərbaycan xalqının həyatında oynaya biləcək rola təkrar-təkrar öz münasibətini bildirmişdir. Həmin çıxışların birində Heydər Əliyev demişdir ki, Şuşa Azərbaycanın incisi, Qarabağın gözüdür, qədim abidələrimiz olan, böyük tarixə malik şəhərdir, qədim dövlətçiliyimizin şəhəridir [4].

Doğrudan da, Şuşanın qədim tarixi var və mövcud mənbələr də bunu təsdiq edir. Şəhərin əsası 1752-ci ildə Qarabağın ilk xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulmuşdur. Bu da Qarabağ xanlığının müdafiə potensialının gücləndirilməsi ilə bağlı idi. Çünki qonşu xanlıqların güclənən hərbi təzyiqlərinin qarşısının alınması üçün daha böyük müdafiə imkanları olan bir qala lazım idi. Onun tikintisi üçün Şuşanın yerləşdiyi indiki ərazi seçilir. Pənahəli xan özü bu ərazini nəzərdən keçirmiş və orada qala tikilməsini məqsəduyğun saymışdır. Çünki çox əhəmiyyətli coğrafi mövqeyi olan həmin ərazi cənub-qərb, şimal-şərq, qərb, eləcə də cənub tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur və qala üçün təbii müdafiə xəttini təşkil edən bu qayaları aşmaq çox çətin idi [5, s. 395].

Tikinti zamanı əsas diqqət ona yetirilirdi ki, qalanın yalnız bir istiqamətdən olan giriş yolu üzərində möhkəmləndirilmiş divarlar hörülsün. Məlumatlara görə, divarların hündürlüyü 5 arşın, ümumi uzunluğu 2,5 kilometr idi, qalınlığı bəzi yerlərdə hətta 2 metrə də çatırdı ki, onları yaxın məsafədə yerləşən topların atəşi ilə də dağıtmaq mümkün deyildi [6, s.18].

Şuşa qalasında dörd darvaza qoyulmuşdu. Onlardan biri sonradan qapandı və onun yerində divar hörüldü. Digər üç darvaza isə bunlar idilər: İrəvan qapısı, Şuşakənd qapısı və Gəncə (və ya Çiləbörd) darvazası [6, s. 18]. Bu darvazalar dövrün mühəndislik təcrübəsi əsasında tikilmişdi. Onlar, sadəcə, giriş qapısı yox, həm də şəhərin müdafiəsində lazımı rola malik mühəndis tikililəri idi.

“Qarabağnamə”nin müəllifi Mirzə Yusif Qarabağının yazdığına görə, Şuşa qalası tikildikdən sonra onun daxilində türk-elat camaatı məskunlaşdı və qala daxilində formalaşan məhəllələrin adı da daha çox bu tayfalarının adı ilə adlandırılırdı. Bu adlar da göstərirdi ki, Şuşanın əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Həmin məhəllələr bunlar idi: Mehrili, Qazançılı, Əylisli, Çiləbörd, Aşağı Məhəllə, Qurdlar, Culfa, Quyuluq, Çuxurməhlə, Hacı Yusifli, Merdinli, Cuhudlar, Saatlı, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Çölqala və Hamamarası [7, s.50].

Ümummilli lider Heydər Əliyev Şuşa qalasının dönməzlik və məğlubedilməzlik tarixini belə vəsf edirdi: “*Şuşa qalası. Qəhrəman Azərbaycan oğulları vaxtilə Şuşanı qoruyub saxlayıblar. Ona görə də Şuşaya Şuşa qalası deyirlər. Dəfələrlə o, təcavüzkarlar tərəfindən zəbt edilmək təhlükəsi altında olubdur. Ancaq Şuşanı qoruyublar, saxlayıblar. Bizim əcdadlarımız, ulu babalarımız o vaxtlar öz borclarını yerinə yetiriblər. ... Şuşa qalası daim məğrur bir qala olub. Onun sarayları da, hər bir daşı da, qala kimi hasarları, divarları da məğrur olubdur. Şuşa qalasını əsrlər boyu yaradan ulu babalarımız da, onu qoruyanlar da məğrur, əyilməz, qəhrəman olublar*” [8].

Şuşa qalasını qoruyan xanlıq qüvvələri onun inşasından dərhal sonra Ağa Məhəmməd şah Qacarın atası Məhəmməd Həsən xanın rəhbərliyi altında olan qoşunun hücumuna məruz qalır. Lakin Məhəmməd Həsən xan qalanı ala bilmir və geri dönür [7, s. 17]. Onun ardınca Urmiya hakimi Fətəli xan Şuşa qalası üzərinə hücum edir. Fətəli xanın qoşunları ilə Qarabağ xanlığının qoşunları arasında 7 dəfə döyüş baş verir. Lakin yenə də Şuşa qalasını fəth etmək mümkün olmur [5, s.104].

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın qoşunları Şuşanı mühasirəyə alırlar. Onlar Şuşa qalasını 33 gün mühasirədə saxlasalar da onu fəth edə bilmirlər. 1797-ci ildə Qacar yenidən Şuşa qalasını mühasirəyə alır. Bu dəfə naməlum səbəblər üzündən Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Şuşa qalasını tərک edir. Lakin Qacar qoşunları da bu qalada uzun müddət qala bilmirlər və Ağa Məhəmməd şahın qətlindən sonra qaladan uzaqlaşmalı olurlar. 1805-ci ildə Rusiyanın hərbi qüvvələri hücumla Şuşa qalasını ala bilmir. Yalnız həmin ilin may ayında Rusiya qoşunları komandanı ilə İbrahimxəlil xan arasında Kürəkçay müqaviləsi imzalanandan sonra rus qoşun bölmələri Şuşaya daxil olurlar [9, s.11, 13, 14].

2. Heydər Əliyev Şuşanın strateji əhəmiyyəti haqqında

Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışlarının birində Şuşanın strateji əhəmiyyətini qiymətləndirərkən deyirdi ki, bu şəhər-qalanın “*Azərbaycanın müqəddəratı, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün saxlanması üçün çox böyük strateji əhəmiyyəti, həm mənəvi, həm də hərbi əhəmiyyəti*” [4] vardır. Başqa bir çıxışında isə Şuşanın strateji əhəmiyyətini belə dəyərləndirirdi: “*Şuşa da, Laçın da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, təhlükəsizliyini təmin etmək, sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək üçün strateji xarakter daşıyır. Ermənistan üçün də Şuşa, Laçın, Dağlıq Qarabağ Ermənistana bağlamaq üçün strateji xarakter daşıyır*” [8]. Məhz bunun üçün idi ki, erməni millətçi və təcavüzkar dairələri hər vasitə ilə Şuşanı ələ

keçirmək istəyirdilər. Hələ 1918 – 1920-ci illərdə Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistanın hakimiyyəti altına verilməsi üçün bir sıra cəhdlər etmişdilər və onda da Şuşa şəhərinin nəzarət altına alınmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Çünki Şuşa Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistanla birləşdirən strateji yolun üstündə olmaqla yanaşı, həm də bölgəni nəzarət altında saxlamağa imkan verən bir məkanda yerləşir. Ona görə də erməni hərbi qüvvələrinin bölgədəki təcavüzünün qarşısının alınması üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qoşunlarının qarşısında dayanan başlıca məqsəd Şuşanı erməni nəzarətindən çıxarmaq və orada Azərbaycan hakimiyyətini bərqərar etmək idi [9, s.27].

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti bərqərar edildikdən sonra erməni millətçi-təcavüzkar dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə yenidən Şuşaya və Qarabağın dağlıq hissəsinə iddia irəli sürdülər. Bu dairələr Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistanın hakimiyyəti altına verə bilməsələr də, Moskvanın təzyiqi ilə bu bölgəyə muxtariyyət statusu almaq mümkün oldu [10] və Şuşa da Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibinə daxil edildi.

Sovet hakimiyyəti illərində də Ermənistan rəhbərliyi dəfələrlə Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistana birləşdirilməsi üçün SSRİ rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırmışdır. Göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq Azərbaycan xalqı, Azərbaycan rəhbərliyi, o cümlədən də Ümummilli lider Heydər Əliyev bu ideyanın həyata keçməsinə imkan verməmişdir. Çünki Qarabağın dağlıq hissəsi, o cümlədən də Şuşa şəhəri Azərbaycan dövlətinin və xalqının həyatında xüsusi bir yerə malik idi: *“Şuşanın, Laçının Azərbaycan üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu siz yaxşı bilirsiniz. Birincisi, Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Şuşanı yaradanlar, Şuşa şəhərini quranlar, Şuşa qalasını tikənlər Azərbaycan torpağının sahibləri olublar və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanması üçün Şuşa şəhərini, qalasını yaradıblar. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının bir neçə əsrlik tarixə malik olan böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaranıbdir. Ona görə də Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətəninə, millətini sevən hər bir vətəndaş üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir. Ona görə də Şuşa bu qiymətinə, Azərbaycan üçün bu qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə xüsusi qorunmalı, saxlanmalı idi”* [11, s.238-239].

Ulu öndər qətiyyətlə təsdiq edirdi ki, Şuşa şəhər-qalası yalnız hərbi baxımdan deyil, eyni zamanda tarixi, siyasi, mədəni baxımdan Azərbaycan xalqı üçün strateji əhəmiyyətli bir məkandır. Ona görə də öz çıxışlarında bu şəhərin erməni işğalı altına düşməsinə böyük təəssüflə xatırlayırdı.

3. Heydər Əliyev Şuşanın müdafiəsinin təşkili haqqında

Ümummilli lider Dağlıq Qarabağ ətrafında cərəyan edən proseslərə ümumi qiymət verərkən bu proseslərin “Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ hissəsinə Ermənistanın torpaq iddiasından” başladığını deyirdi [11, s.237]. Yəni bu münaqişə ilə bağlı erməni millətçi-təcavüzkar dairələri və onların böyüklü-küçüklü havadarları tərəfindən müxtəlif bəhanələr irəli sürülsə də, Heydər Əliyev bütün bu bəhanələri saxta sayır və münaqişənin mahiyyətinə daha düzgün bir qiymət verirdi. Şuşa şəhərinin işğalı da əslində Ermənistanın Azərbaycana olan ərazi iddialarının tərkib hissəsi idi. Şuşanı işğal etməklə erməni təcavüzkar dairələri Qarabağın dağlıq hissəsini daha asanlıqla nəzarət altında saxlaya bilirdilər. Ona görə də Şuşanın işğal altına düşməsinə Heydər Əliyev çox böyük təəssüflə xatırlayırdı: *“Azərbaycanın müqəddəratı, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün saxlanması üçün çox böyük strateji əhəmiyyəti, həm mənəvi, həm hərbi əhəmiyyəti olan bu iki qalanın döyüşsüz, vuruşsuz, demək olar ki, şəhidsiz olaraq düşməyə verilməsi, satılması həmin insanların Azərbaycan xalqı qarşısında etdikləri ən böyük xəyanətdir, ən böyük cinayətdir”* [4].

Şuşa şəhərinin sakinləri ilə görüş zamanı Heydər Əliyev Şuşanın işğal altına düşməsinə belə xatırlayırdı: *“Bax, bütün bunların hamısına görə də bu gün Şuşanın işğal altında qalması qəlbimizi kədərləndirir, sıxır, əzir, incidir. İnanın ki, mənim qəlbimi sizinkindən də çox sıxır. Çünki bir o qədər nəsillər zəhmət çəkib, orada o şəhəri yaradıblar, onu qalaya çeviriblər və mən də buna öz payımı vermişəm. Ona görə də bu mənim üçün çox sıxıntılı, çox azabvericidir”* [11, s. 242-243].

Şuşa şəhərinin təbii-coğrafi imkanları onun düşmən hücumlarından müdafiəsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. 1992-ci ildə şəhərin müdafiəsinin yaxşı təşkil ediləcəyi halda Ermənistanın hərbi qüvvələrinin malik olduğu silah və hərbi texnika ilə bu şəhəri ələ keçirməsi mümkünsüz bir məsələyə çevrilə bilərdi. Yəni şəhərin təbii-coğrafi imkanlarının şəhərin müdafiəsinin təşkili ilə düzgün əlaqələndirilməsi Şuşanın işğalının qarşısını ala bilərdi: “*Şuşanı qurub yaradanlar Şuşanı qoruyub saxlamaq üçün elə yerdə yaradıblar ki, onu fəth etmək mümkün deyil. Şuşanın məhz o yüksək qayalar başında, Qarabağın ən yüksək yerlərindən birində yaranması da təsadüfi deyil. Bu o demək deyil ki, Şuşanı yaradanlar onu təsadüfi olaraq orada yaradıblar. Yox, onu məhz orada yaradıblar ki, o, bir qalaya çevrilsin və Azərbaycanın dövlətçiliyinə, torpaqlarına sahib olan adamlar orada öz dövlətini, torpağını, xalqını qoruya bilsinlər. Ona görə də Şuşanın mövqeyinin hərbi-strateji əhəmiyyəti var. Buna görə də Şuşanı qoruyub saxlamaq, bəlkə də, respublikamızın başqa yerlərini erməni təcavüzündən qoruyub saxlamaqdan asandır. Ancaq bu olmayıbdır*” [11, s.239].

Heydər Əliyev birmənalı şəkildə əmin idi ki, Şuşanın işğalı erməni hərbi qüvvələrinin gücü və məharəti ilə yox, Azərbaycanın hərbi-siyasi rəhbərliyi tərəfindən bu şəhərin müdafiəsinin yarıtılmaz təşkili ilə bağlı idi. Ulu öndər bu barədə deyirdi: “*O vaxtlar İran nümayəndələri Azərbaycanla Ermənistan arasında müəyyən qədər vasitəçilik edirdilər. İran hökumətinin nümayəndələri mənim də yanıma gəlib-gedirdilər. Onlar gəlib mənə bildirdilər ki, ermənilər bizə deyir: “Biz Şuşanı zəbt etmədik, biz Şuşa şəhərini almaq uğrunda vuruşmadıq, azərbaycanlıların özləri Şuşanı sinidə bizə verdilər*” [4].

Tarixdən də məlumdur ki, Şuşa şəhəri ətrafında uzunmüddətli və ağır döyüşlər getmədi. Aparılan araşdırmalardan da bəlli olur ki, özamankı Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi 1992-ci il mart ayının 28-də, aprel ayının 2-də və 20-də erməni hərbi qüvvələrinin Şuşa şəhərini işğal etmək niyyətində olması və Şuşa şəhərinin müdafiəsinin yarıtılmaz təşkil edilməsi ilə bağlı Müdafiə Nazirliyinə məktublar göndərsə də [9, s.33-34], şəhərin müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı səmərəli tədbirlər həyata keçirilmədi. Doğrudur, Azərbaycanın vətənpərvər övladları arasında Şuşanın müdafiəsi üçün qəhrəmanlıq göstərənlər oldu. Lakin onların fədakarlığı şəxsi vətənpərvərlikdən irəli gəlirdi. Geniş mənada isə Şuşanın müdafiəsi məqsədyönlü şəkildə təşkil edilmədi və şəhər xüsusi bir müqavimət olmadan erməni işğalı altına düşdü: “*...Şuşa qalasını düşməyə təslim edəndən sonra Azərbaycanın digər torpaqlarının işğal edilməsi prosesi təcavüzkar üçün daha asan oldu. Şuşa qalasının təslim edilməsindən, heç bir davasız, mübarizəsiz, qan tökülmədən düşməyə verilməsindən on gün sonra Ermənistan silahlı qüvvələrinin təcavüzünə qarşı mübarizədə, müharibədə Azərbaycan Respublikası üçün ən strateji əhəmiyyət kəsb edən Laçın dağları, Laçın rayonu da Şuşa kimi satqıncasına düşmənin əlinə verildi. Mən bu məsələlər üzərində nə üçün dayanıram? Çünki əgər Şuşada da, Laçında da Azərbaycanın mərd, igid oğulları – onlar həmişə olub, o vaxt da var idi, – vuruşsaydılar, döyüşsəydilər, qan töksəydilər, şəhid olsaydılar və yaxud bizim üçün müqəddəs olan qalalar əgər düşmənin üstünlüyü nəticəsində, minlərlə şəhid verilərək əldən getsəydi, bəlkə də, bu gün bizim belə ittiham etməyə əsasımız olmazdı*” [4].

Heydər Əliyev çıxış və müsahibələrində Şuşa şəhərinin müdafiəsinin təşkil edilməməsinin səbəbləri haqqında da tarixi fikirlər söyləmişdir. Həmin fikirlərdən ortaya çıxan qənaətlərdən biri budur ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk vaxtlarında hakimiyyətin təcrübəsiz və nadan insanlar tərəfindən ələ keçirilməsi, bu adamların idarəçilik təcrübəsinə malik olmaması və Şuşanın müdafiəsinin təşkil edə bilməmələri idi. Bu məsələ ilə bağlı Heydər Əliyev öz fikrini belə açıqlayırdı: “*Hakimiyyəti saxlamağa, dövləti idarə etməyə nə bir səriştəsi, nə bir mənəvi haqqı, nə bir bacarığı, nə bir qabiliyyəti olmayan adamlar. Bilirsiniz, Azərbaycanın faciəsi təkcə ondan ibarət deyil ki, respublikamız Ermənistan tərəfindən təcavüzə məruz qalıbdır və bu təcavüzün qarşısını ala bilməyibdir. Azərbaycanın ən böyük faciəsi ondan ibarətdir ki, küçədə gəzən ayrı-ayrı adamlar, xalqımızın qarşısında heç bir xidməti olmayan, bacarığı, səriştəsi olmayan adamlar şəxsi məqsədlər güdürək bu fürsətdən istifadə edib Azərbaycanda hakimiyyəti əllərinə keçiriblər. Bu, dəhşətlidir. Xəyanət edib, satqınlıq edib vəzifə tutanlar, bu vəzifəni heç vaxt əldə saxlaya bilməzlər. Allah buna yol verməz, yol verməməlidir. ...Hakimiyyətə gəlmək istəyən adam gərək ölçsün-biçsin ki, onun gücü nədir, imkanı, bacarığı nədir. Azərbaycan belə bir müharibə şəraitində olduğu zaman o bu işi edə bilər, yoxsa yox?*” [11, s. 246-247].

Başqa bir çıxışında isə Heydər Əliyev bu məsələyə münasibətini belə bildirdi: *“Təəssüfki, zaman elə gətirdi ki, Şuşa qalası nadanların əlinə düşdü. Azərbaycan nadanların əlinə düşdü. Nadanlar, xalqına xəyanət edənlər Şuşa qalasını düşmənə təslim edəndən sonra Azərbaycanın digər torpaqlarının işğal edilməsi prosesi təcavüzkar üçün daha asan oldu. ... Yenə də deyirəm, bunlar hamısı ona görə baş verib ki, o vaxt Azərbaycan xalqı nadanların əlində olub. Bu ona görə baş verib ki, Azərbaycanın ordusu olmayıb”* [4].

Heydər Əliyevə görə, dövlət idarəçiliyindən uzaq olan adamların hakimiyyət başına gəlməsi Azərbaycan Ordusunun formalaşmasına da imkan vermədi. Ordunun olmaması isə Azərbaycan ərazilərinin müdafiə olunmasını imkansız etdi.

Şuşanın işğal altına düşməsinin bir səbəbini isə Heydər Əliyev dövlətçilik işlərində təcrübəsiz və səriştəsiz olan insanların hakimiyyət uğrunda daxili didişmələrində, belə insanların öz məqsədlərinə çatmaq üçün hətta dövlətin və xalqın maraqlarına zidd olan vasitələrə əl atmasında görürdü. Şuşanın işğal edildiyi ərəfədə respublika daxilində bir neçə qrup hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdı. Bu qruplardan biri respublikanın istefa vermiş keçmiş prezidenti Ayaz Mütəllibovun, digəri isə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün meydana çıxan yeni adamların ətrafında formalaşmışdı. Qrupların hər ikisi hakimiyyəti ələ almaqdan ötrü respublika daxilində ciddi təlatümə səbəb olacaq bir hadisənin baş verməsini istəyirdilər ki, bu təlatümün izi ilə hakimiyyəti ələ keçirsinlər. Şuşa şəhəri də belə bir hakimiyyət davasının qurbanı oldu. Hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən qüvvələr əmin idilər ki, Şuşa şəhərinin işğal altına düşməsi ilə Azərbaycanda siyasi böhran yaranacaq və bu böhrandan istifadə etməklə hakimiyyəti ələ keçirə biləcəklər: *“Artıq tam məlum oldu ki, Şuşanı Ermənistanla satdılar. Ona görə satdılar ki, burada bir qrup digər bir qrupu məğlub edib vəzifəyə gəlmək istəyirdi. Bunu açıq demək lazımdır. Bu məsələ artıq məhkəmədə aydınlaşdırılıbdır. Bu, məhkəmənin hökmündə öz əksini tapıb. 1992-ci ildə Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə, bir qrupun o biri qrupa qarşı mübarizəsi, ayrı-ayrı adamların vəzifə tutması, vəzifəyə layiq olmayan ayrı-ayrı adamların onu nəyin bahasına olursa-olsun əlində saxlaması və vəzifədən gedəndən sonra yenidən vəzifəyə gəlmək istəməsi – bunlar hamısı xalqımıza qarşı xəyanətə gətirib çıxardı. Yenə də qeyd edirəm, bunu məhkəmə sübut edibdir. Azərbaycanın keçmiş başçısı Ayaz Mütəllibov hakimiyyətdən gedəndən sonra ayrı-ayrı qruplar onu yenidən hakimiyyətə gətirmək istəyirdilər. Respublikamızın xaricində olan qruplar, dəstələr, qüvvələr də buna nail olmaq istəyirdi. Məhz buna görə də Azərbaycanda hakimiyyətsizlik dövründə Şuşa qalası, Şuşa rayonu düşmənə satıldı ki, guya bundan bir neçə gün sonra – mayın 14-də Mütəllibov yenidən hakimiyyətə gələcək və ayrı-ayrı xarici qüvvələrin köməyi ilə Şuşanı yenidən qaytaracaq, beləliklə, öz hakimiyyətini möhkəmləndirəcəkdir. Nə qədər dəhşətli bir haldır, nə qədər böyük bir xəyanətdir! Ola bilər ki, insan öz əşyası ilə, özünə məxsus olan şeylər, yaxud varidatla alver etsin. Amma xalqın, millətin torpağı ilə alver etmək – bundan böyük cinayət ola bilərmi!”* [8].

Heydər Əliyev böyük təəssüflə bildirdi ki, respublikanın ozamankı müdafiə naziri Şuşanın müdafiəsini təşkil etmək və onu geri qaytarmaq haqqında əməli fəaliyyətlə məşğul olmalı olduğu halda, Daşkəndə getmiş və orada siyasi danışıqlara qoşulmuşdu. Bunun nəticəsi kimi Laçın da müdafiəsiz qaldı. 1992-ci il may ayının 18-də Laçın işğal olunduğu gün Milli Məclisdə kimin Məclis sədri olması haqqında mübahisələr və dartsımlar gedirdi. Laçının əldən getməsi ilə isə Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərini Ermənistan sərhədinə çıxarmaq mümkün oldu. Şuşa ilə Laçının işğalı isə münafişənin həll edilməsi istiqamətində Azərbaycanın vəziyyətini xeyli çətinləşdirdi.

Şuşanın və Laçının işğalına şərait yaradılmasını Heydər Əliyev xəyanətkarlıq adlandırır və təkid edirdi ki, bu xəyanətə yol verənlər həm hüquqi cəzasını alsınlar, həm də xalq nifrəti ilə qarşılaşsınlar: *“Mən şübhə etmirəm ki, bu illərdə, düşdüyü bu ağır vəziyyətdə Azərbaycana xəyanət etmiş adamların hamısı öz cəzasını alacaqdır. ...Bütün bu xainlər, cinayətkarlar öz cəzasını alacaqlar. Hesab edirəm ki, Şuşanın və Laçının Ermənistan silahlı qüvvələrinə təslim olunmasında günahkarlar və ümumiyyətlə, o vaxtki siyasi proseslərdə xəyanət edənlər üçün gərək məhkəmə cəzasından savayı ümumxalq hökmü çıxarılsın”* [11, s. 251].

4. Heydər Əliyev Şuşanın gələcəyi haqqında

Ümummillî lider Heydər Əliyev dünyasını dəyişəndə Şuşa şəhəri hələ də erməni işğalı altında idi. Lakin o əmin idi ki, Şuşa şəhəri erməni işğalından azad ediləcək və yenidən öz xalqına qovuşacaqdır: *“İndi hamımızın dərdi, fikri ondan ibarətdir ki, işğal olunmuş torpaqlarımız azad edilsin, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edilsin. ...Ancaq eyni zamanda bilmək lazımdır ki, biz heç vaxt razı ola bilmərik ki, torpaqlarımız uzun müddət Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında qalsın. Buna razı ola bilmərik. Müəyyən bir hədd var, ancaq bu həddə qədər biz bu məsələni sülh yolu ilə həll etməyə nail ola bilməsək, şübhəsiz ki, bütün təsir vasitələrindən istifadə etməliyik”* [11, s. 247-248].

Ulu öndər bu sözləri Şuşa və Laçın sakinləri ilə görüşündə söyləmişdir. O, birmənalı şəkildə bildirirdi ki, Azərbaycan ərazilərinin, həmçinin də Şuşa və Laçının azad edilməsi sülh yolu ilə həll edilməsə, onda bütün vasitələrdən, o cümlədən hərbi yoldan istifadə olunmalıdır. Heydər Əliyev Şuşanın erməni işğalı altında əbədi qalması ilə barışmırdı. Çıxışlarının birində isə öz mövqeyini belə açıqlayırdı: *“Şuşa da, Laçın da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, təhlükəsizliyini təmin etmək, sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etmək üçün strateji xarakter daşıyır”* [4].

Ona görə də Heydər Əliyev həyatının son gününə qədər Şuşanın işğaldan azad edilməsi üçün öz mübarizəsini apardı. O, ən müxtəlif səviyyələrdə, platformalarda aparılan danışıqlar zamanı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinin yeganə yolunu Şuşanın və Laçının işğaldan azad edilməsində görürdü. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasının Şuşa və Laçın istisna olmaqla mümkünlüyünü beynəlxalq vasitəçilər təklif etsələr də, Heydər Əliyev öz qətiyyətli mövqeyindən əl çəkmədi: *“Biz imzalayacağımız sazişdə “Ermənistan silahlı qüvvələri işğal olunmuş bütün rayonlardan, o cümlədən Laçın və Şuşadan çıxmalıdırlar” sözlərinin yazılmasını tələb edirik. Onlar isə deyirlər ki, o biri rayonlardan silahlı qüvvələri çıxarmağa hazırdırlar, ancaq Laçın və Şuşa rayonundan yox. Orada cürbəcür variantlar var, biz onları müzakirə edirik. Onlar bir variant təklif edirlər, biz bir variant təklif edirik. ...Bəziləri dəfələrlə mənə deyiblər ki, axı siz niyə belə inadkarlıq edirsiniz. Bəzi xarici ölkələrin başçıları da bunu mənə deyiblər – bir halda ki, birdən-birə altı rayon azad olunacaq, qaçqınlar öz yerlərinə qayıdacaqlar. ...Deyirlər, ikinci mərhələdə Dağlıq Qarabağa hansı status verilərsə, Laçın və Şuşa məsələsi onda müzakirə edilsin. Mən bununla razı olmuram. İndi görün Şuşa və Laçın nə qədər əhəmiyyətlidir və nə qədər əzizdir”* [11, s. 249].

Bu çətinliklərə baxmayaraq Heydər Əliyev Şuşanın geri qaytarılması qətiyyətindən heç zaman geri çəkilmədi. Elə ona görə də respublika ictimaiyyəti ilə görüşlərinin birində indi artıq dillər əzbəri olmuş sözlərini dilə gətirdi: *“Arzu edirəm ki, sizlə birlikdə gedək Şuşaya. İnanın ki, gedəcəyik. Şuşa Azərbaycanın gözüdür”* [12].

İndi Ümummillî lider Heydər Əliyevin bu arzusu artıq yerinə yetmişdir. Azərbaycanın Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan Ordusu təxminən 30 il davam edən erməni işğalına son qoydu, düşmən tapdağında olan ərazilərimizi geri aldı. 2020-ci il noyabr ayının 8-də Azərbaycanın qədim şəhəri olan və Heydər Əliyevin azad görmək istədiyi Şuşa şəhərinin erməni tör-töküntülərindən təmizləndiyi gün İlham Əliyev Ulu öndərin məzarını ziyarət etdi və Şəhidlər xiyabanında Azərbaycan xalqına etdiyi müraciətində *“Əziz Şuşa, sən azadsan”* dedi. Eyni zamanda o, əbədiyaşar liderimizin böyük arzusunun həyata keçdiyini bildirdi: *“Mən bu gün eyni zamanda Ulu öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik”* [13, s. 62].

Nəticə

Şuşa şəhəri əsas qoyulduğu gündən Azərbaycan xalqının tarixində mühüm hərbi, siyasi, mədəni rola malik olmuşdur. Bu şəhər Qarabağ xanlığının paytaxtı olmaqla bərabər, bölgənin və bütünlükdə Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Azərbaycan əraziləri hesabına sərhədlərini genişləndirməyə çalışan erməni millətçi dairələri davamlı olaraq bu şəhərə də iddialar irəli sürürdülər. Sovet hakimiyyəti illərində bu şəhərin inkişafında Heydər Əliyevin müstəsna rolu olub. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində hakimiyyətə gəlmiş səriştəsiz qüvvələrin günahı üzündən bu şəhər erməni işğalı altına düşdü. Respublika rəhbərliyinə ikinci dəfə rəhbər seçildəndən sonra Heydər

Əliyev dinc yolla bu şəhərin erməni işğalından azad edilməsi istiqamətində ciddi cəhdlər göstərdi. Ermənistan öz böyük himayədarlarının yardımı sayəsində Şuşanı erməni işğalı altında saxlamağa çalışsa da, 2020-ci il noyabr ayının 8-də bu şəhər Azərbaycan Ordusu tərəfindən azad edildi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əhmədov, E. Heydər Əliyev: Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan yoxdur: [Elektron resurs] URL: <https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/15068-heyder-eliyev-susasiz-qarabag-qarabagsiz-ise-umumiyyetle-azerbaycan-yoxdur>
2. Musayeva, Y. Şuşa - Heydər Əliyev arzularının zirvəsi: [Elektron resurs] URL: <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/susa-heyder-eliyev-arzularinin-zirvesi-1670713608>
3. Əhmədov, E. Ulu öndər Heydər Əliyev: Şuşa əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir: [Elektron resurs] URL: https://azertag.az/xeber/ulu_ondar_heyder_eliyev_susa_eziz_bir_seherdir_eziz_bir_torpaqdir_ezi_z_bir_qaladir_eziz_bir_abidedir-1689597
4. Brüsseldə soydaşlarımızla görüşdə çıxışı (17 aprel 1995-ci il) Brüssel: [Elektron resurs] URL: <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
5. Süleymanov, M.S. Gülüstan müqaviləsi. I cild. / M.S.Süleymanov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 624 s.
6. Qarabaği Mirzə Yusif Tarixi Safi. Qarabağnamələr / Mirzə Yusif Qarabaği. – Bakı: – c.2. – 1991. – 6-94 s.
7. Qarabaği Mirzə Camal Cavanşir Qarabağ tarixi / Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1959. – 71 s.
8. Hərbi xidmətdən yayınmış, fərariyyət etmiş və digər hərbi cinayətlər törətmiş şəxslərin valideynləri ilə keçirilən görüşdə çıxışı (18 oktyabr 1995-ci il) Prezident Sarayı: [Elektron resurs] URL: <https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/cixislar.pdf>
9. Süleymanov, M. Şuşa, sən azadsan / M.Süleymanov. – Bakı: Sabah nəşriyyatı, – 2023. – 88 s.
10. Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>
11. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, müsahibələr [Altıncı kitab] / burax. məs. R.Mehdiyev. – Bakı: Azər nəşr, – 1998. – 512 s.
12. Heydər Əliyev – Şuşa Azərbaycanın gözüdür! I Zəfər günü: [Elektron resurs] URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WISwOPjR2Es>
13. Zəfər yolu: Qarabağ savaşıdan Şuşa bəyannaməsinədək / tərt. ed. İ.Həbibbəyli, K.Şükürov. – Bakı: Elm, – 2021. – 904 s.

Аннотация

Общенациональный лидер Азербайджанского народа Гейдар Алиев о крепости Шуша Самира Годжаева

Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев уделял особое внимание истории, благоустройству, развитию Шуши, сохранению национального духа в этом городе. Именно поэтому Гейдар Алиев считал оккупацию Шуши армянскими вооруженными силами тяжелой страницей в истории Азербайджана. Об этом неоднократно говорилось в его выступлениях. В настоящей статье анализируются мысли и высказывания общенационального лидера Гейдара Алиева об истории Шуши, ее месте в развитии азербайджанской государственности, исторических уроках ее оккупации, а также убеждениях в том, что этот город будет освобожден.

Ключевые слова: общенациональный лидер, Шушинская крепость, стратегическое значение Шуши, оборона Шуши, армянская оккупация

Abstract

National leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev

about the Shusha fortress

Samira Gojaeva

The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, paid special attention to the history, improvement, development of Shushi, and the preservation of the national spirit in this city. That is why Heydar Aliyev considered the occupation of Shushi by the Armenian armed forces to be a difficult page in the history of Azerbaijan. This was repeatedly mentioned in his speeches. This article analyzes the thoughts and statements of national leader Heydar Aliyev about the history of Shushi, its place in the development of Azerbaijani statehood, the historical lessons of its occupation, as well as the belief that this city will be liberated

Keywords: national leader, Shusha fortress, strategic importance of Shusha, defense of Shusha, Armenian occupation

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20.10.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.10.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 15.11.2023

UOT 355/359

**AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA
HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU****Mənzər Süleymanova***Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*E-mail: manzar.suleymanova@bk.ru

Xülasə. Məqalədə Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən gənclərə göstərilən qayğı və himayədarlıqla bağlı həyata keçirilmiş siyasətin bu gün də onun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilməsi təhlil edilir, Ulu öndərin Azərbaycan gənclərinin potensialı, onların ölkəmizdə müxtəlif sahələrin inkişafına verdikləri töhfə, dövlət müstəqilliyinin müdafiəsindəki rolu haqqında söylədiyi fikirlərin əhəmiyyəti öz əksini tapır. Həmçinin İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə dövlət gənclər siyasətinin miqyas və keyfiyyətcə yeni mərhələyə daxil olması, ictimai həyatın bütün sahələrində gənclərin fəallığının yüksəlməsi, 44 günlük Vətən müharibəsində torpaqlarımızın erməni işğalçılarından azad olunmasında onların misilsiz rolu təhlil edilir.

Açar sözlər: gənclər siyasəti, dövlət quruculuğu, mənəvi-psixoloji keyfiyyət, hərbi vətənpərvərlik, milli dəyərlər

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 29 sentyabr 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə 2023-cü il Azərbaycan Respublikasında “Heydər Əliyev İli” elan edilmişdir. 2023-cü il mayın 10-u Ümummilli lider, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümüdür. Heydər Əliyev öz ölkəsini tarixin mürəkkəb sınaqlarından çıxararaq, onu müstəqilliyə qovuşdurmuş müdrik şəxsiyyət kimi tarixə düşmüş liderdir. Bugünkü müstəqil, qüdrətli, sivil və demokratik Azərbaycan məhz Ulu Öndərin əsəridir [1, s.5]. Müasir Azərbaycan Respublikası Ulu Öndərin indiki və gələcək nəsillərə əmanətidir. Heydər Əliyev, ümumiyyətlə, xalqımızın mənəvi inkişafının əsas amili kimi azərbaycançılıq ideyasını irəli sürərək ölkənin bütün vətəndaşlarını bu ideya ətrafında birləşməyə çağırırdı: “*Hər bir vətəndaş, hər bir azərbaycanlı hiss etməlidir ki, indi vətəni qorumaq üçün hərə öz töhfəsini verməlidir, hərə öz yerini tapmalıdır. İndi hər kəs müsəlləh əsgər olmalıdır. Bundan artıq vəzifə yoxdur*” [2]. Bu müdrik fikirlər Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, müdrik dövlət xadimi, qələbələrə doğru aparıcı zəfər yolunun təməlini qoymuş Heydər Əliyevə məxsusdur.

Ulu Öndər hər zaman gənclərə xüsusi diqqətlə yanaşmış, bu məsələ onun üçün prioritet təşkil etmişdir. Gənclərə diqqət və qayğı Heydər Əliyevin hakimiyyətinin hər iki dövründə həyata keçirilən siyasətin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. O, tez-tez qeyd edirdi ki, ölkəmizin gələcəyi gənclərin əlində olacaq. Ona görə də yüksək tribunadan deyirdi: “*Bizim bugünkü gəncliyimiz sağlam düşüncəli gənclikdir, vətənpərvər gənclikdir, xalqını, millətini sevən gənclikdir. Gənclərimiz mükəmməl təhsil almalı, həyatı dərindən öyrənməli, dünyada gedən prosesləri bilməlidir. Mənim üçün ən əziz nemət Azərbaycanın uşaqlarıdır, Azərbaycanın gəncləridir. Çünki Azərbaycan Prezidenti kimi mən də bu gün Azərbaycanın böyük gələcəyi haqqında düşünürəm. Azərbaycanın gələcəyi isə Azərbaycan gənclərindən və uşaqlarından asılıdır*” [3]. Bu fikirlərlə müstəqil Azərbaycanda dövlət gənclər siyasətinin əsas prioritetləri çox aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycan tarixində gənclərlə bağlı uğurlu vahid dövlət siyasəti məhz 1993-cü ildən həyata keçirilməyə başlanmış və bu iş bilavasitə Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur. Dövlət başçısı kimi fəaliyyətə başladığı ilk anlardan etibarən Heydər Əliyevin atdığı hər addımda, qəbul etdiyi hər qərarında öz xalqına, onun gəncliyinə güvənməsi, gənclərin enerjisinə, gələcəyə olan böyük ümidlərinə istinad etməsi Azərbaycanın son illərdəki nailiyyətlərinin təməlini qoymuşdur.

Məqalədə məqsəd Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illərdə, həmçinin onun davamçısı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə ölkəmizdə gənclər siyasətində həyata keçirilmiş islahatların gənc nəslin nümayəndələrinə hərbi vətənpərvərlik ruhunun və mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərin aşılmasında rolunun təhlilidir. Təhlilin keçirilməsi üçün analiz, sintez və müqayisə kimi təhlil metodları istifadə edilmişdir.

Gənclər siyasətinin əsas konturları

Dövlət gənclər siyasəti gənclərin öz bilik və bacarıqlarını, təbii potensialını effektiv reallaşdırmasını, cəmiyyətdə layiqli yer tutmasını təmin edən şəraitin yaradılması məqsədilə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş prioritetlər və həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Gənc nəslin inkişafının əsas vasitəsi gənclərin dövlətin və cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında iştirakının təmin edilməsidir. Dövlət gənclər siyasəti bu məqsəd və prinsiplərin reallaşdırılması üçün hazırlanıb, müvafiq hüquqi sənədlərdə öz əksini taparaq, hökumət qurumları tərəfindən həyata keçirilir [4].

1994-cü ildə Gənclər və İdman Nazirliyinin yaradılması sübut edir ki, Ulu öndər ölkənin gələcəyini birbaşa gənclərin hərtərəfli inkişafı ilə əlaqələndirirdi. Bu istiqamətdə inkişafa böyük töhfə verməklə Heydər Əliyev həyatımızın bütün sahələrində gənclərin iştirakının yüksək səviyyədə təmin edilməsinə nail olmuşdur. Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qayğısı sayəsində yeni tədris ocaqları açılmış, azərbaycanlı gənclərin ali təhsil almasına, yüksəkixtisaslı mütəxəssis kimi hazırlanmasına imkan və şərait yaradılmışdır. İstedadlı gənclərə diqqət və qayğı artırmaq üçün Heydər Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının istedadlı gənc yazıçılarına dövlət qayğısının artırılması haqqında” 6 dekabr 1999-cu il tarixli və “Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında” 22 iyun 1996-cı il tarixli fərmanları bu qayğının bariz təəcəssümüdür. Heydər Əliyev Azərbaycan gənclərinin cəmiyyətin, ölkənin gələcək inkişafında iştirakını və məsuliyyətini yüksəltmək, paytaxt və regionlarda yaşayan gənclər və dövlət qurumları ilə açıq ünsiyyəti asanlaşdırmaq məqsədilə 1995-ci ildə Azərbaycan gənclərinin forumunun keçirilməsi təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. 2 fevral 1996-cı ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə müstəqil Azərbaycan gənclərinin ilk forumu keçirilmiş, bu tədbirdə o özü şəxsən iştirak etmişdir [5]. Araşdırmalarımız göstərir ki, sözügedən forumun əhəmiyyəti sonrakı illərdə də azalmamışdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin gənclər siyasəti onun layiqli davamçısı, dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Bu gün Azərbaycan gəncliyi ictimai həyatın bütün sahələrində kifayət qədər fəaldır. Ölkəmizdə gənclər siyasəti sahəsində əldə edilmiş uğurların təhlili həmin siyasətin miqyasca yeni mərhələyə daxil olması qənaətinə gəlmək üçün əsaslar yaradır. Əsasən də, beynəlxalq əlaqələrimizin günü-gündən genişlənməsi, gənclər siyasətində idmanın inkişafı və onun kütləviliyinin artırılması öncə söylənmiş fikirlərin əyani sübutudur. Dövlət başçısının söyləri nəticəsində Azərbaycan dünyanın qabaqcıl idman ölkələrindən birinə çevrilib. Respublikamızın müxtəlif bölgələrində olimpiya komplekslərinin, gənclərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirməsi məqsədilə gənclər evlərinin, karyera mərkəzlərinin açılması, ölkənin nüfuzlu beynəlxalq idman yarışlarına ev sahibliyi etməsi, idmançılarımızın olimpiya və dünya çempionatlarında çıxışları bunun göstəricisidir. Azərbaycan müxtəlif beynəlxalq tədbirlərə, 2012-ci ilin sentyabrında isə futbol üzrə 17 yaşlı qızlar arasında dünya çempionatına böyük müvəffəqiyyətlə ev sahibliyi etmişdir. Bundan əlavə, Bakıda 170 ölkədən nümayəndələrin iştirak etdiyi Dünya Skaut Hərəkatı təşkilatının konfransı keçirilmişdir. “RİO-2016” Yay Olimpiya Oyunlarında qazanılmış medalların sayına görə Azərbaycanın dünya miqyasında 14-cü yerdə olması tarixi qələbə idi. “Bakı-2015” Avropa oyunlarında komanda hesabında 2-ci yeri, “Bakı-2017” IV İslam Həmrəyliyi oyunlarında 1-ci yeri tutmuşuq. Gəncə şəhəri 2016-cı ildə Avropa Gənclər Paytaxtı adına layiq görülmüşdür. London Yay Olimpiya Oyunlarında Azərbaycan 200-dən çox ölkə arasında 30-cu yeri tutaraq medallarının sayına görə 24-cü yerdə qərarlaşdı. Bu, bir daha göstərir ki, bizim gənc idmançılarımız nə qədər peşəkar və iradəlidirlər. Prezident İlham Əliyevin 16 yanvar 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə 2012-ci il ölkədə “İdman ili” elan edilmişdir. Məqsəd ölkəmizdə idmanın inkişaf etdirilməsi, Olimpiya hərəkatının genişləndirilməsi, gənclərin müntəzəm şəkildə idmana cəlb olunması, əhali arasında sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması, yeni idman və Olimpiya

komplekslərinin tikilməsi zərurəti, eləcə də idmançılarımızın dünya və Avropa çempionatlarında, rəsmi beynəlxalq yarışlarda yüksək göstəricilərinin təmin edilməsi olmuşdur [6].

Azərbaycan gənclərinin stimullaşdırılması istiqamətində atılan addımlar

Azərbaycanda könüllülük hərəkatı da geniş vüsət almışdır. Prezident İlham Əliyevin 2020-ci ilin Azərbaycan “Könüllülər ili” elan edilməsi haqqında sərəncam imzalaması dövlət başçısının ölkəmizdə könüllülük hərəkatına verdiyi yüksək dəyərin göstəricisidir. Bu fəaliyyət gənclərin fərdi inkişafına təkan vermək, onların sosiallığını artırmaq, gəncliyin potensialından xalqın rifahı və ölkəmizin dayanıqlı inkişafı üçün səmərəli istifadə etmək məqsədlərini də özündə cəmləyir. Könüllülük insanları vahid niyyət ətrafında birləşdirən vətəndaş, cəmiyyət və dövlətin birgə fəaliyyətinin ən uğurlu formasıdır [7], cəmiyyətə inteqrasiyadır, köməkdir.

Azərbaycan daxili siyasətdə olduğu kimi, xarici siyasətdə də nümunəvi ölkə sayıla bilər. Biz qonşu ölkələrlə, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv və Avropa ölkələri ilə işgüzar münasibətlər qurmuşuq. Bir neçə il bundan əvvəl Azərbaycan 155 ölkənin dəstəyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilmişdir. Hesab edilir ki, iqtisadi müstəqillik siyasi müstəqilliyin əsas şərtlərindən biridir. Ölkə qarşısında duran vəzifələrdən biri də iqtisadi gücümüzü artırmaqdır.

Bildiyiniz kimi, Dünya Bankının “Doing Business” hesabatında ölkəmiz Avropa və Mərkəzi Asiyada ən çox islahat aparan 10 ölkə sırasında yer alıb və dünya üzrə 190 ölkə arasında 25-ci yerdə qərarlaşıb [8, s.17]. Biz buna düzgün, düşünülmüş, məqsədyönlü atılan addımlar hesabına nail olmuşuq və bu işdə dünya iqtisadiyyatını dərinlən öyrənmiş gənc iqtisadçıların da mühüm töhfələri var. Bizim valyuta ehtiyatlarımız xarici borcumuzdan 4 – 5 dəfə çoxdur. Ümumi daxili məhsulumuz rekord həddə – 130 milyard manata çatıb. Bu tarixi nailiyyətdir. Bununla paralel olaraq bizim xarici dövlət borcumuz xeyli azalıb. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə xarici borc ümumi daxili məhsulun 100, 120, hətta 150%-ni təşkil edir. Yəni biz tamamilə beynəlxalq maliyyə institutlarından asılı deyilik. Azərbaycan dünya bazarlarına öz təbii qazının ixracatını artırır. Qara dənizin dibi ilə elektrik kabelinin çəkilişi imkan verəcək ki, Azərbaycan bu sahədə də öz rolunun miqyasını genişləndirsin. Çünki bununla elektrik enerjisinin əsas təchizatçılarından birinin Azərbaycan olacağı ehtimal edilir və bu da yaşıl enerji olacaq [9]. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycanda təsdiq edilmiş bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialı 170 – 190 min meqavatdır. Bunun böyük hissəsi Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda mövcuddur.

Ölkə Prezidenti gənclərimiz üçün təhsilin vacib olduğunu hər zaman vurğulayıb. Məhz bu siyasətin nəticəsində Azərbaycanda “2007 – 2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilmiş və bu gün də uğurla həyata keçirilir [10]. Cənab Prezidentin 2011-ci il 19 dekabr tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi yanında Gənclər Fondunun yaradılmasını, ölkədə ilk dəfə “Gənclər üçün Prezident Mükafatı”nın təsis edilməsini Prezident İlham Əliyevin gənclərə yüksək dəstək verməsinin göstəricisi hesab edirik. Cənab Prezidentin imzaladığı fərman və sərəncamların əksəriyyətinin gənc, potensiallı kadrların bu prosesdə fəal iştirakına, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilməsi müşahidə edilir. Ölkə gənclərinin hərtərəfli inkişafına ən yüksək səviyyədə diqqət və qayğı göstərən Prezident İlham Əliyevin 2019-cu il 26 iyul tarixli sərəncamı ilə “Yüksəliş” müsabiqəsi təsis edilib. Bu müsabiqənin əsas məqsədi intellektual səviyyəsi və idarəçilik keyfiyyətləri yüksək olan perspektiv rəhbər şəxslərin müəyyən edilməsi, dəstəklənməsi və ölkədə kadr ehtiyatı bankının yaradılmasıdır [11]. Bu baxımdan, sözügedən müsabiqənin fərqlənən gənc mütəxəssislər üçün məsul vəzifələrə təyin olunmaqda və onların qarşısında geniş perspektivlərin açılmasında bir vasitə olduğunu hesab edirik.

Azərbaycanın suverenliyinin bərpasında gənclərin rolu

Bizim gənclərimiz bu gün sərhədlərimizi, müstəqilliyimizi qoruyur. Şəhidlərimiz arasında da gənclər üstünlük təşkil edir. Biz 44 günlük müharibədə qazandığımız qələbə nəticəsində uzun illər işğal altında qalan torpaqları işğalçılardan azad etdik. Bu qələbə göstərdi ki, biz döyüş meydanında da

üstünü. Müharibənin gedişi deməyə əsas verirdi ki, düşmən döyüş meydanında çox böyük itkilər verərək uduzmuş dövlətə çevrilirdi. Azərbaycan son 2 əsrlik tarixində ilk dəfə idi ki, müharibədən ərazi itkisi ilə yox, ərazi bütövlüyünü bərpa edərək çıxdı. Uzun illərdən bəri düşmən tapdağı altında qalmış torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi ilk növbədə Azərbaycan xalqının özünə inamını qaytardı, xalqın öz liderinə, onun gücünə etibarını daha da möhkəmləndirdi. 44 günlük müharibə Azərbaycan xalqının, onun liderinin, şanlı ordumuzun gücünü bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Prezident İlham Əliyev 2 fevral – Azərbaycan Gəncləri Günü münasibətilə təşkil olunan respublika toplantısında gənclərə münasibətini belə ifadə edib: *“Bu gün Azərbaycan gəncləri müstəqillik dövründə yaşayırlar. Bu gün hər bir vətənpərvər azərbaycanlı haqlı olaraq fəxr edir ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Ölkəmizin hərtərəfli inkişafında gənclərimizin çox böyük rolu vardır. Gənclər müxtəlif sahələrdə çox uğurla fəaliyyət göstərirlər, ölkəmizin ümumi inkişafına böyük töhfə verirlər”* [12].

Prezident İlham Əliyev Ali Baş Komandan kimi Azərbaycan Ordusunun əsgər və zabitlərinin xidmətini daima diqqət mərkəzində saxlamış, onların döyüş rəşadətini yüksək qiymətləndirmiş, yaralıların tezliklə sağalmasının təmin edilməsi üçün dövlətin bütün resurslarını səfərbər etmişdir. O, Birinci xanım Mehriban Əliyeva ilə birlikdə döyüşlərdə yaralanan və Müdafiə Nazirliyinin Mərkəzi Hərbi Klinik Hospitalında müalicə olunan hərbiçilərlə görüşüb. Hospitaldakı çıxışında Prezident olduqca təsirli və hikmətamiz sözlər ilə yaralı əsgər və zabitlərə belə müraciət etmişdir: *“Mən sizi həm təbrik etmək istəyirəm. Çünki siz gənc yaşlarınızda böyük qəhrəmanlıq, şücaət göstərib, Vətən uğrunda şərəflə vuruşub öz adlarınızı Azərbaycan tarixinə yazdırırsınız. Eyni zamanda, sizi belə vəziyyətdə görmək mənim üçün, hamımız üçün çox ağırdır. Amma əmin ola bilərsiniz ki, sizin sağlamlığınız üçün nə lazımsa, biz onu da edəcəyik. Bizim bütün xəstəxanalarda, hərbi hospitallarda hazırda müalicə alan hər bir insan xüsusi qayğıya layiqdir və bütün həkimlər, nəinki həkimlər, bizim bütün xalqımız sizə dəstək olmalıdır. Siz əmin ola bilərsiniz ki, dövlət sizin yanınızda olacaq. Bir arzumuz var ki, siz tezliklə sağalıb, normal həyata qayıdıb öz şərəfli missiyanızı davam etdirəsiniz. Gənclər üçün siz nümunə olmalısınız, örnək olmalısınız. Azərbaycan xalqı qəhrəman xalqdır ki, sizin kimi övladlar yetişdirib”* [13. s.6]. Bu fikirlər Ali Baş komandanın Azərbaycan Ordusunun hərbi qulluqçularına göstərdiyi diqqət, qayğı və etimadın bariz göstəricisidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının əsas nümayəndələrindən olan filosof şair Hüseyn Cavidin *“Həyat var ki, ölüm qədər kədərli, ölüm var ki həyatdan da dəyərlidir”* misralarında dediyi kimi, bir insanın dünyasını dəyişməsi ilə millətin ruhu oyanır, dirçəlir, varlığını sübut edən gücə qovuşur [14 s.7]. Sözügedən dirçəliş və Azərbaycan gənclərinin rəşadəti sayəsində əldə olunan Şanlı Zəfər ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, xalqımızı tarixi torpaqlarımıza qovuşdurdu. Qarabağ zəfəri dövlət müstəqilliyimizə möhtəşəm töhfə hesab edilməlidir.

Nəticə

Beləliklə, Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illərdə, həmçinin onun davamçısı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə ölkəmizdə həyata keçirilmiş gənclər siyasəti qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq yolunda müsbət yöndə öz töhfəsini vermişdir. Azərbaycanda son illər ərzində gənclər siyasəti sahəsində istər qanunvericilik, istərsə də praktiki sahədə addımlar atılmış, gənclərin özünü reallaşdırması və potensialını üzə çıxarması üçün lazımı şərait yaradılmışdır. Bunun bariz nümunəsi olaraq Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında yetişən gənclərin 44 günlük Vətən müharibəsində düşməne qalib gəlməsini göstərmək olar. Bu siyasətin davam etdirilməsi ölkəmizin nüfuzunun beynəlxalq səviyyədə genişlənməsinə zəmin yaradacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənov, H. Heydər Əliyev: parlaq, xarizmatik şəxsiyyət haqqında xatirələr / H.Həsənov. – Bakı: TEAS Press, – 2023. – 200 s.

2. Cəfərli, E. Heydər Əliyev ideyaları müasir Azərbaycanın dövlətçilik irsi kontekstində: [Elektron resurs] / – 07 sentyabr, 2022. URL: <https://www.kaspi.az/az/heyder-liyev-ideyaları-muasir-azerbaycanin-dovletcilik-irsi-kontekstinde>
3. Şahinoğlu, A. Ulu öndər Heydər Əliyevin gənclər siyasəti bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir: [Elektron resurs] / – 13 avqust, 2014. URL: https://www.yeniazerbaycan.com/Siyasete_17345_az.html
4. Gənclər siyasətinin əsas istiqamətləri: [Elektron resurs] / URL: <https://xidmet-is.az/fealiyyet-istiqaemetleri/gencler-siyaseti/10-gencler-siyaseti/>
5. Heydər Əliyev İrsi beynəlxalq elektron kitabxana. Azərbaycan Respublikasında Dövlət gənclər siyasəti: [Elektron resurs] / – 8 aprel, 2010. URL: <https://lib.aliyev-heritage.org/az/80267272.html>
6. Bədən tərbiyəsi və idman günü münasibətilə bir sıra tədbirlər keçirilmişdir: [Elektron resurs] / – 05 mart, 2013. URL: <http://khatai-ih.gov.az/az/news/82.html>
7. 2020-ci il Azərbaycanda Könüllülər ilidir: [Elektron resurs] / – 31 yanvar, 2020. URL: <https://www.azerbaijan-news.az/view-181778/konulluluk-gencliyin-sabaha-acilan->
8. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Biznes Universiteti // Rəqəmsal iqtisadiyyat: Azərbaycan yeni iqtisadi inkişaf mərhələsində mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: Biznes Universiteti nəşriyyatı, – 2020, – s. 549.
9. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Heydər oğlu Əliyevin çıxışı // Azərbaycan Ordusu qəzeti. – 2023, 7 yanvar. – s. 8.
10. Mərdiyev, R. Heydər Əliyev siyasi kursu Azərbaycanın davamlı inkişafının, müstəqil dövlətimizin əbədiyaşarlığının təminatçısıdır // Azərbaycan qəzetinin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirilmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyev – 90 mövzusunda konfrans, – 28 fevral, – 2013, – s. 5-7.
11. Baxşəliyev, R. İlham Əliyev gənclərin ən böyük dostu və himayədarıdır: [Elektron resurs] / – 3 fevral, 2019. URL: <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/ilham-eliyev-gencliyin-en-boyuk-dostu-ve-himayedaridir-162075>
12. Ağşahqızı, Y. İki sahil: [Elektron resurs] / – 23 dekabr, 2020. URL: <https://ikisahil.az/post/185802-prezident-ilham-eliyev-genclerimizin-en-boyuk-himayechisi-ve-destekchisi>
13. Həbibbəyli, İ. Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa Bəyannaməsinədək [Ciltli]. / İ.Həbibbəyli, K.Şükürov – Bakı: Elm, – 2021. – 904 s.
14. “General Polad Həşimov xatirələrində”, “Xatirə ədəbiyyatı” silsiləsinin 52-ci kitabı / red. S.Şahmursoy, tərt. ed. Ş.Sadiq – Bakı: Hədəf nəşrləri və XAN nəşriyyatı, – 2020. – 268 s.

Аннотация

Роль Гейдара Алиева в формировании молодёжи Азербайджана Мензер Сулейманова

В статье анализируется успешное развитие политики заботы и покровительства молодежи, осуществляемой в свое время Общенациональным Лидером Гейдаром Алиевым и продолжающиеся на сегодняшний день его достойным приемником, Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым, отражается значимость слов Гейдара Алиева о потенциале молодёжи Азербайджана, её вкладе в развитие различных сфер в нашей стране, роли в защите государственной независимости. Кроме того, непременно держат во внимание, анализируются выход государственной молодежной политики в период руководства Ильхама Алиева на новый этап по масштабам и качеству, подъем активности молодёжи во всех сферах общественной жизни, её беспрецедентная роль в освобождении наших земель от армянских оккупантов в 44-дневной Отечественной войне.

Ключевые слова: молодёжная политика, основа государства, военный патриотизм, морально-психологическое качество, национальные ценности, путь к победе

Abstract

Heydar Aliyev's role in the formation of Azerbaijani youth

Manzar Suleymanova

The article analyzes the successful development of the policy of care and patronage for young people, implemented by the national leader Heydar Aliyev, even today by his worthy follower, the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev. The importance of the opinions expressed by the Great Leader about the potential of Azerbaijani youth, their contributions to the development of various fields in our country, and their role in the defense of state independence was reflected. Also, during the leadership of Ilham Aliyev, the state youth policy entered a new stage in terms of scale and quality, the rise of youth activity in all spheres of public life, and their unparalleled role in liberating our lands from armenian invaders in the 44-day Patriotic War is analyzed.

Keywords: youth policy, foundation of the state, spiritual and psychological quality, military patriotism, national values, victory road

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.11.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.11.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 27.11.2023

UOT 355/359

**BAKİ ŞƏHƏRİNİN AZAD EDİLMƏSİ
“AZƏRBAYCAN” QƏZETİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ****Gülzarə Əliyeva***Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu*E-mail: gulnara_aliyeva94@mail.ru

Xülasə. Məqalədə XX əsrin əvvəllərində dünyada gedən siyasi proseslərin Azərbaycanın ictimai-siyasi baxımdan formalaşmasına mənfi və müsbət təsiri, hakimiyyət uğrunda partiyalar arasında gedən çəkişmələr və bu təsirin məntiqi nəticəsi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, Azərbaycan müstəqillik tarixinin şanlı səhifələrindən biri olan 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən daşnak-bolşevik qüvvələrinin işğalından azad edilməsi, Azərbaycan – Türkiyə qardaşlığının tarixi köklərinin diqqətə çatdırılması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin və erməni-bolşevik hakimiyyətinin mübarizəsi, həmçinin ölkədə baş verən ictimai-siyasi və hərbi məsələlərin “Azərbaycan” qəzetində işıqlandırılması öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: dövrü mətbuat, ictimai-siyasi vəziyyət, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, 31 Mart soyqırımı, Qafqaz İslam Ordusu, Bakının azad edilməsi

1. Bakı şəhərinin bolşevik-daşnak işğalının tarixçəsi

1917-ci ilin fevral ayında Rusiyada çarın istefası ölkə daxilində ictimai-siyasi şəraiti kəskin surətdə dəyişdi. Martın əvvəllərində iri şəhərlərdə demokratik islahatları dəstəkləyən nümayiş və mitinqlər keçirildi. Paytaxtda yaradılmış Müvəqqəti hökumət yerlərdə öz hakimiyyət orqanlarını təşkil etməyə başladı. Martın 9-da Müvəqqəti hökumətin göstərişi ilə Xüsusi İdarə Komitəsi yaradıldı [1]. Martın əvvəlində Bakı sovetinə deputat seçkiləri başladı, ayın 17-də isə Bakıda Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanı - İctimai Təşkilatlar Şurası təşkil edildi. Bakıda hakimiyyət orqanları kimi fəaliyyət göstərən İctimai Təşkilatlar Şurası, Fəhlə və Hərbçi deputatlar soveti eser-menşevik-daşnak blokunun təsiri altında olduğundan Azərbaycan milli məsələni həll etmək iqtidarında deyildi. Hadisələrin sonrakı gedişi də bu orqanların yerli azərbaycanlı əhaliyə düşmən münasibət bəslədiyini təsdiq etmişdir. Bunu əvvəlcədən görmüş milli-demokratik hərəkatın nümayəndələri 1917-ci il martın 29-da Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsini yaratmışdılar. Onun sədri M.H.Hacinski, müavini isə M.Ə.Rəsulzadə seçilmişdir. Komitənin milli-siyasi ideyaların kütlələrə çatdırılmasında və onların bu ideyalar uğrunda mübarizə üçün səfərbər olmasında böyük xidməti olmuşdur [1]. Çarın devrilməsi barədə M.Ə.Rəsulzadə 1917-ci il martın 3-də "Kaspi" qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində yazmışdır: *"Rusiyanın xalqları öz ürəklərində saxladıqları məqsədlərə, nəhayət ki, çatdılar. Əliqanlı jandarm, bütün xalqın düşməni olan istibdad yıxılmışdır"* [2].

1917-ci il iyunun ikinci yarısında “Müsəlman Demokratik Müsavat partiyası” ilə “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi” birləşərək ümumi “Müsavat” adı altında fəaliyyətə başlaması ümumazərbaycan partiyası kimi onun nüfuzunu xeyli gücləndirdi və fəaliyyət dairəsinin genişlənməsinə səbəb oldu. İyun ayında, həmçinin Bakıda Azərbaycan esərlər qrupu yaradılmış, sentyabrda isə “İttihad” (Rusiyada müsəlmanlıq) partiyası təsis olunmuşdur. Son partiyalardan bolşevik “Hümmət”, menşevik “Hümmət və milli mövqedə duraraq müstəqil hərəkat edən Müsəlman sosialistlər blokunu göstərmək olar [3]. Əlbəttə, bu partiyaların aralarında, xüsusilə də hakimiyyət məsələlərinə münasibətdə mövcud olmuş ixtilaflara baxmayaraq, onların milli mənafe və müsəlmanlıq baxımından fəaliyyəti o dövrün siyasi rəngarəngliyini gücləndirən milli demokratik ideyalar uğrunda mübarizəni düzgün məcraya yönəltmək işinə yardım göstərirdi. Belə ki, Azərbaycanın siyasi həyatında “Müsavat” partiyasının aparıcı rolu artıq heç kəsdə şübhə yaratmırdı.

1917 – 1918-ci illər bütövlükdə Cənubi Qafqazdakı hadisələrin gedişində, o cümlədən siyasi partiyaların fəaliyyətlərində əks olunan rəngarəng siyasi hadisələrlə xarakterizə olunur. 1918-ci ilin

əvvəllərində Cənubi Qafqazda vəziyyət son dərəcə mürəkkəb olaraq qalırdı. Rusiya ilə Almaniya arasında aparılan Brest – Litovsk sülh danışıqları başa çatdıqdan sonra 1917-ci il dekabrın 6-da alman – türk qoşunları hücumu keçdilər [4]. 1918-ci il yanvarın əvvəllərində türk qoşunları Ərdəhan, Qars və Batum əyalətlərini tutdular. Onların irəliləməsi Zaqafqaziya Komissarlığını 1918-ci il fevralın 6-da Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vahib paşaya özünün Türkiyə ilə sülh danışıqlarına hazır olması haqqında teleqram göndərməyə məcbur etdi. Lakin regionda heç bir nüfuzu və kifayət qədər güclü hakimiyyəti olmayan bu təşkilat özünü buraxmağa məcbur oldu. 1918-ci il fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların yığıncağında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi [5]. Qısa zaman kəsiyində Azərbaycan tarixində çox böyük ictimai-siyasi hadisələr baş verdi, Bakı Xalq Komissarları Soveti, həmçinin Zaqafqaziya Seymi yaradıldı. Zaqafqaziya parlamenti sayılan bu ali qanunvericilik orqanının 44 üzvü Azərbaycandan idi, onlar “Müsavət” partiyası və “Bitərəf demokratik qrup” 30, Müsəlman sosialistlər bloku 7, İttifaq isə 3 nəfər deputat ilə təmsil olunmuşdu [4].

Çox az müddətdən sonra beynəlxalq aləmdə gedən proseslər Rusiya, Almaniya, Türkiyə ilə İngiltərə arasındakı gərgin hərbi-siyasi münasibətlərə gətirib çıxartdı. Erməni siyasətçiləri ingilispərəst təbliğat apardıqları üçün müsəlman qəzaları Zaqafqaziya Seyminə ingilis ordusunun Qafqaza müdaxiləsinin əleyhinə olduqlarını bildirir və tələb edirlər ki, ingilis nümayəndələri ilə danışıqlar kəsilsin. Bu baxımdan nə qədər ki, Antanta qüvvələri uzaqda idi, ermənilər öz məqsədlərinə bolşeviklərin əli ilə nail olmaq istəyirdilər. Onların belə dəyişkən mövqeyi haqqında N.Nərimanov yazırdı: *“Böyük Ermənistan xülyalarını həyata keçirmək üçün daşnaklar hər cür maska geyməyə, hər sifətə girməyə hazırdırlar”*.

“Daşnaksütyun” partiyası və erməni Milli Şurası bolşeviklərlə öz səylərini birləşdirməyə başladı. Bolşeviklər Bakı və Azərbaycanı Sovet Rusiyasının, daşnaklar isə mifik “Böyük Ermənistan”ın tərkib hissəsi kimi görürdülər. Onların son məqsədləri fərqlənsə də, bu mərhələdə yalnız bir rəqibləri var idi: öz milli partiyalarını, ilk növbədə “Müsavət”ı dəstəkləyən yerli azərbaycanlı əhali. Siyasi rəqibin məhv edilməsi üçün şüurlu surətdə etnik təmizləmə kursu seçildi. Bakı Soveti paytaxtda azərbaycanlıların məhv edilməsini nəzərdə tutan cinayətkar planın həyata keçirilməsinə başladı. Onun tabeliyində əsasən ermənilərdən təşkil edilən “Qırmızı qvardiya” adlandırılan qoşun var idi. Milli qırğına rəhbərlik məqsədilə martın 30-da Bakı Soveti nəzdində İnkilabi Müdafiə Komitəsi adlı qurum yaradıldı [6].

Azərbaycanın aydınları, ziyalıları, siyasi xadimləri, publisistləri təhlükənin yaxınlaşdığını görür, milli mətbuat orqanlarında xəbərdarlıq edirdilər. 1918-ci ilin mart ayının əvvəllərində vətənin bütövlüyü, müstəqilliyi, xalq hakimiyyəti yaratmaq uğrunda çağırışlar müxtəlif partiyaların mətbu orqanlarının əsas mövzularına çevrilmişdir. Məşətlərdən, məqalələrin başlıqlarından hər şey aydın görünürdü: “Birlik tələb olunur”, “Birləşəlim”, “İttifaq edəlim”, “İttihad gərək”.

1918-ci il martın 30-da erməni-bolşevik “Qırmızı qvardiya”sı Bakının azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrinə hücum etdi. Martın 31-də hücum siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün türk-müsəlman əhalisinin qırğını xarakterini aldı. Ermənilər evləri yandırır, insanları oda atırdılar. Onlar milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscidləri və digər binaları dağıtmış, Bakının böyük hissəsini məhv etmişdilər. Mart soyqırımı nəticəsində təkcə Bakıda 12 min nəfər qətlə yetirilmişdir [7]. Ölülərin paltar və daş-qaşlarını çıxarıb, cəsədləri təhqir edərək xəncərlə doğrayır, içəllərini çıxarıb, tanınmaz hala salırdılar. Amansız soyqırımı nəticəsində Bakının küçə və dalanlarında cəsədlər qalaqlanıb qalmışdı, ölüm və dəhşət hər tərəfdə hökm sürürdü.

Bu soyqırımından sonra Bakıda hakimiyyət bütünlüklə bolşevik və daşnaklarla təmsil olunan Bakı Sovetinin əlinə keçdi.

2. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı şəhərinin azad edilməsi uğrunda mübarizəsi “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində

Azərbaycan və Türkiyənin milli hərbi qüvvələrinin, çoxsaylı könüllülərin qatıldığı Qafqaz İslam Ordusunun apardığı mübarizənin ən uğurlu sonluğu Bakı şəhərinin bolşevik-daşnak işğalından azad edilməsi oldu. Baş verən siyasi hadisələrin və Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın azadlığı uğrunda

apardığı istiqlal yürüşünün geniş işıqlandırılması və təbliğ edilməsində bilavasitə aparıcı rol Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi dərgisi olan “Azərbaycan” qəzetinin üzərinə düşdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan” qəzeti ilk addımlarını Gəncədə ataraq öz kiçik heyəti ilə fəaliyyətə başlamışdır. “Azərbaycan”ın Gəncədəki nəşr dövrü 10 gün çəkmiş, həftədə iki dəfə, cəmi 4 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Qəzetin ilk nömrəsi “Heyəti-idarə” imzası ilə çap olunmuşdur. Bu materiallarda imzalar olmasa da, qəzetin ərsəyə gəlməsində, çətinliklərin dəf edilməsində Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyovların, Şəfi bəy Rüstəmbəylinin əməyi böyük olmuşdur. Qəzetin Gəncədə çıxan sonuncu nömrəsində “İdarədən” adlı xəbərdə deyilirdi: *“Qəzetimiz bu gündən Bakıya köçdüyünə binaən hər bir sifarişat üçün bundan sonra bu ünvanə müraciət etməli: Bakı, “Azərbaycan” qəzeti idarəsinə”* [2]. “Azərbaycan” qəzeti Bakıya köçdükdən sonra 4 səhifədən ibarət olmaqla oktyabrın 3-dən nəşr edildi. Sərlövhəsinin altında rəsmi dövlət qəzeti yazılmasa da, “Azərbaycan” qəzeti Xalq Cümhuriyyətinin ilk rəsmi orqanı idi, dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir və dövlət mətbəəsində gündəlik nəşr olunurdu. Qəzetin Bakıda çıxan nömrələrində ordumuzun apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar barəsində mütəmadi xəbərlər, məqalələr dərc olunurdu.

“Azərbaycan” qəzetinin 1-ci nömrəsində “Qeyri-rəsmi” bölmədə “Gəncə, 8 Zilhicə” başlığı altında gedən yazıda bu İstiqlal savaşının aparılması belə şərh edilmişdir: *“Kürreyi-ərzi kökündən lərzəyab edən müharibeyiüzmə hələlik intihaya yetməmişsə də, yenə də yavaş-yavaş nəticələr bürüzə verməkdədir. Həmin müharibə, demək olar ki, qanuni-təbii ilə intihaya varır. Hər bir millət kəndi-kəndisini idarə edə biləcək, başqalarının təhti-himayəsindən xilas olacaq – işlə, qanlı Avropa müharibəsi meydana buraxmış olan əsaslar bundan ibarətdir... Biz Azərbaycan türklərinə gəldikdə, xunxar və hiyləkar düşmənlər tərəfindən ağır zülm və cəfalara giriftar olduq. Öz hüququmuzu müdafiə edə bilmədik. Vətənimizin bir çox hissəsi düşmən əlində qaldı və minlərcə qardaş və bacılarımız fəci bir halda türk və islamiyyətin ən dəni yağuları tərəfindən tələf edildi... Minlərcə türk balaları hal-hazırda dəxi zənciri-əsarətdə qalmışlar. Böylə olduqda təbiidir ki, Azərbaycan türkləri dəxi yüz illərcə adları ağızlarında söylənilən pənahgah və ümidgahları olan türk qardaşlarına pənah apardılar. Ömürlərinin əksər vaxtını islam düşmənlərilə müharibədə keçirmiş türkün arslan oğulları, türkün qəhrəmanları şimal qardaşlarının imdadına yetib, hətta Gəncəni belə təhdid edən düşməni bir azca zamanda münhəzim edib də, hal-hazırda Azərbaycanın paytaxtını düşməndən təmizləməkdədirlər”* [8].

Müharibənin gedişatı haqqında bütün təfərrüatlar “Müharibə meydanında” bölməsində verilmişdir:

“Bakı cəbhəsində, 2 sentyabr

1) Vaqə olan təərrüzümüz nəticəsində düşməndən üç köy və müstəhkəm iki təpə zəbt etdik. İngilislər pərişan bir halda fərar etdilər. Səkkiz makinalı tüfənk, biri böyük iki top, pək çox cəbbəxana və araba ilə bir telemetrə iqtinam eylədik. İki zabitlə əlli yeddi ingilis nəfəri əsir aldığımız.

2) Qaraya əsgər çıxarmaq istəyən düşməni bu təşəbbüsdən mən ilə, bir yelkənli qayıq içərisində bulunan əlli nəfəri itləf eylədik. Vaqə olan isabətlə bir gəmi Bakı istiqamətinə qaçdı və göyərtəsində duman görüldü.

3) Topçu atəşimizlə bir düşmən təyyarəsini xətti-hərbi gerisinə düşürdük.

Bakı cəbhəsində, 3 sentyabr

1) 3/9/34-də düşməndən bir köy alınmış və o köydəki düşmən daha cənuba qaçırılmışdır. Vaqə olan təzyiq üzərinə bir müfrəzəmiz cəbhəsindəki düşmən qüvvəti də geri çəkildi.

2) Mövazəməyə atəş edən iki düşmən batareyasını topçu atəşimiz təsiri ilə iskat etdik və şəhəri bombardman eylədik.

3) Düşmən təyyarələri mövzə və qərargahlarımıza beş bomba atdırsa da, heç bir zərər verəmmədilər.

Bakı cəbhəsində, 4 sentyabr

1) Təhkimat ilə məşğul düşmən piyadalarını topçu atəşimiz altına aldığımız.

2) Düşmən təyyarələri təsirsiz bir qaç bomba atdılar.

3) Tərəfeyn arasında topçu atəşi təati edildi.

Bakı cəbhəsində, 5 sentyabr

1) Bakı cəbhəsində qarşılıqlı topçu atəşi oldu. Bir düşmən təyyarəsini topçu atəşimizlə Bakı istiqamətinə qaçırdıq.

2) Ağdamda bir ingilis təyyarəsini pilotu ilə birlikdə sağlam olaraq əsir aldıq.

3) Gürcüvan civarında bir ormanda saxlanan erməni əşqiyasını sararaq əlli birini itlaf etdik. Mütəbaqisi fərara müvəffəq olduarsa da, təqib olunmaqdadırlar” [8].

Bakıya qəti hücum protokolu hazırlanırdı. Bununla əlaqədar Qafqaz İslam Ordusunun komandiri Nuru paşanın 9 (10) sentyabrda verdiyi əmrə bildirilirdi: “1. Bakıya qəti hücum üçün hazırlıq aparılacaq və bu hazırlıq haqqında 11.09.1918-ci ildə, axşam saat 21-ə qədər məna bildirəcəkdir. 2. İndiyə qədər Şərq cəbhəsi komandanlığı əmrində olan 5-ci və 15-ci diviziyalarla cənub qrupu halında məna tabe olacaqdır...” [7].

Ancaq 7 sentyabr tarixli başqa bir sənəddə Nuru paşa Bakı üzərinə son hücumun ayın 11-dək həyata keçirilməsini məqsəduyğun bilirdi və Şərq cəbhəsi komandanlığından da buna müvafiq hazırlıq işlərini tamamlamaq tələb olunurdu. Şərq cəbhəsi komandanlığına o da bildirilirdi ki, 15-ci firqə Bakı ətrafına çatan kimi cəbhə komandanlığının tabeliyinə daxil olacaqdır. Mürsəl paşa isə cəbhənin komandanı kimi iki firqənin fəaliyyətinə rəhbərlik etməli idi. Qəti hücumun başlanması tarixi ilə bağlı Nuru paşanın əmri Şərq cəbhəsi komandanlığında ciddi şəkildə təhlil olunurdu və 15-ci firqə qüvvələrinin ayın 10-dan tez Bakı ətrafına yetişməyəcəyi nəzərə alınaraq 11-nə kimi hər hansı bir hücumun başlanmasının qeyri-mümkünlüyü Ordu komandanlığına çatdırılır. Sentyabrın 8-də göndərilən teleqramda bildirilirdi ki, 15-ci firqə qüvvələri ayın 10-da bütünlüklə Bakı ətrafına yetişəcəkləri təqdirdə onlara ən azı bir gün istirahət verilməlidir. Ona görə də Bakı üzərinə qəti hücumun ayın 12-də və ya 13-də başlanması məqsəduyğun bilinirdi [9].

Qafqaz firqəsi əkrani-hərb rəisi Rüşdü bəy son hücum ərəfəsində keçirdiyi hisslərini belə ifadə edirdi: “*Bunu arz etməliyəm ki, 5-ci Qafqaz firqəsi ona Vətən əqsamının istihlas və istirdadında Azərbaycanda olduğu qədər müşkülata, qanlı və ələmlə zayıata uğramamışdı. Həm din və həm irqini qurtarmaq üçün mənsub olduğu millətin və ordunun qəhrəmanlıq dastanını yerə düşürməmək üçün zabitan və əfradınız böyük bir fəraqati-nəfislə çalışmış, qiymətli qanlarını axıtmış və bilafütür müəzzəz canlarını da fəda etmişlərdi.*

İstiqlalına aşiq Anadolu türkü, nəhayət, qonşu və qardaş millətin istiqlalını da həmin mücadilələr ilə təmin və Azərbaycanlıların əlinə tövdü və təslim etmişdi. Bakısız Azərbaycan başsız bir vücuddur. Onsuz bir işə yaramazdı. Binaənəleyh Azərbaycan Cümhuriyyəti və istiqlaliyyətini behəməhal Bakı ikmal və itmam edəcəkdə. 5-ci Qafqaz firqəsi bunu əldə etmək üçün avqust bidayətlərində günlərcə boğaz-boğaza düşmənlə müharibə və mücadilə etdi. Fəqət malesef Bakının alınması 39 gün qədər təəhhür etdi. Artıq bu da bu dəfə behəməhal Osmanlı silahları ilə alınacaqdır” [9].

Sentyabrın 13-də axşam Qafqaz İslam Ordusunun komandiri tərəfindən “Sarıxaçlı kilsə istiqamətində irəli!” – deyər orduya müraciət əmri verildi. Bu əmr Bakıya qəti hücumun sentyabrın 14-də başlayacağını göstərirdi. Sentyabrın 14-də səhər tezdən, hələ günəş çıxmamış xilaskar ordu Şubanı dağlarından enərək Yasamal yamaclarına çıxdı və əl bombaları ilə düşməni məhv edərək şəhərin girişində dayandı. Otuz altı saatlıq qanlı vuruşdan sonra bəyaz bayraqlı avtomobildə İran konsulu ilə bərabər döyüş yerinə gələn düşmənin qərb cəbhəsi üzrə erməni komandiri şəhəri təslim etməyə hazır olduqlarını bildirdi. Bakının azad edilməsində 17 erməni, 9 rus və 10 gürcü zabiti ilə 1.151 erməni, 383 rus, 4 ingilis və müxtəlif millətlərdən 113 əsgər əsir alındı. Eyni zamanda düşmənin çoxlu sayda silah-sursatı da müsadirə edildi. Bakı uğrunda döyüşlərdə 15-ci diviziyanın və 5-ci Qafqaz diviziyasının 800 – 1.000 nəfərə qədər itkisi olmuşdur. Döyüşlərdə şəhid olanların sayı isə 1100 – 1200 nəfər olaraq göstərilir [6].

“Azərbaycan” qəzetinin 4 nömrəsində “Bakıda vəziyyət” başlığı altında verilən yazıda Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakının azad edilməsi və düşmən qüvvələrindən təmizlənməsi belə təqdim edilmişdir: “*Hücum o qədər ani və sürətli bir şəkildə başladı ki, şəhərin müdafiəçiləri 15 sentyabra keçən gecə panikaya qapılaraq, ancaq özlərini xilas etmək barədə düşüncüldülər. İngilislər uduzduqlarını görmüş olacaqlar ki, hamıdan əvvəl gəmilərə minərək qaçdılar. Onların ardınca bütün*

bu həngamənin əsas baiskarları qaçdılar. Müsəlman əsgərlərinin kiçik bir dəstəsi gecə fədakarcasına döyüşərək şəhərə girdi. Əsas qüvvələr isə dinc əhalinin küçə döyüşlərindən xətər görməsinə yol verməmək üçün Ali komandanlığın tapşırığı ilə gecə döyüşə girmədi. Buna baxmayaraq, şəhərin müdafiəçilərinin qapıldıqları panika o qədər güclü idi ki, hətta bu kiçik dəstə qarşısında belə dəniz istiqamətində çəkilməyə başladılar. Digər tərəfdən, bu qorxaqlar şəhərin dinc müsəlman əhalisinə ziyan vurmağı da yaddan çıxarmır, əllərinə düşəni güllələyir və bəzi müsəlman evlərini yandırurdular. Daşnaxsaqan quldurları üçün xarakterik olan bu vəhşiliklər (Ərzincan, Ərzurum və Qarsı yada salaq) müəyyən çaxnaşmalara səbəb oldu, ancaq bu çaxnaşmaların qarşısı dərhal alındı, 100 nəfərə qədər qarətçi isə Türk Komandanlığı tərəfindən güllələndi, yaxud asıldı. Nizam-intizam yaradıldı və sakitlik dərhal bərpa edildi” [10].

“Azərbaycan” qəzetində Bakının azad olunması, Qafqaz İslam Ordusunun qardaş köməyi barəsində kifayət qədər maraq doğuran yazılar, informasiyalar və xəbərlər verildi. “Bakının süqutu” başlığı altında qələbə sevincini yaşayan dövlət xadimlərinin təbrik teleqramları dərc edilərək bu günün Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin təntənəsi olduğunu bir daha vurğulayırdı:

“Dün gecə Azərbaycan Cümhuriyyəti Rəyasəti naminə Nuri paşa həzrətləri tərəfindən böylə bir teleqraf kəşidə edilmişdir: “Biminnətli-Kərim, Bakı şəhəri 15/9/34 saat 9 əvvəlində qitəatımız tərəfindən zəbt olundu.

Qafqaz İslam Ordusu Komandanı fəriq Nuri”.

Bakının süqutu münasibətilə Azərbaycan Cümhuriyyəti Rəyasəti tərəfindən zeyldə dərc edilən təbrik teleqramları göndərilmişdir:

“Qafqaz İslam Ordusu Komandanı səadətli Nuri paşa həzrətlərinə: Təhti-komandanızda olan cəsur türk əsgərlərimiz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşməndən xilas edildiyi münasibətilə millətin zati-həmiyyətərvəranələrinizə və dünyanın ən nəcib əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğumu ərz etməklə iftixar edirəm, əfəndim.

Heyəti-Vükəla Rəisi Fətəli xan”.

“Şərq Orduları Qrupu komandanı Xəlil paşa həzrətlərinə: Bakının, Azərbaycanın istiqbalını, səadətini iqtisadən və siyasətən təmin edəcək və türk aləminin ikinci bir İstanbulu olmağa layiq bir mərkəzin türkün cəngavər, namuslu övladlarının qəhrəmananə hücumları sayəsində düşmənlərindən xilasi münasibətilə zati-aliyə-həmiyyətərvəranələrini ən səmimənə bir surətdə təbrik edirəm.

Heyəti-Vükəla Rəisi Fətəli xan”.

Bu gün saat 1 radələrində atidəki teleqram dəxi alınmışdır:

“Gəncədə Azərbaycan Cümhuriyyəti Rəyasəti-Aliyyəsinə: Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı olan Bakı şəhərini ziyarət etmək üzrə Heyəti-Vükəlanın yarın Bakıya təşriflərinə müntəzirəm, əfəndim. 15/9/34 Yavəranı-həzrəti-şəhriyaridən Fəriq Nuri”.

Həmin teleqraf mövcubincə Heyəti-Vükəla sabah Bakıya azim olur. Sentyabrın 17-də Nuru paşa qatarla Bakıya yola düşmüş, şəhərin azad olunması münasibətilə keçirilən hərbi paradda iştirak etmişdir [8].

Daha sonrakı saylarda da, həmçinin Azərbaycan ziyalılarının Bakının azad olması ilə bağlı maraqlı yazılarına rast gəlmək olar. Ceyhun Hacıbəyli “Tarixi gün” başlıqlı yazısında qeyd edir:

“8 zilhiccətülhəram – 15 eylül (15 sentyabr) bütün türk və islam aləminin ən səadətli, ən şövkətli günlərindən ədd olunacağı şübhəsizdir. Həman gün türk və islam tarixində zərrin bir səhifə işğal edəcəkdir. Həmin gün Bakı süqut etdi. Bakının süqutu yalnız bir Azərbaycan deyil, bəlkə bütün türk və islam aləmi üçün siyasi və mənəvi nöqtəyi-nəzərlərdən ali mövqe açır. Həmçinin əks surətdə, kürreyi-zəmində yaşayan bütün türk və islam övladlarına onun matəmənəngiz təsiri olacaq idi... Lakin biminnətli-Kərim, düşmənlər öz məramlarına yetmədilər, məyus oldular. Türkün qəhrəman oğlanları öz istedadlarını, öz rəşadətlərini, özlərinin yaşamaq üçün ölməyə hazır olmalarını bütün aləmin gözüne çırpdılar. Bununla belə yüz illərcə başqalarının təhti-əsarətində əzilən milyonlarca dindəş və millətədaşlarımıza ən böyük ümidlər bəxş etdilər. Şimdi növbət onlarındır” [11].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci ilin sentyabr ayının 15-də bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad olmuş Bakıya real bir qüvvə kimi qayıtdı. Sentyabrın 18-də Bakı şəhərində Azərbaycan

hökumətinin bəyanatı yayıldı. Bəyanatda bir daha silahın təhvil verilməsi tələbi irəli sürülür, həyat və mülkiyyətin təhlükəsizliyinə zəmanət verilir: *“Paytaxtı olan Bakıya təzə varid olmuş Azərbaycan hökuməti-Cümhuriyyəsi bununla şəhərdə və ətrafda yaşayan ümuməhaliyə bilafərq din və millət əmr edir ki, Azərbaycan hökumətinin təhti-təbiətində yaşayan heç bir millətə təfaviüt qoyulmayaraq caniləri, qarətərləri, qatilləri və camaatın asayişini pozanları hökumət böyük cəzaya, edama varıncaya qədər düçar edəcəkdir. Əhali bunu bilməlidir ki, türk milləti-nəсібəsinin qəhrəman və fəteh əsgərlərinə əmr verilmişdir ki, cinayət, qətl və qarətlə məşğul olanları harada görsələr gülləbaran etsinlər, Türk Azərbaycan hökumətinin şan-şərəfinə yaraşmaz ki, onun paytaxtında günahsız adamların haqq və hüququna təcavüz olunsun”* [12].

Beləliklə, şəhərdə toqquşmalar və talan faktları olmuşsa da, onlar Azərbaycan hökuməti, türk qoşunlarının komandanlığı tərəfindən planlaşdırılmamış və həyata keçirilməmişdir. Maraqlıdır ki, bunun həqiqət olmasını şəhərdəki ermənilər və rusların hərəkətləri də təsdiqləyir. Belə ki, 1918-ci il sentyabrın 18-də erməni nümayəndə heyəti və katalikosu Levon Nuru paşa və Fətəli xan Xoyskini qələbə münasibətilə təbrik etmiş və bu barədə dövrü mətbuatda da məlumat verilmişdir: *“Şəhər ermənilərinin 6 nəfərlik nümayəndə heyəti arximandrit Levonun rəhbərliyi ilə 15 sentyabrda Baş nazir Fətəli xan Xoyskini və Nuri paşanın Gəncə şəhərindəki müavinini Bakının alınması münasibətilə təbrik etmişdir. Ruhənilər adından təbrikləri arximandrit Levon, şəhər xalqı adından isə İ.N.Xocayev və Q.M.Şahnazarov çatdırmışdır. Nümayəndə heyəti Nuri paşanı təbrik etmək üçün cəbhəyə və şəhərin erməni əhalisini sakitləşdirmək üçün Bakıya getmək icazəsini Türk Komandanlığından istəmişdir. Nuri paşanın müavinini bunun üçün cəbhədən razılıq almağa çalışacağını söyləmişdir”* [13].

3. Bakı şəhərinin azad edilməsinin tarixi əhəmiyyəti

Beləliklə, 1918-ci ilin aprel-sentyabr aylarında Bakı uğrunda aparılan döyüşlərin son nəticəsi Bakı şəhərinin azad edilməsi oldu. Qələbənin siyasi nəticələri Azərbaycan üçün olduqca böyük idi. Azərbaycan xalqının fiziki məhvəinə çalışan və bu yolda istənilən siyasi maska geyən, istənilən tərəflə əlaqə yaradan daşnak liderlərinin məqsədləri baş tutmadı. Qafqaz İslam Ordusu vasitəsilə əksəriyyətini erməni döyüşçüləri təşkil edən Bakı Soveti, sonra isə Sentrokaspi Diktaturası qoşunları darmadağın edildi. Bakını, sonra isə bütün Azərbaycanı Rusiyanın tərkib hissəsinə, daha doğrusu, müstəmləkəsinə çevirməyə çalışan qüvvələr (istər bolşevik, istərsə də "Vahid və bölünməz Rusiya" şüarı ilə çıxış edən Sentrokaspi Diktaturası və biçeraxovçular) məğlub edildilər. Qələbənin siyasi əhəmiyyəti barəsində "Azərbaycan" qəzeti özünün 15 sentyabr 1919-cu il tarixli baş məqaləsində yazırdı: *"Əgər mayın 28-ni biz müstəqilliyimizin rəsmi elan edilməsi günü sayırıqsa, sentyabrın 15-də Azərbaycan qoşunlarının və Azərbaycan hökumətinin Bakıya daxil olmasını müstəqilliyin həqiqətən əldə edilməsi, dövlətçiliyin başlıca əsaslarının və özülünün qoyulması günü hesab edə bilərik. Bu gün bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən təkcə Azərbaycanın və digər Zaqafqaziya respublikalarının müstəqilliyi əleyhinə deyil, həm də Zaqafqaziyanın türk xalqlarının fiziki mövcudluğuna qarşı yönəldilmiş xətərnək təhlükənin ləğv edildiyi gündür”* [12].

Heç şübhəsiz, Bakının Türk Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edilməsinin böyük bir tarixi əhəmiyyəti var idi. Bu, ilk növbədə, paytaxtı İstanbul olan Osmanlı dövləti ilə bərabər, ikinci bir Türk dövlətinin müstəqilliyinə və paytaxtına qovuşması idi. Azərbaycanın müstəqilliyi və Bakının qurtuluşu, Birinci Dünya müharibəsi illərində türk diplomatiyası və hərbi sənətinin ən böyük uğurlarından birini təşkil edirdi. Bunun nəticəsində Azərbaycan, sonrakı illərdə bir çox sıxıntılardan qurtulmuşdur [14].

Nəticə

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi xalqımızın XX əsr tarixinin dəyərli bir səhifəsidir. İstiqlalımızın elanı bu mürəkkəb, ziddiyyətli, eyni zamanda şərəfli tariximizin başlanğıcıdır, sentyabrın 15-i Azərbaycanın müstəqilliyinin təsdiqidir. Gəldiyimiz qənaət ondan ibarətdir ki, 15 sentyabr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərinin coğrafi baxımdan müəyyənləşməsi tarixidir. Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün təhlükə və təzyiqlərə qalib kimi sinə gərməsinin bir səbəbi var idi, bu da iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə imzalanmış müqavilə

və bu müqaviləyə əsasən, türk və Azərbaycan hissələrindən təşkil olunmuş Qafqaz İslam Ordusu idi. Bu ordu Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesinə müsbət təkan verdi, bu sahədə edilən köməkliklər milli hərbi kadrların yetişməsinə sürətləndirdi. Münaqişənin hərbi nəticələri də əhəmiyyətli idi. Belə ki, 1918-ci ilin yazında Qafqazda ciddi təhlükəyə çevrilmiş daşnak-bolşevik cütlüyünə ağır zərbə vuruldu. Nəticədə Cümhuriyyətin ərazi bütövlüyünə qarşı çevrilmiş bir təhlükə aradan qaldırıldı, xalq özünün qanuni paytaxtı Bakı şəhərinə sahib oldu. Bakını, sonra isə bütün Azərbaycanı Rusiyanın tərkib hissəsinə, daha doğrusu, müstəmləkəsinə çevirməyə çalışan qüvvələr məğlub edildi və bu məğlubiyyət onları Azərbaycan hökuməti ilə hesablaşmağa vadar etdi. Bolşevizm ideyalarının Azərbaycan xalqına yad olması və xalqın onlara qarşı vuruşmağa hazır olması sübut edildi, dünya arenasında Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı öz əməli nəticəsini verdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Балаев, А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг. / А.Балаев. – Баку: Элм, – 1990. – 95 с.
2. Aşılı, А. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920) / А.Аşılı. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2009. – 7-119 s.
3. Məmmədzadə, М.В. Milli Azərbaycan hərəkəti // “Qurtuluş” mətbəəsi. – 1938.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti / tərt. ed. Ş.Nağıyeva. – Bakı: Qartal, – 1998. – 93 s.
5. Жвания, Г. Великий октябрь и победа Советской власти в Грузии / Г.Жвания. – Тбилиси: – 1987. – 200 с.
6. Rüştü Türkər Qafqaz Türk İslam ordusu Bakı yollarında / Türkər Rüştü. – Bakı: Nurlar NPM, – 2008. – 127-202 s.
7. Дарабади, П.Г. Военно-политическая история Азербайджана 1917-1920 годы / П.Г.Дарабади. – Баку: Кавказ, – 2013. – 108-296 с.
8. “Gəncə, 8 Zilhiccə”, “Bakının süqutu”, “Müharibə meydanında” // “Azərbaycan”. – 1918.
9. Süleymanov, M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hərb tarixi [I cild] / M.Süleymanov. – Tehran: Firuzan, – 2014. – 601 s.
10. “Bakıda vəziyyət” // “Azərbaycan”. – 1918.
11. “Tarixi gün” // “Azərbaycan”. – 1918.
12. Süleymanov, M. Qafqaz İslam Ordusu / M.Süleymanov. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2016. – 365 s.
13. “Bakının alınması haqqında” // “Azərbaycan”. – 1918.
14. Görüryılmaz, M. Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918) / M.Görüryılmaz. – Bakı: “Qismət”, – 2009. – 408 s.

Аннотация

Освобождение города Баку на страницах газеты «Азербайджан»

Гульнара Алиева

В статье показано отрицательное и положительное влияние происходящих политических процессов в мире в начале XX века на общественно-политическое становление Азербайджана, борьба между партиями за власть и создание Азербайджанской Демократической Республики, что является логическим результатом этого влияния, славная страница истории Азербайджана, освобождение Баку 15 сентября 1918 года войсками Кавказской Исламской Армии от оккупации дашнако-большевистских сил, освещение исторических корней Азербайджано-Турецкого братства, борьбы между правительством Азербайджанской Демократической Республики и армяно-большевистскими силами, освещение в газете «Азербайджан» социальных, политических и военных вопросов происходящих в стране.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, геноцид 31 марта, Кавказская Исламская Армия, освобождение Баку, пресса, общественно-политическая обстановка

Abstract

**Liberation of Baku on the pages of the newspaper “Azerbaijan”
Gulnara Aliyeva**

The article shows the negative and positive impact of the ongoing political processes in the world at the beginning of the XX th century on the socio-political development of Azerbaijan, the struggle between parties for power and the creation of the Azerbaijan Democratic Republic, which is the logical result of this influence, a glorious page in the history of Azerbaijan, the liberation of Baku 15 September 1918 by the troops of the Caucasian Army from the occupation of the Dashnak-Bolshevik forces, highlighting the historical roots of the Azerbaijani-Turkish brotherhood, the struggle between the government of the Azerbaijan Democratic Republic and the Armenian-Bolshevik forces, coverage in the newspaper “Azerbaijan” of social, political and military issues taking place in the country.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Marc 31 genocide, Caucasian Islamic Army, liberation of Baku, the press, social and political situation

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 19.07.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.10.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 27.10.2023

UOT 355/359

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİNDƏ HƏRBİ SİSTEM VƏ HƏRB İŞİ
(IX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)**

tar.e.d., professor, e.o. 1-ci dərəcəli kapitan Nurulla Əliyev
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
E-mail: nurullaliyev@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın orta əsr dövlətlərində (IX əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin əvvəlləri) baş vermiş hərbi-siyasi hadisələr və aparılmış müharibələr tədqiq olunur, o cümlədən bu dövrdə hərbi və hərbi-dəniz sənəti səviyyəsinin inkişafı göstərilir. Həmçinin zəngin mənbələr əsasında Şirvanşah dövlətinin hərbi təşkilatının mürəkkəb quruluşu, qədim adət-ənənələrinə bağlılığı açıqlanır, eləcə də hərbi-dəniz donanmasının rolu, onun müstəqil və uğurlu döyüş aparmaq qabiliyyəti təhlil edilir.

Açar sözlər: hərbi işi, döyüş taktikası, silah və mühafizə təchizatı, yelkənli və hərbi-nəqliyyat gəmiləri, döyüş texnikası, şəhər-qalalar və istehkam tikintiləri

Giriş

IX – XI əsrlər Azərbaycan tarixinə feodal dağıncılığı dövrü kimi daxil olmuşdur. IX əsrin II yarısında Ərəb xilafətinin zəifləməsindən istifadə edən ayrı-ayrı feodallar müstəqillik uğrunda mübarizəyə başladılar. Azərbaycan ərazisində bu dövrdə yeni feodal dövlətlər yarandı: Şirvanşahlar (hakim sülalələr – Məzyədilər (861–1027) və Kəsranilər (1027–1382)), Sacilər (879–930), Salarilər (941–981), Şəddadilər (971–1086), Rəvvadilər (879–1054). Bu dövlətlərin yaranması təkcə dövlətçiliyin bərpasına deyil, iqtisadi, mədəni dirçəlişə, hərbi işinin inkişafına səbəb oldu. Onlar çoxsaylı xarici düşmənlərlə yanaşı, bir-biri ilə də ara müharibələri aparırdılar [1, s.311-386].

1. Azərbaycan dövlətlərində müharibələr və hərbi sistem

Şirvanşahlar dövlətinin hərbi təşkilatı çoxəsrlik ənənələrə arxalanan kifayət qədər mürəkkəb struktura malik idi. Baş Komandan vəzifəsini Şirvanşah icra edirdi. Ona qoşun komandanı (“sərləşkər”) və qvardiya dəstəsinin başçısı (hacib əl-xass) tabe idi. Ordunun tərkibini Şirvanşah qvardiyası, vilayət hakimləri, eləcə də iri feodalların silahlı dəstələri təşkil edirdi. Nizami qoşunlar (ərəbcə – “əskər”) atlılar və piyadalardan, yerli yığma qoşunlardan (ərəbcə – cund və ya növbətiyə), saray mühafizəçilərindən (“qulamlar”), donanma və xüsusi mühəndis hissələrindən, o cümlədən neftatanlar dəstələrindən (farsca – neftəndaz) ibarət idi [2, s.149].

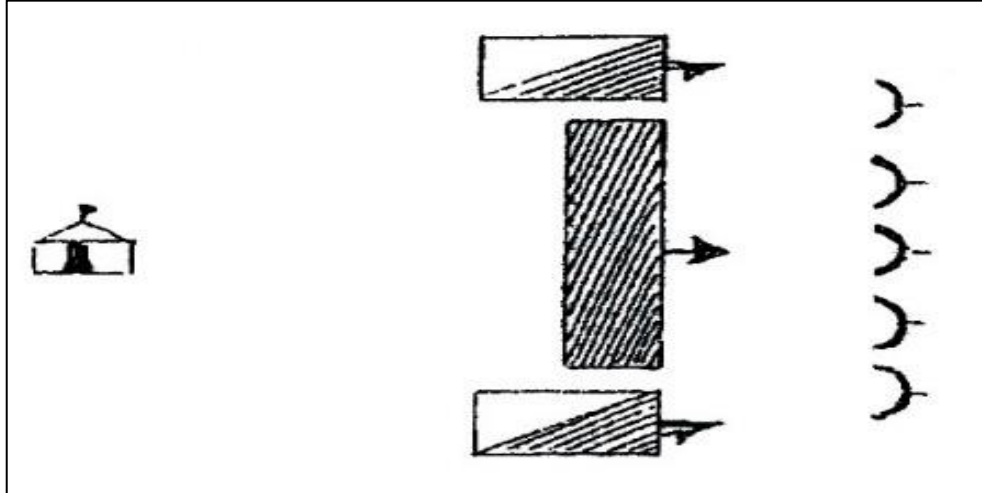
Ordunun əsas hissəsini ağır silahlanmış atlılar (“fəris”), könüllülər (“mutataviyyə”) və muzdlular (yerli – “şakariya” və kənardan olanlar – “quraba”) təşkil edirdi. Bu döyüşçülərin böyük əksəriyyəti türklər idi.

Şirvanşahlar dövlətinin sərhəd qoşunlarının tərkibinə sərhəd qala və gözətçi qəsrlərin qarnizonları, həmçinin dövlət sərhədlərinin qorunması və sərhəd zonasında döyüş əməliyyatlarının aparılması üçün nəzərdə tutulan piyada və atlı dəstələr daxil idi.

Qonşu dövlətlərlə müqayisədə Şirvanşahlar dövlətinin qoşunlarının sayı az idi, lakin ehtiyac yarananda qoşunların sayı könüllülər və qonşu vilayətlərdən, həmçinin Dağıstan tayfalarından gələn muzdlular hesabına artırılırdı.

Yürüş zamanı Şirvan qoşunu müəyyən qayda ilə hərəkət edirdi, istirahət müddətində isə müvəqqəti düşərgə salınırdı.

Şirvanşahlar qoşununun döyüş düzülüşü çox sadə idi: yüngül oxçular qoşunun ön cərgəsini təşkil edirdi, ağır piyadalar mərkəzdə alay-alay düzülürdü, cinahlarda isə ağır atlı dəstələri dururdu. Qulam və Deyləmi piyadalarından ibarət qvardiya ehtiyat qüvvəni təşkil edirdi [3, s.88-91] (Şəkil 1).

Şəkil 1. IX – XI əsrlər Şirvan qoşunlarının döyüş düzülüşü: öndə oxçular, cinahlarda atlılar, mərkəzdə piyadalar, arxada komandan qarargahı yerləşir

Şirvanşahlar dövləti şimalda Dərbənddən Araz və Kür çayına qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Dövlətin strategiyası müdafiə xarakteri daşıyır və müxtəlif diplomatik üsullarla müharibədən yayınmağa çalışırdı. Müharibə qaçılmaz olduqda istehkamlara arxalanan müdafiəyə əl atılırdı.

Cənubi Azərbaycanda Sacilər dövləti güclənməkdə idi. Dövlət Əbu-Sac Divdad adlı türk tərəfindən yaradılmışdır. X əsrin əvvəllərində Yusif ibn Əbu Sacın hakimiyyəti dövründə paytaxt Ərdəbil şəhəri olmaqla, dövlətin sərhədləri qərbdə Ani və Dəbildən, şərqdə Xəzər dənizində, şimalda Dərbənddən, cənubda Zəncana qədər uzanırdı. Sacilər dövləti öz müstəqilliyini Ərəb xilafəti ilə müharibələrdə də qorumuşdur. 918-ci ildə Yusifin 7 minlik qoşunu xilafətin 20 minlik qoşununu məğlub etmişdi [1, s.319].

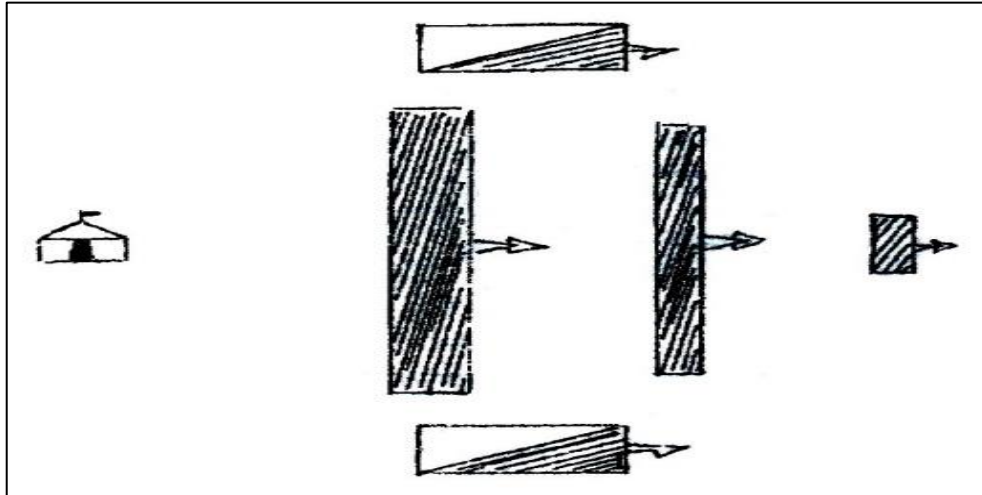
Ərəb müəllifi Əl-İstəhri yazırdı: “Azərbaycanda ən böyük şəhər – Ərdəbildir, onun daxilində qoşun düşərgəsi və hökmdar sarayı var. Bu şəhərin uzunluğu fərsahın $2/3$ -nə bərabərdir və eyni ölçüdə eni, ətrafında isə divar və divarda üç darvaza var” [2, s.156].

937-ci ildə Gilan hakimi Deyləmi əl-Ləşkəri gözlənilmədən Ərdəbilə hücum edir və şəhəri mühasirəyə alır. Mühasirəni dağıtmaq üçün istifadə olunan qurğularla qala divarları dağıdılır və əl-Ləşkərinin qoşunu şəhərə daxil olur. Lakin tezliklə əl-Ləşkərinin qoşunları şəhərdən çıxarılır. Bundan istifadə edən ərdəbillilər divarları bərpa edirlər və Sacilərin komandanı Deyləm ibn İbrahimlə birgə döyüş əməliyyatları, həmçinin hərbi səfərin vaxtı haqqında razılaşırlar. Ərdəbillilərin 10 min nəfərlik qoşunu şəhərin girişində düzülür, döyüş başlayanda isə Deyləminin qüvvələri düşməyə arxadan zərbə endirirlər. Bu taktiki manevr nəticəsində əl-Ləşkəri darmadağın edilir.

Beləliklə, döyüşün nəticəsi vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsi, düşmənin arxa gözətçi xəttinin olmaması, öndən və arxadan uğurlu hücum əməliyyatı ilə şərtlənirdi [2, s.157].

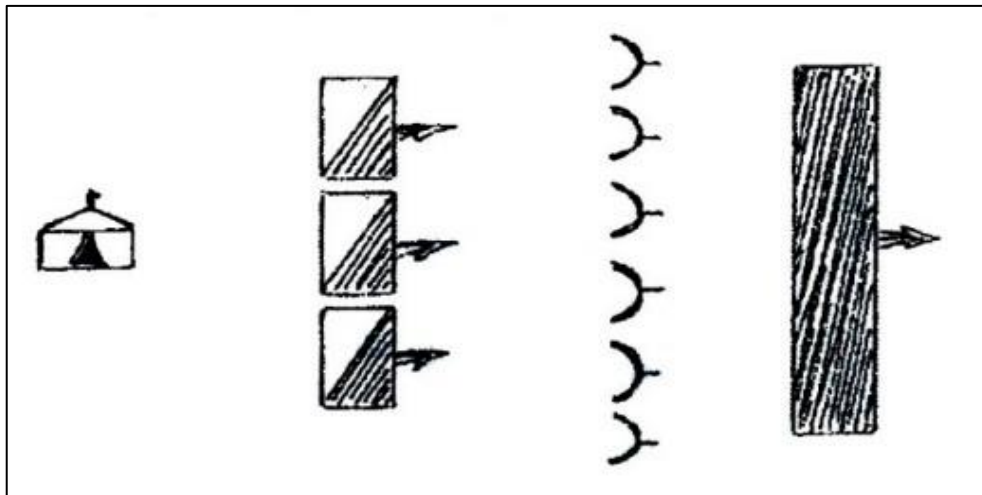
Azərbaycanda dövrün digər güclü dövləti Salarilər dövləti idi. Bu sülalənin nümayəndələri Deyləm (indiki Gilan) vilayətindən idi. Salari sərkərdəsi Mərzban ibn Məhəmməd 942-ci ildə sonuncu Saci hökmdarı Deyləmi məğlub edərək Təbriz və Ərdəbili tutur, Sacilərin əvvəlki vassallarını özünə tabe edir (Şəkil 2).

Salari qoşunlarının əsasını nəsil və tayfa birliyi, həmçinin yaxşı təşkilatlanmaya arxalanan Deyləm piyadaları təşkil edirdi. Deyləm piyadasının silahları nizə və uzun süngü, qılınc, sol qola bağlanmış xəncər, həmçinin sülük və kürdlərdən ibarət muzdlu atlılar, eləcə də neftatanlar dəstələrindən ibarət idi.

Şəkil 2. Saci qoşunlarının döyüş düzülüşü: mərkəzdə piyadalar, cinalarda atlılar, arxada komandan qərargahı

Salari qoşunlarının döyüş düzülüşü iki ešelondan ibarət idi. Birinci eşelon piyada nizəçilərin vahid sıralarından təşkil edilmişdi. Neftatanlar, eləcə də yay-ox və nizələrlə silahlanan atıcılar birinci eşelonun dərinliyində idi. İkinci eşelon piyadaların arxasında dayanan atlılardan ibarət idi. Əgər düşmən Salari qoşunlarının döyüş düzülüşünü yarırdısa, onlar dağılışmır, əksinə, əvvəlcədən qurulmuş çadır ətrafına toplaşaraq müqaviməti davam etdirirdilər (Şəkil 3).

Şəkil 3. Salari qoşunlarının döyüş düzülüşü: öndə piyadalar, onların arxasında oxçular, oxçulardan arxada atlılar, cinahda qərargah yerləşirdi

981-ci ildə Azərbaycanda Salarilər dövlətini Rəvvadilər dövləti əvəz etdi. Rəvvadilər nəslindən olan Əbülhica tərəfindən Təbriz şəhəri dövlətin paytaxtı elan edildi.

X əsrin 70-ci illərində Aranda əsası Məhəmməd ibn Şəddad tərəfindən qoyulmuş Şəddadilər nəslə mülkiyyətə keçdi. Paytaxtı Gəncə olan bu dövlətin ərazisi Kür ilə Araz arasındakı torpaqları əhatə edirdi. I Əbülhəsən Əli Ləşkərinin (971 – 978) hakimiyyəti dövründə Şəddadilər regionda real hərbi-siyasi qüvvəyə çevrildilər.

Fəzlun ibn Məhəmməd (978 – 1031), II Əbülhəsən Əli Ləşkəri (1034 – 1043), Əbüləsvar Şavir (1048 – 1067) və II Fəzlunun (1067 – 1073) hakimiyyət illərində Şəddadilər Bizans imperatorları, gürcü-Abxaz knyazları, Xəzər xaqanlığı, alanlar və başqa rəqiblərə qarşı uğurlu müharibələr aparmışlar. Şəddadilər dövləti Azərbaycanın şimal-qərb, qərb və cənub-qərb istiqamətlərini qoruyurdu. Bu dövrdə Şəddadi – Şirvan qarşdurması başlamışdı. Əbüləsvar Şavirin hakimiyyəti illərində dövlətin paytaxtı

olan Gəncə şəhəri istehkamlarla – etibarlı qala divarları, sədlər, xəndəklər və s. ilə qorunurdu [2, s.165-167].

Şəddadilər və Rəvvadilərin hərbi təşkilatı onluq say sistemi əsasında qurulmuşdu. Baş komandan “sipəhsalar” titulu daşıyırdı. Ona vilayətlərdən yığılan qoşunlar (Şəddadilərdə vilayət qoşununun komandanı “sipəhdar”, Rəvvadilərdə “sipəhbud” adlanırdı), həmçinin qala qarnizonları (qala komendantı “kutval” adlanırdı) tabe idi. Qoşun piyada və atlılardan, o cümlədən ağır silahlı könüllü dəstələrdən təşkil olunmuşdu [2, s.159].

Yüzlüyün başında “sərhəng”, minliyin başında “salar” dayanırdı.

Azərbaycanda Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və Rəvvadilər dövlətinin strategiyası hücum xarakteri daşımış, yeni torpaqların ələ keçirilməsinə yönəlmişdi [2, s.167].

Dövrün xüsusiyyətlərindən biri feodal dövlətləri qoşunlarının peşəkarlığının, xüsusilə, manevr qüvvəsi kimi atlıların rolunun artması idi.

IX – XII əsrlərdə Azərbaycanda yaradılan “Qulamlar” məktəbi Yaxın və Orta Şərqi müsəlman dövlətlərinin hərbi sisteminin vacib hissəsi idi. Qulamlar hələ uşaq vaxtlarından qeyri-müsəlman ölkələrdən əsir kimi gətirilmiş və xüsusi hərbi hazırlıq keçmiş, yüksək peşəkarlığı ilə seçilən muzdlu döyüşçülər idi. Onlar yaxşı silahlanır və ən əsası öz hökmdarlarına sədaqətləri ilə seçilirdilər. Türklərdən ibarət qulam dəstələri, xüsusilə, yüksək qiymətləndirilirdi. Ən istedadlı və hazırlıqlı qulamlar sərkərdə olur, hətta hakimiyyətə gəlirdilər. Belə ki, Sacilər dövlətinin başında qulam sülaləsi dayanırdı [2, s.148].

Bu dövrdə daha bir hərbi məktəb də mövcud idi: Suluklar (ərəblər) məktəbi – müflisləşmiş kiçik və orta feodallardan ibarət muzdlu dəstələr. Bu dəstələr yerli feodallara muzdlu qüvvə kimi xidmət edir, fürsət düşəndə quldurluqla da məşğul olurdular.

IX – XI əsr feodal dövlətlərinin hərbi təşkilatları müəyyən fərqlərə baxmayaraq, eyni quruluşa, xüsusən də, eyni hərbi idarəetməyə malik idi. Ali idarəetmə orqanı divan əl-cayş adlanırdı.

Bu qurumun rəhbəri – “sahib divan əl-cayş” döyüşçülərin toplanması, hərbi divan siyahılarının tərtibi və qorunması, məvacibin verilməsi, iqta torpaqlarının (xidmətə görə verilən torpaqlar) paylanmasına nəzarət, qoşunların dislokasiyasına cavabdeh idi. Sonralar “divan əl-cayş”ın tərkibində “divan əl-ard” yaradılır. Onun başında dayanan “arid əl-cayş” qoşunların toplanması, məvacibin verilməsi, sülh və müharibə dövründə hərbi baxışların keçirilməsi, döyüşçü silahlarının və döyüş hazırlığının yoxlanılması və s. işlərə cavabdeh idi. “Sahib əl-cayşa”ya qala rəisləri də tabe idilər [2, s.148]. Bu dövlətlərin hərbi təşkilatları xilafət qoşunlarında da qəbul edilmiş onluq say sistemi əsasında qurulmuşdu.

IX – XI əsr Azərbaycan dövlətlərində döyüşçülərin silahları ümumən oxşar idi. Müdafiə silahlarına halqalı zireh (“dər” tipli), keçə-pambıq yaraqlar (“qazağand”), dəbilqə (“misri”, “tulqa”), qalxan; hücum silahlarına nizə və ya süngü, qılınc (“tıq”, “samsam”), xəncər, toppuz (“əmud”), yay və ox daxil idi [2, s.76]. Bu dövrdə yandırıcı vasitələr, ilk növbədə, neft və onun komponentləri geniş tətbiq edilirdi [4, s.48].

Uclarına kükürd, qır və qatran sürtülmüş ox və nizələr istifadə olunurdu ki, onlar da düşmən üzərinə mancanaqlar (ballistalar) vasitəsilə atılırdı. Həmçinin əl və ya mancanaq vasitəsilə atılan neft küpləri tətbiq olunurdu.

Neftatan (neftəndaz) dəstələri yandırıcı vasitə kimi kiçik ölçülərə malik, lakin olduqca möhkəm “qarura” sferokonuslarını atırdılar. Yandırıcı maddə ilə doldurulmuş “qarura” piltə vasitəsilə yandırılır, əl qumbarası kimi əllə və ya arkballista (dayaq üzərində qoyulan iri arbalet) ilə atılırdı. “Qarura” üçün 17 növ yandırıcı maddə var idi. Onlardan birinin tərkibinə civə qatılırdı. Bu maddə dəriyə düşəndə döyüşçü termik və kimyəvi yanq alırdı. “Qarura” xüsusi hərbi arsenallarda saxlanılır, düşəndə sınırmır, bilyard kürəsi kimi hoppanır və yanan maddəni səpələyirdi.

Xüsusi hazırlıq keçmiş və xüsusi mühafizə geyimli neftəndazlar – lağımçılar, yol və istehkam inşaatçıları ilə birlikdə hərbi-mühəndis dəstələrinə daxil idilər.

Qalaların müdafiə və mühasirəsi zamanı odlu vasitələrin geniş tətbiqi bu dövrdə hərbi memarlıqda bəzi yeniliklərə səbəb oldu: düşmən üzərinə yandırıcı maddə tökmək üçün qala divarlarında xüsusi dəliklər qoyulurdu [2, s.149-150].

2. Azərbaycanı baş verən hərbi-siyasi hadisələr və hərbi-dəniz işi

IX əsrin sonlarında baş verən hərbi-siyasi hadisələrdə şimaldan gələn, xüsusən, Xəzəryanı ərazilərin qərb sahillərindən gələn ruslar iştirak edirdilər. Ruslar orta əsr Şərqi Avropa dövləti – “Rus”, “Qədim Rus dövləti”, “Kiyev Rus dövləti” (862/882 – 1240) kimi tanınan dövlətə öz adını vermiş xalqdır (və ya sosial qrupdur). Bu xalqın etnik mənşəyinin müəyyən edilməsi ilə bağlı elmi mübahisələr indiyədək davam edir. Rusların norman, slavyan və hətta İran mənşəli olması ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur və onların tarixi IX əsrin birinci yarısından izlənilir, lakin mənbələrin çatışmazlığı və qarışıq olması səbəbindən dəqiq rekonstruksiya həyata keçirilməmişdir. Bəzi mənbələrdə şimaldan cənuba doğru hərəkət edən “rus nəslinin” X əsrin ortalarında Novqorod knyazının rəhbərliyi altında olan drujinadan ibarət olduğu göstərilir. Onun dövründə bir sıra Baltikyanı tayfaların, fin-uqor və slavyan tayfalarının birləşdirildiyi, şərqi slavyan tayfa ittifaqlarının isə asılı vəziyyətə salındığı qeyd edilir.

Azərbaycanın zəngin Xəzər sahilləri hər zaman xarici işğalçıları özünə cəlb etmişdir. Qurudan hücum edən düşmənin qarşısını almaqda qalalardan istifadə olunurdu, dənizdən isə hücum ediləcəyini heç kim gözləməirdi. Ərəb müəllifi Məsudi yazırdı: *“Bu dənizin sahilində yaşayan xalqlar çəşqinliq içində idilər, əvvəlki dövrdə düşmənin dənizdən gəlməsini görməmişdilər, çünki dənizdə yalnız tacirlər və balıqçıların gəmiləri olardı”* [5, s.76].

Xəzər dənizi və Cənubi Qafqaza rusların dəniz yürüşlərinin tarixi iki mərhələ ilə seçilir:

4) X əsrin ortalarındakı yürüşlər ticarət məqsədilə təşkil olunur, nadir hallarda hərbi xarakter daşıyırdı.

5) X əsrin ortalarında ruslar Xəzərin qərb vilayətlərində möhkəmlənməyə çalışırdılar (Şəkil 4).

Şəkil 4. Rusların Şərqi hərəkət marşrutları

Şərqi normanlar – “varyaqlar” Baltik dənizi – Riqa körfəzi – Volqa marşrutu ilə üzərək Qara dəniz və Xəzər dənizinə çatırdılar.

Orta əsr Skandinaviya traktatlarında və XII – XIV əsr xəritələrində Xəzər (Girkan) dənizi, o cümlədən Şirvan haqqında çox məlumatlar var idi [6, s.71].

Rusların “struq” adlanan gəmiləri haqqında dövrümüzdə qədər çatmış məlumatlar çox azdır. IX – XIII əsrlərdə onlar iki növə bölünürdü: birinci növdən Volqa (İtil) çayının şimal axarında istifadə edilmiş və uzunluğu 40 m, eni 6 m olan yelkənli-avarlı gəmi idi. Bu gəminin burnunda əjdaha təsviri olduğuna

görə Skandinaviya ölkələrində “drakar” adlanırdı. Volqanın cənub sahillərinə və Azərbaycan üzərinə hücum zamanı belə gəmilərdən yox, ikinci növ gəmi – “şneka” (rus və skandinav mənbələrində “şneker”) istifadə olunurdu [7, s.76, 85]. Şneka – uzunluğu 20 – 24 m, eni 4,2 – 5,1 m olan yelkənli-avarlı gəmi idi. Gəminin gövdəsi bir-birinə vurulmuş taxtalardan yığılır, sükan avarı arxada sağ tərəfdə qurulurdu. Düz yelkəni və avarları var idi. Avarçəkənləri qorumaq üçün yanlardan qalxanlar asılırdı. 1 ton ballastı olan gəmiyə 100 nəfərə qədər adam minə bilirdi. Hərəkət zamanı ruslar sahillərə yaxın üzüməyə çalışırdılar [8, s.99].

Azərbaycana hücum etmiş ruslar zahirən iri bədənləri, ağ bənizləri və ya ağ-qırmızı üzləri, tatuları və bığ-saqqalları ilə seçilirdilər. Onların silahları halqalı zireh, dəbilqə, nizə, qalxan, toppuz, qılınc, xəncər, bəzən dəhrə və xüsusən də baltadan ibarət idi. Piyada qoşunlar sıx cərgələrlə vuruşur, sürətli həmlə ilə hücumə keçirdilər. Onlar 1,5 – 5 min döyüşçü idilər [9, s.30-31].

Xəzərin qərb sahili boyunca rusların ilk iri yürüşlərindən biri 880-ci ildə baş tutmuşdur və kəşfiyyat xarakteri daşıyırdı. Onlar Xəzərin cənub sahili yaxınlığında yerləşən Astrabad körfəzindəki Abeskun adasına hücum etmiş, lakin Həsən ibn Zeydlə mübarizədə məğlub olmuşdular. 909-cu ildə 16 gəmi ilə Abeskuna yürüşlərini təkrar edirdilər. Makale yaxınlığındakı ərazidə baş vermiş gecə döyüşündə Sacilərin qoşunları rusları darmadağın edir. Həmin ildə Şirvanşahlar dövlətinin qoşunları şimala – Şandan, Sərir, Xəzər xaqanlığının vilayətlərinə hücum edirlər.

910-cu ildə növbəti yürüşdə rusların yeni dəniz dəstəsi Xəzərin qərb sahili boyunca irəliləyərək Sara və Pəncxazarab adalarını tuturlar. Sara adasında ruslar müvəqqəti düşərgə quraraq Xəzərin cənubundakı Çəsmərud şəhərinə hücum edirlər. Rusların ölkənin dərinliyinə irəliləmək cəhdinin qarşısı alınır. Gilan vilayətinin hakimi gecə döyüşündə rusların dəstəsini məğlub edir. Onların qalan döyüşçüləri Sara adasındakı düşərgəni ələ keçirib Volqaya tərəf geri çəkilməyə başlayırlar, lakin Şirvanşah Əli ibn Heysəmin gəmiləri tərəfindən mühasirəyə alınan ruslar dəniz döyüşündə məğlub olurlar. Bu isə bir daha sübut edir ki, o dövrdə Şirvanşahların Xəzərdə öz donanması olmuşdur [6, s.68, 107].

Rusların Azərbaycana ən böyük yürüşü 913 – 914-cü illərdə baş verib. Onların donanması hər birində 100 nəfər olan yüzlərlə gəmidən ibarət olub. Ruslar Gilan, Deyləm, Təbəristan, Gürgən sahiləni vilayətlərinin yaşayış məntəqələrini talan edərək Abşeron yarımadasının adalarına çıxırlar, Şirvanşah Əli ibn Heysəm də kiçik ticarət gəmiləri ilə onlara qarşı döyüşür. Lakin yüksəkkeyfiyyətli gəmiləri olan ruslar şirvanlıların donanmasını məğlub edirlər, bu zaman minlərlə şirvanlı öldürülür və batırılır. Məğlubiyyət nəticəsində nüfuzunu itirən Şirvanşah Əli ibn Heysəm taxtdan devrilir. Hakimiyyətə Şirvanşah Əbu Tahir gəlir.

Abşeronda böyük qənimət ələ keçirən ruslar Xəzəriyyəyə, Volqa çayı ətrafına və Şimali Qafqaza qayıdır və yerli müsəlmanların hücumuna məruz qalırlar. Xəzərlərin öz gəmiləri olmasa da, onlar rusları quruya çıxmağa məcbur edərək üçgünlük döyüş nəticəsində onları məğlub edirlər. Rusların yalnız cüzi hissəsi vətənə qayıda bilir [10, s.62-63].

915-ci ildə Sacilərin hökmdarı Yusif ibn Əbu Sac Şirvanşaha Dərbənd keçidində müdafiə qurğularını möhkəmlətməkdə kömək edir. 938-ci ildə rus donanması Bakıya hücum etsə də, şəhəri tuta bilmir və çoxlu itki verdiyi üçün Volqaya geri çəkilməli olur.

Rusların Xəzərə daha böyük yürüşlərindən biri də 943 – 944-cü illərdə baş verib. Bu yürüş bir çox ərəb müəllifləri, həmçinin dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi tərəfindən də “İsgəndərnamə” poemasında təsvir olunur.

Dənizdən Kür çayına çıxan ruslar öz gəmiləri ilə Bərdə yaxınlığındakı Mübarəki kəndinə çatır və burada düşərgə salırlar. 944-cü il avqustun 24-də onlar Bərdəni mühasirəyə almağa başlayırlar. Hücum edən və sayca çox olan rus drujinaları bu şəhəri ələ keçirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki yürüşlərdən fərqli olaraq, rusların bu yürüşdəki məqsədi Cənubi Qafqazda, Kür çayı sahillərində mərkəzi Bərdə şəhəri olmaqla siyasi cəhətdən güclü mərkəz yaratmaq idi [6, s.70].

Ruslar Bərdədə möhkəmlənə bilmirlər. Salari sülaləsindən olan Mərzban ibn Məhəmmədin qoşunları ilə ağır döyüşlər və düşərgədə başlayan epidemiyə nəticəsində ruslar canlı qüvvə cəhətdən böyük itkilər verirlər. 945-ci il avqustun 12-də rusların kiçik dəstəsi Bərdəni tərk etsə də, geriye qayıdarkən Xəzər xaqanının qoşunu tərəfindən darmadağın edilir.

Növbəti dəfə Bərdəyə hücum etmək cəhdi 987-ci ildə baş verir. Ruslar 17 gəmi ilə yenidən Kür çayının sahilinə tərəf gəlirlər. Lakin Şirvan qoşununun inadlı müqaviməti nəticəsində onlar burada çox qala bilmirlər [2, s.163-164].

1030-cu ildə Xəzərə yenidən gələn ruslar 38 gəmi ilə Şirvana yürüş edirlər. Şirvanşah I Mənuçöhr (1027 – 1034) öz qoşunu ilə onları Bakı yaxınlığında qarşılasa da, Şirvan qoşunları məğlub edilir və ruslar Kür çayı ilə qalxıb Araz çayına çatırlar. Gəncə hökmdarı Şəddadi Əbülfət Musa ibn Fadi rusları muzdlarla xidmətə götürərək onlardan Beyləqanda başlamış üsyanın yatırılması üçün istifadə edir. Bundan sonra ruslar Arranı tərk edib Bizansa keçərək vətənlərinə qayıdırlar [11, s.54].

1031-ci ildə ruslar yenidən Bakı yaxınlığında peyda olurlar, lakin bu dəfə Arran hökmdarı Əbülfət Musa ibn Fadi onları darmadağın edir. 1032-ci ildə sərir, alan və rusların Şirvana birgə yürüşü baş verir. Geri qayıdanda Dərbənd əmiri Mansur onları məğlub edir, yalnız alanların kiçik dəstəsi xilas ola bilir [2, s.164]. Eyni hadisə 1039-cu ildə də baş verir. Rusların talançı yürüşləri XI əsrin 80 – 90-cı illərində də davam edir [6, s.110].

Sahilyanı ərazilər və dəniz ticarətini qorumaq üçün Şirvanşahlar dövləti təcili olaraq sahilə qalalar inşa edir və hərbi donanma yaradır.

Beləliklə, X əsrdən, xüsusilə, 1192-ci ildə baş verən zəlzələdən sonra Şirvanşahların dövlət paytaxtının Şamaxıdan Bakıya köçürülməsi ilə şəhərin əhəmiyyəti daha da artır. X əsr ərəb müəllifləri Müqəddəsi və əl-Məsudi yazırdılar ki, Xəzərdə yeganə liman olan bu şəhərdə ağ neft mənbələri var idi [12, s.70].

Ümumilikdə, XI – XII əsrlərdə və sonralar Azərbaycanın Hindistan və Çinlə başlayan dünya ticarəti quru yolla cənub xətt üzrə – Mərkəzi Asiya və İran, Azərbaycanın cənub vilayətlərindən, həmçinin şimal xətti – Xəzər sahili boyunca Dərbənd keçidindən xəzərlərin ölkəsinə keçməklə həyata keçirilir [9, s.27].

Dahi Azərbaycan şairi Xaqaninin yazdığına görə, Bakı iri liman və Xəzər dənizində beynəlxalq tranzit ticarətin mərkəzinə çevrilmişdir. Məhz bu amil sayəsində Şirvanşahlar burada öz donanmasını və hərbi-dəniz bazasını qurmağa başlayırlar.

XII əsrin əvvəlində Şirvanşah III Mənuçöhr (1120 – 1160) hərbi yolla səlcuqların asılılığından çıxaraq dəniz istiqamətində ölkənin müdafiə qüdrətini gücləndirir. Dəniz sahili boyunca siqnal bürcləri qurulur, Bakı şəhəri möhkəm xəndək və səddi olan istehkam divarı ilə əhatələnir. Hərbi donanmada onlarla hərbi gəmi olub. Donanma üçün Bakı buxtasında Şirvanşah III Fəriburz (1225 – 1243) tərəfindən daimi hərbi-dəniz bazasının inşa olunması donanmaya hərbi əməliyyatlar aparmağa imkan vermişdir [6, s.78].

XII əsrin birinci yarısında Bakı qalasının daxilində hündürlüyü 20 m-dək olan dördbucaq formalı, qüllətli iç qala və şəhəri halqa kimi əhatələyən ikinci qala inşa olunmuşdur. Abşeron yarımadasında, əsasən, onun şimal-şərq sahillərində, Bakının ətrafında olan kəndlərdə feodal hakimlərinin qəsrləri mövcud olub. Bu sistem Abşeronun mərkəzində – Bakı qalası ətrafında çoxsaylı qəsrləri olan vahid böyük qalanı xatırladırdı. Müxtəlif istehkamlar arasında əlaqə yeraltı yollar vasitəsilə həyata keçirilirdi [2, s.181-182].

Bakının hərbi istehkam sistemində Qız qalasının müdafiə siqnal bürçü xüsusi yer tutub. Qala dəniz sahilindəki qaya üzərində X əsrdə, bəzi məlumatlara görə isə V – VI əsrlərdə inşa olunmuşdur [13, s.66]. Səkkiz mərtəbəsi olan bürçün hündürlüyü 28 m, divarlarının qalınlığı 4 – 5 m-dir [14, s.16]. Qız qalası bu dövrdə siqnal vəzifələrini yerinə yetirir. O, dəniz sahilində yerləşdiyi üçün quru və dənizin böyük ərazisini nəzarət altında saxlamağa imkan verən siqnal-müşahidə bürçü olub [2, s.183].

Dənizdən yönəli biləcək hücumlardan sahil qorumaq üçün Şirvanşahlar Bakıda hərbi-istehkam qurğularının inşasına xüsusi diqqət yetirirlər. Dərbənd sərhəd şəhəri kimi bəzən xarici və daxili düşmənlərlə döyüşlərin arenasına çevrildiyindən, cəbhəxana və tərsanələri ilə hərbi binanın burada yerləşdirilməsi təhlükəli idi. Bu səbəbdən donanmanın əsas qüvvələrini Bayıl girişində yerləşdirmək, Abşeron sahilində və ətraf adalarda Səbail (Bayıl qəsri) və siqnal bürcləri sistemi yaratmaq qərarı qəbul edilmişdir [6, s.79] (Şəkil 5).

Şəkil 5. Bakının müdafiə sistemi.

Rəssam İ.Şəblikin. Ön planda – Səbail qalası

Qeyd etmək lazımdır ki, Bayıl qəsri XVII əsrdə dəniz səviyyəsinin qalxması nəticəsində su altında qalmışdır. Lakin XX əsrin 30 – 60-cı illərində Xəzərin səviyyəsinin aşağı düşməsi və arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində orta əsr Azərbaycan hərbi memarlığının bu nümunəsi tədqiq edilmişdir.

Bakı buxtasının cənub-qərb hissəsində cənubdan şimala doğru uzanmış və Bayılın girişində 150 – 200 m eni olan boğazla aralanan daş ada var idi. Ada üzərində onun sahillərini təkrarlayan qala divarları xətti inşa olunmuşdur. Qalanın tərəflərinin uzunluğu 180×40 m olub.

İstehkam çöl divarları, iç tikililəri və qüllə – donjondan ibarət idi. Qalınlığı 1,2 – 1,8 m olan çöl divarları əhəng məhlulu istifadə olunmaqla Abşeronun yonulmuş daşlarından inşa edilmişdir. Divarların çöl və iç üzü uzunluğu 3 m, hündürlüyü 0,5 m olan yaxşı cilalanmış və bir-birinə sıx düzülmüş daş lövhələrdən ibarət idi. Künc yerlərində divar tərəfləri 22×21×5 sm olan kərpiclər və dəmir barmaqlıqlarla möhkəmləndirilmişdir (barmaqlıqların iti ucları daşlar arasında qurulmuş və əhəng məhlulu ilə örtülmüşdür). Divarların dönüş yerlərində 15 dairəvi və yarım dairəvi bürç olub. İki cənub künc və şimal-qərb künc bürcləri dairəvi və içi boş, yerdə qalanlar monolit və yarım dairəvi olmaqla künc bürclərinin diametri 9 m, divarlarının qalınlığı 2 m-ə yaxın, dairəvi bürclərin diametri 3,5 m, bürclər arasındakı məsafə 18 – 20 m-ə bərabər idi. Eni 1,6 m olan giriş yerləri cənub divarının mərkəzi və şimal-qərb hissəsində yerləşib.

Dairəvi bürclərin daxili qapıları, bəzilərinə yuxarı qalxan pilləkənlər qalmışdır [6, s.80]. Çöl tərəfdən bütün qala divarları üzərində təsvir və yazılar (“nəsx” xətti ilə) olan daş lövhələrdən yığılmış lentlə bəzədilmişdir. Dövrümüzdə qədər 636 lövhə çatmışdır ki, onların üzərində XIII əsrin əvvəllərinə aid olan müxtəlif şəxs adları, rütbələr, şəhər adları, şir, öküz, dəvə, at təsvirləri vardır. Canlı varlıqların təsviri müsəlman Şərqi abidələri üçün qeyri-adi, Azərbaycan üçün isə xarakterik idi. Analoji təsvirlər Dərbənd və Gülüstən qalası divarlarında da olmuşdur [6, s.80]. XII – XIII əsrin əvvəllərində şəhərin qala divarında dənizə tərəf çıxıntı olmuş və bu çıxıntı Bayıl qəsri ilə birləşmişdir. Divarla aralanan dənizin hissəsi qəfil hücumdan tam qorunmuş olurdu. Gəmilər açıq dənizə eni 150 m olan Bayıl qəsri ilə Bayıl burnu arasındakı boğazdan çıxırdı. Bayıl qəsri ilə Bayıl burnundakı istehkam arasında olan boğaz zəncirlə bağlanırdı. “Qulaqları” olan daşların mövcudluğu sübut edir ki, Bakıya gələn gəmilər Bayıl qəsrinə yaxınlaşır və bu “qulaqlara” bağlanırdı. Qaz çıxması belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, qüllə – donjon mayak kimi istifadə olunmuşdur.

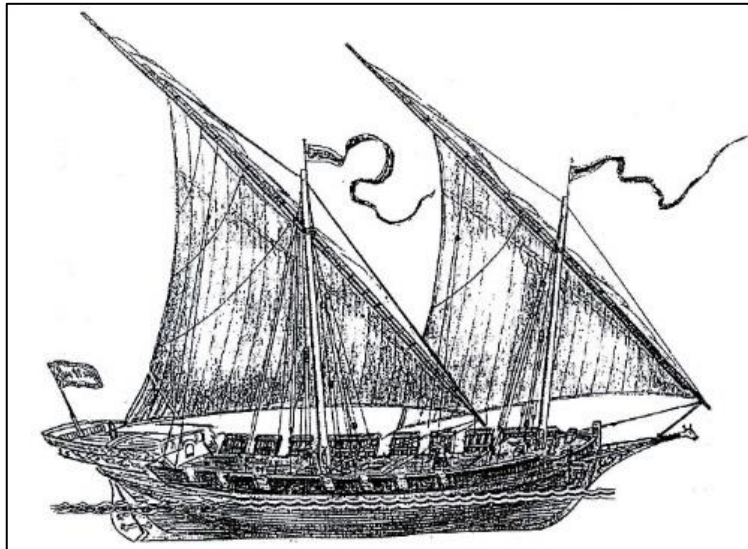
Ümumilikdə, Qız qalası və Bayıl boğazının hər iki tərəfindəki donjonlardakı alovlar gəmilərə limana girişi göstərirdi. Nargin (Böyük Zirə) adasında XII – XIV əsrlərdə Mərdəkan dairəvi və ya Nardaran qəsrlərinə bənzər qüllə – donjon olmuşdur ki, onlar da mayak və siqnal-müşahidə bürcü rolunu oynayırdı. Demək olar ki, Şıxov və Sultan burnunda da oxşar bürclər olub [6, s.81].

Bütün bunlar XII – XIV əsrlərdə Bakıya şimaldan yaxınlaşan gəmilərin marşrutlarını öyrənməyə imkan verir. Gəmi Hövsan burnundakı alovdan keçərək Sultan burnu ilə Nargin adaları arasındakı buxtaya daxil olur və sonra Bayıl qəsrinə (Səbail qalasına) yaxınlaşırdı. Nəzarətdən keçdikdən və müvafiq icazə aldıqdan sonra gəmi Bakı limanına keçə bilirdi.

Bakıya cənubdan yaxınlaşan gəmi Puta burnundakı alovdan Şıxov burnundakı alova qədər gəlir, Şıxov burnu ilə Nargin adası arasından keçərək Bayıl qəsriyə yaxınlaşılır, sonra Bakı limanına çatırdı [6, s.82].

Beləliklə, Bakının qala divarı, Qız qalası və Səbail hərbi-dəniz qəsri şəhərin müdafiəsinin vahid kompleksini təşkil edirdi. Azərbaycanda X – XIII əsrin əvvəllərində hərbi işinin vəziyyəti Nizaminin “İsgəndərnamə” və “Xosrov və Şirin” poemalarında əks olunmuşdur.

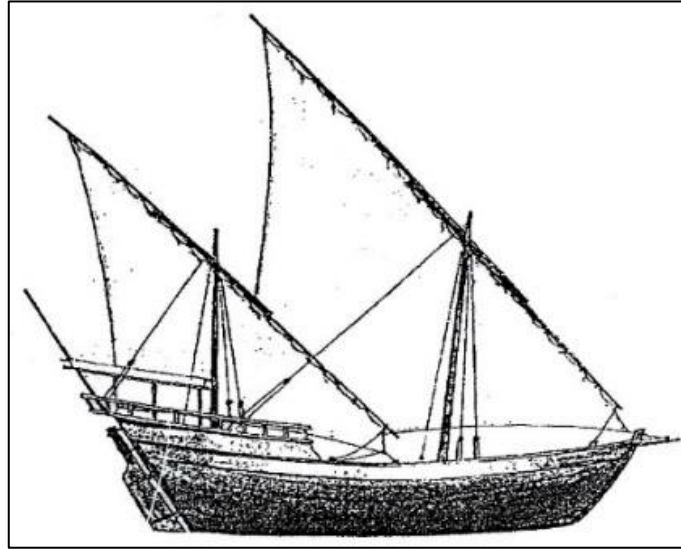
X – XII əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin silahlı qüvvələrinin vacib tərkib hissəsi, onlarla gəmilərdən ibarət olan və ölkəyə dənizdən hücumların dəf olunmasında fəal iştirak edən hərbi dəniz donanması idi. XII əsrdə Şirvanşah I Axsitan (1160 – 1196) dövründə Azərbaycan donanması, xüsusilə, güclənmişdir. Şirvanşahlar dövlətinin hərbi gəmiləri haqqında ilk məlumatlar 909-cu ilə aiddir. Orta əsrlər dövründə Xəzərdə Şirvanşahların hərbi gəmiləri uzunburun, arxa hissəsi qaldırılmış üçbucaq yelkənləri olan iki dora malik olmuşdur, bəziləri 30 t yük götürürdü. Həmin gəmilər xarici görünüşünə görə, qalereyanı xatırladır, lakin tartana ölçüsündə olurdu. Uzunluğu 30 – 35 m, eni 6 m olan tartananın 15 – 20 avar və üçbucaq yelkənlərə malik tok və qrot-dorları var idi. Bu yelkənli-avarlı “şəbəkətipli” gəminin gövdəsi şpanqoutlar və taxtalar arasındakı iplər hesabına gücləndirilirdi. Dəmir mıxlar əvəzinə taxta mıxlar istifadə olunurdu, çünki müsəlman dənizçiləri inanırdılar ki, dənizin dibində olan supermaqnit gövdədən metal detalları dartıb çıxarır. Gəminin arxası oyma ilə bəzədilir və “vizit kartı” rolunu oynayırdı [6, s.80-81] (Şəkil 6).

Şəkil 6. Şəbəkə

Şəbəkənin burun bəzəyi öküzün başını xatırladırdı. Məhz bu, Şirvanın XII – XIII əsr abidələrində təsvir olunurdu. Şirvan şəbəkələrində sükan, rumpel və lövbər mövcud idi. Bütün Xəzər gəmi növlərindən yalnız “balıqtipli” gəmidə sükan şturvalı var idi.

Hərbi nəqliyyat gəmisini kimi (ərəbcə – “markab”) “baqala” (ərəbcə – “qatır”) gəmisini iki doru və üçbucaq yelkənləri olan yelkənli gəmi idi. Gövdə üzərinə taxtalar vurulur, gövdə ilə bu taxtalar bitki trosarla bərkidilirdi (Şəkil 7).

Şəkil 7. Baqala

Uzunluğu 30 m, eni 5 m olan baqala və şəbəkənin sualtı hissəsi bitki yağı və əhəngdən ibarət xüsusi məhlulla örtülürdü. Onun göyərtəsinin burun hissəsində qısa buşprit olurdu. Gəminin ölçülərindən asılı olaraq heyət 25 nəfərə çatırdı [15, s.22].

Döyüş əməliyyatları zamanı döyüş və köməkçi gəmilərdən başqa, “xaraka” (ərəb) brandertipli xüsusi yandırıcı gəmilərdən də istifadə edilirdi [16, s.160].

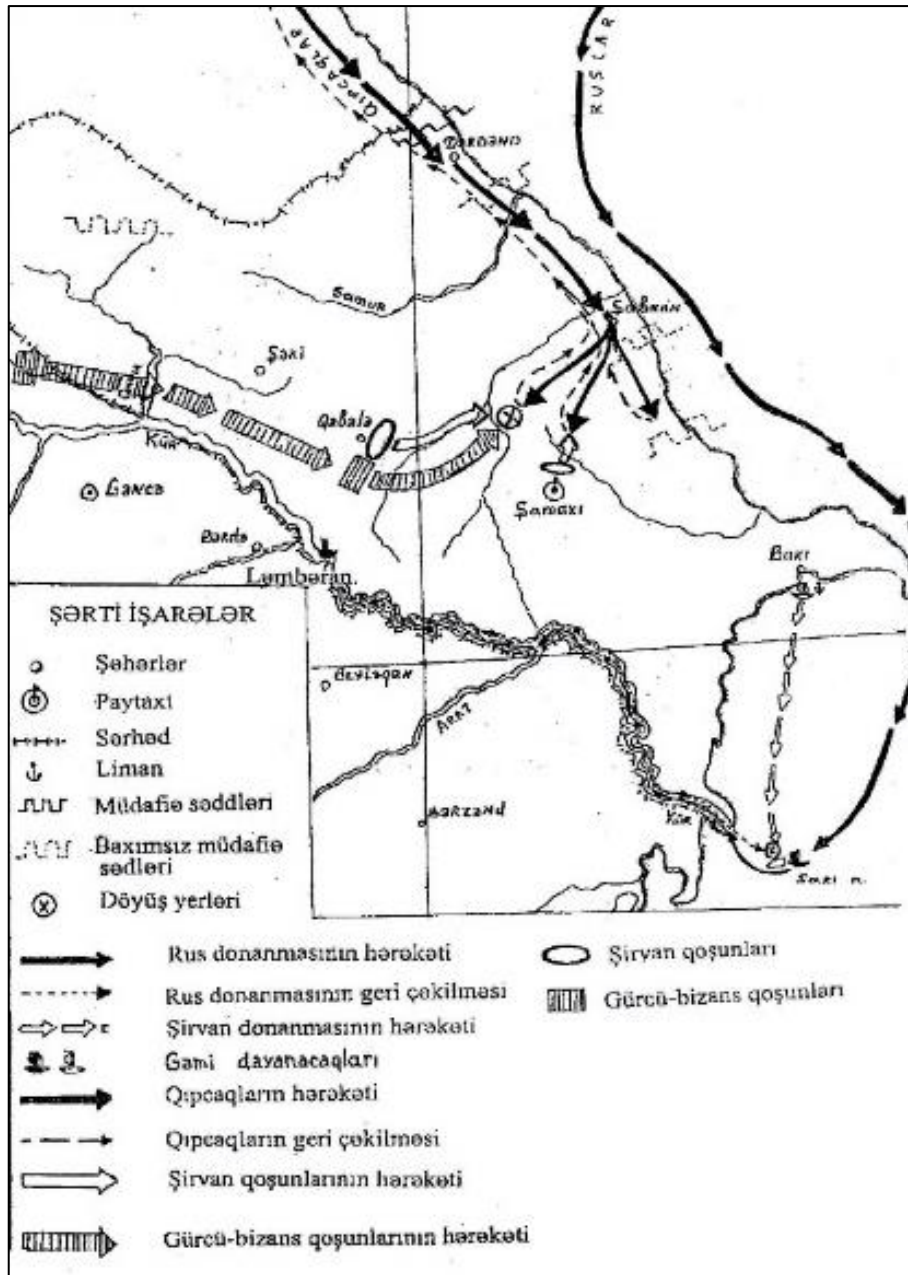
Ümumiyyətlə, Şirvanşahlar dövlətinin dəniz terminologiyası ərəb mənşəli sözlərə əsaslanırdı. Əhməd ibn Məcidin “Dəniz elminin əsasları və qaydaları haqqında təlimat kitabı” adlı ərəb dəniz ensiklopediyasında Aralıq, Qara, Xəzər və Qırmızı dənizlər, Fars körfəzi və Hind okeanında istifadə olunan dəniz terminləri haqqında məlumat verilirdi. Gəmi dorları “dakal” (fok-dor), “sarin” (qrot-dor) adlanır, “balanc”, “malix” (otaqlar), “ancur”, “mirsa” (lövbərlər), “sakala” (pilləkən), “Batn əl-markab” (zirzəmi), “kil”, “kunb”, “şira” (yelkənlər) terminləri də qeyd edilir. Gəmilərdə su saati, asturlab (astrolyabiya), “iynə evi” (kompas), “burd” (lot) və s. naviqasiya alətlərindən, həmçinin lotsiyadan da (“rahmanac”) istifadə olunurdu. Gəminin bütün şəxsi heyəti “mallah” və ya “bəhri” (dənizçilər) adlanır, ali, orta və kiçik heyətə bölünürdü. Ali heyət kapitan (iri döyüş gəmilərində “əmir”, kiçik gəmilərdə “rəis”, köməkçi gəmilərdə “istiyam”) və losmandan (“rubban”), orta heyət isə sükançı (“sukkangir”), bosman (“təndil”), gəmi dülgəri (“pola”), keşikçidən (“pəncəri”, “dibbon”) ibarət idi. Matroslar “nuti”, “nəvvat”, neft atıcıları “nəttat” adlanırdı [16, s.166-173].

Şirvanşahların hərbi-dəniz qüvvələrinin tərkibinə liman hakimi (“şahbəndər” – ərəb.), liman ustası (“sərxəng” – ərəb.), mayakların xidməti heyəti (“manar” – ərəb.), cəbbəxana və tərsanələrin heyəti (“dər əs-sinə” – ərəb.) daxil idi [6, s.85]. Ümumən, Şirvanşahlar donanması onlarla gəmilərdən ibarət olub.

XII əsrin sonunda Şirvanda hərbi-siyasi vəziyyət kəskinləşir. 1175-ci ildə şimaldan Şirvanşahlar dövlətinə gözlənilmədən qıpçaqlar hücum edir. Onlar türk mənşəli köçərilər idilər və Şimali Qafqazdan cənubi Rusiya çöllərinə qədər olan ərazilərdə yaşayırdılar. Şirvan qoşunlarının müqavimətini dəf edərək qıpçaqlar Dərbənd və Şabran şəhərlərini tutur və cənuba doğru irəliləyirlər. Bu da Şirvan hərbi donanmasının bütün qüvvələrini yaxşı möhkəmlənmiş Bakı limanında cəmləməyə məcbur edir.

Bununla belə, hələ 1173-cü ildə Şirvanşah I Axsitan (1160 – 1190) gürcü çarı III Georgiyə yerli feodalların böyük qiyamını yatırmağa kömək etmiş və əvəzində təşəkkür olaraq gürcü çarı öz qoşunlarını Şirvanşahın köməyinə göndərmişdi. Birləşmiş şirvan-gürcü qoşunları qıpçaqların hərəkətinin qarşısını alır və onları şimala doğru sıxışdırmağa başlayır. Qıpçaqları məğlub edən müttəfiqlər Şabran və Dərbəndi azad edərək, onları Şirvandan kənara atırlar. Qələbəni qeyd edəndən sonra gürcü qoşunu Azərbaycanı tərk edir. Eyni vaxtda Xəzərin Şirvan sahillərinə 70-dən artıq gəmidən ibarət rus donanması hücum edir. Ruslar Kür ağzındakı Sara (Ruinas) adasında düşərgə qururlar. Rusların gəmiləri Kür çayı

ilə Şirvanın mərkəzi vilayətlərinə doğru hərəkət edir. Lakin Ləmbərana çatdıqda onlar qəfil hücumla məruz qalırlar və Sara adası yaxınlığında Şirvan donanması ruslara hücum edir (Şəkil 8).

Şəkil 8. 1175-ci ilin döyüş əməliyyatları

Bu döyüşdə Şirvanşah I Axsitan (Xaqani onu admiral adlandırır (ərəb. “əmir əl-bəhr” hərfi mənada “dəniz rəisi”)) [6, s.84-85] Sara adasında rusların düşərgəsini məhv edib pusqu qurmağı əmr edir. Hücumun gözlənilməz olması, uzaqməsafəli döyüş vasitələri və yandırıcı mərmilərin tətbiq edilməsi, donanmanın düşmənin ayrı-ayrı gəmilərinə zərbə endirməsi Şirvan donanmasına o dövrdə görünməyən qələbə qazandırır.

Rusların 73 gəmisini yandırılır. Onların yalnız iki gəmisini təqibdən qurtula bilir. Bu döyüşdən sonra rusların Şirvana dəniz yürüşlərinə son qoyulur [6, s.65-66; 100-101].

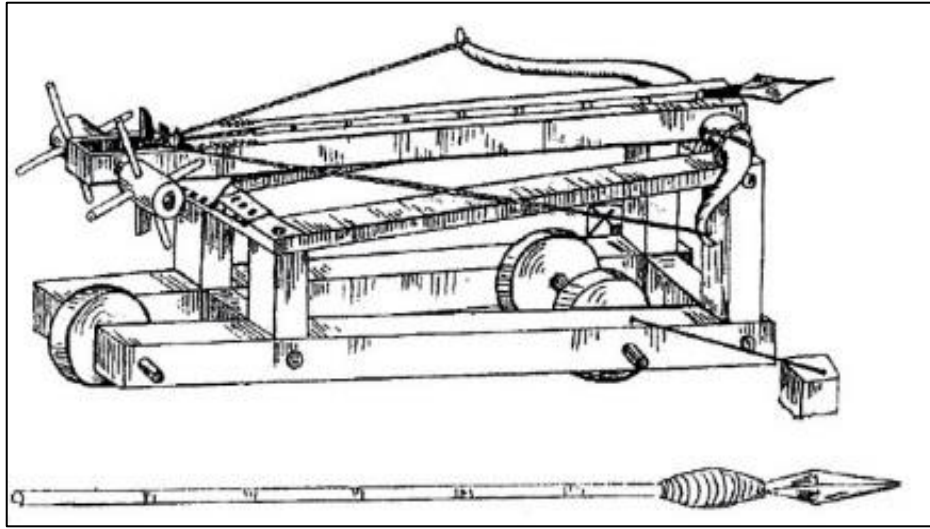
Bu qələbənin hərbi-siyasi əhəmiyyəti çox böyük idi. Belə əlamətdar hadisəyə və I Axsitana həsr etdiyi xüsusi şeirində dahi Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani bu hadisəni etmişdir [17, s.163].

Orta əsrlərdə dəniz döyüşlərində tətbiq edilən taktikaya gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, odlu silah yaranana qədər düşmən gəmiləri ilə mübarizə abordaj (öz gəmisindən düşmən gəmisinə keçib

əlbəyaxa döyüşə başlamaqla), adi atıcı vasitələr (yay-ox, sapand və daşlar, nizələr), atıcı qurğular (katapult və ballistalar), həmçinin müxtəlif yandırıcı məhlulların tətbiqi ilə (məs., Bizansda “yunan alovu” adlanan məhlulu sitanlar vasitəsilə atmaqla) icra olunurdu [13, s.68].

Lakin 1175-ci il dəniz döyüşündə rusların 70-dən artıq gəmisinin bu vasitələrlə məhvi qeyri-mümkün idi. Şirvan gəmilərində uclarına yandırıcı məhlul sürtülmüş nizələr və “qarura ən-naft” (neft olan qab) mərmiləri tətbiq edilirdi.

Uzunluğu 2 m-dək olan yandırıcı nizələr “çarx” mancanaq növləri vasitəsilə atılırdı, bu qurğu kiçik ölçülərə malik idi, heyəti də 2 – 4 nəfərdən ibarət olurdu. Heyət (“zərrakin” və “zəvvakat”) alovadavamlı xüsusi geyim (“libas ən-nəttati”) geyinirdi (Şəkil 9).

Şəkil 9. “Çarx” mancanaq və yandırıcı döyüş hissəsi olan nizə

Azərbaycanda tətbiq edilmiş orta əsr atıcı qurğuları katapult və ballista növlərinə aid olmuşdur. Lakin burada istifadə edilən “ərəb” və “türk” silah növlərinə aid katapultlar üçün çox sayda heyət üzvü tələb olunurdu. Mancanaq (əks-kütləli) kiçik heyətə malik olsa da, böyük kütləsi ilə seçilirdi [18, s.88]. Qarur mərmiləri və yandırıcı nizələri 350 m-dək məsafəyə atmaq üçün gəmilərdə qurulan mancanaqlar tətbiq edilirdi [18, s.88-89].

Ümumiyyətlə, XI əsrin ortalarında Şirvan donanması öz qüvvələri, düşmən qüvvələri və təbii-coğrafi amillər nəzərə alınmaqla müstəqil şəkildə döyüş əməliyyatları keçirməyə qadir olan ayrıca qoşun növünə çevrilmişdir. XII əsrin sonu – XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşahların dəniz donanmasının əsas vəzifəsi sahil xətti və ticarət gəmiçiliyinin müdafiəsi idi. Donanma ərəblərin dəniz sənətinin prinsipləri əsasında yaradılır və müvafiq dəniz terminologiyasından istifadə olunurdu. XIII əsrin sonlarından XVI əsrə qədər Bakı Xəzərdə vacib liman hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, 1375-ci il Kataloniya atlasında Xəzər dənizi Bakı dənizi adlandırılmış və bu ad sonralar da mövcud olmuşdur [10, s.63].

Nəticə

Beləliklə, orta əsrlərdə (IX əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin əvvəlləri) Azərbaycanda hərbi sistem və hərbi işi Şərqi hərbi və hərbi-dəniz sənətinin inkişaf səviyyəsində idi. Həmin dövrdə quruda və dənizdə gedən döyüş əməliyyatları təkcə Azərbaycanın deyil, Orta Şərqi də döyüş ənənələri və hərbi tarixinin zənginləşməsinə təsir göstərmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi. III – XIII əsrin I rübü: [7 cildə] – Bakı: Elm, – c. 2. – 2007. – 632 s.
2. Мамедов, С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана (очерки) (с древнейших времен до XVII века) / С.Г.Мамедов. – Баку: Nafta-Press, – 1997. – 385 с.

3. Алиев, Н.А. Военная история Азербайджана. II часть. Военное дело и военное искусство в Азербайджане в III–XV вв / Н.А.Алиев. – Баку: Азполиграф, – 2017. – 276 с.
4. Ахмедов, С. Средневековый зажигательный снаряд из крепости Гюлистан // – Баку: IRS-Наследие, – 2012. № 4(58), – с. 46-52.
5. Ашурбейли, С.Б. Государство Ширваншахов (VI–XVI вв.) / С.Б.Ашурбейли. – Баку: Элм, – 1983. – 341 с.
6. Алиев, Н.А. Военно-морской флот государства Ширваншахов (IX–XIII вв.) / Н.А. Алиев, С.А.Ахмедов – Баку: ААНМ, – 2003. – 116 с.
7. Дыгало, В.А. Парусники мира: [часть 1] / В.А.Дыгало. – Москва: Восточный горизонт, – 2002. – 96 с.
8. Мавродин, В.В. Первые морские походы русских на Каспийском море // – Москва: Морской Сборник, – 1939. № 9, – с. 88-102.
9. Алиев, Н.А. Военно-Морская история Азербайджана / Н.А.Алиев. – Баку: ЕЛМ, – 2002. – 344 с.
10. Алиев, Н.А. Азербайджан и военно-морские события на Каспии в средние века // – Баку: IRS-Наследие, – 2013. №1 (61), – с. 59-63.
11. Минорский, В.Ф. История Ширвана и Дербента X–XI веков / В.Ф.Минорский. – Москва: Изд-во Восточной литературы, – 1963. – 265 с.
12. Ашурбейли, С.Б. История города Баку: период средневековья / С.Б.Ашурбейли. – Баку: Азернешр, – 1992. – 408 с.
13. Əhmədov, S.Ə. XIV–XVI əsr Azərbaycan hərbi tarixinin bəzi məsələlərinə dair (hərbi tətiflər və hərbi donanma) // Bakı: Hərbi bilik, – 1998. №5, – s. 66-68.
14. Mehdiyeva, A. Azərbaycan qız qalalarının tarixi: / t.e.n. alimlik. avtoreferatı. / – Bakı, 1997. – 43 s.
15. Алиев, Н. Военные суда на Каспии в средние века // – Баку: IRS – Наследие, –2013. № 3 (63), – с. 22.
16. Маджид, А.И. Книга пользования об основах и правилах морской науки: [в 3 томах] / А.И.Маджид, пер. Т.А. Шумовского. – Москва: Наука, – 1985. – 244 с.
17. Буниятов, З.М. Избранные сочинения: [в 3 томах] / З.М.Буниятов. – Баку: ЭЛМ, – т. 1. – 1999. – 376 с.
18. Əhmədov, S.Ə. XIII – XV əsr Azərbaycanda ballista növləri // – Bakı: Hərbi bilik, – 2000. №6, – s. 88-89.

Аннотация

Военная система и военное искусство в азербайджанских государствах

(вторая половина IX – начало XIII вв.)

Нурулла Алиев

В представленной статье освящены военно-политические события и войны, происходящие в азербайджанских государствах (вторая половина IX – начало XIII вв.), а также показан уровень развития военного и военно-морского искусства в этот период. На основе исследования широкого круга источников раскрывается военная организация государства Ширваншахов, имевшая сложную структуру и опиравшаяся на многовековые традиции. В статье анализируются эффективное использования фортификационных сооружений, а также различных способов и методов применения вооружения в период проведения боевых операций. Отдельно проводится исследование роли ширванского флота как отдельного рода вооруженных сил страны, способный проводить самостоятельные и успешные боевые операции на море.

Ключевые слова: военное дело и военное искусство, боевая тактика, вооружение и защитные снаряжения, боевая техника, военно-морской флот, парусные и военно-транспортные корабли, города-крепости и фортификационные сооружения

Abstract

**Military system and military art in Azerbaijan states
(IX end of the century – XIII beginning of the century)**

Nurulla Aliyev

In the study below military-political events, warfare, military and military naval art level of Middle Ages Azerbaijani states (IX end of the century – XIII beginning of the century) have been researched. Based on wide sources, structure of military organization of the Shirvan Shahs and its devotion to ancient traditions and customs have been indicated. Researcher also analyzed defence technology, different weapon types used by the armed forces in battlefield in mountainous areas and the role of armed forces of Shirvan Shahs navy and its independent and successful warfare ability.

Keywords: military affaire, military art, war tactics, arms and protective equipment, military navy, sailing and troopships, battle techniques, fortress and fortifications

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 02.11.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 06.11.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 17.11.2023

*Məqalə 2020-ci ildə “Sciences of Europe” jurnalının
54-cü nömrəsində rus dilində çap olunmuşdur.*

**KAPİTAN
ELVİN ƏDALƏT OĞLU KAZIMOV**

Elvin Ədalət oğlu Kazımov 1987-ci il dekabrın 3-də Bakı şəhərində anadan olub. 1993 – 2003-cü illərdə Xətai rayonunda 221 nömrəli tam orta məktəbdə, 2003 – 2006-cı illərdə isə Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi liseydə oxuyub. Ali hərbi təhsilini 2006 – 2010-cu illərdə Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində alıb. 2011-ci ildə Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzinin “Zabit İxtisas Kursu”nu bitirib.

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin 23 iyun 2010-cu il tarixli əmri ilə ona “leytenant” hərbi rütbəsi verilib və “N” nömrəli hərbi hissədə leytenant vəzifəsində xidmətə başlayıb.

Leytenant Elvin Kazımov mexanikləşdirilmiş taborun qərargah rəisinin kəşfiyyat üzrə köməkçisi – kəşfiyyat təqımının komandiri, motoatıcı təqım komandiri, dağ-atıcı bölüyünün komandiri, Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin kursant təqımı komandiri – müəllim köməkçisi, cəbhə bölgəsindəki hərbi hissənin motoatıcı bölük komandiri vəzifələrində xidmət edib. “Kapitan” hərbi rütbəsinədək yüksəlib.

Kapitan Elvin Kazımov 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Ermənistanın işğalı altında olan ərazilərin azad edilməsi üçün başlanan Vətən müharibəsi zamanı Tərtər rayonunun Talış qəsəbəsinin azadlığı uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak edib və oktyabrın 6-da həmin döyüşlər zamanı şəhid olub.

II Fəxri Xiyabanda dəfn olunub.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi uğrunda döyüş əməliyyatlarına qatılan və hərbi hissə qarşısında qoyulmuş tapşırıqların icrası zamanı vəzifə borcunu şərəflə yerinə yetirdiyi üçün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Elvin Kazımov ölümündən sonra “Vətən uğrunda” medalı ilə təltif edilmişdir.

Azərbaycanın Suqovuşan qəsəbəsinin işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarına qatılaraq şəxsi igidliyi və şücaəti nümayiş etdirdiyinə görə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Elvin Kazımov ölümündən sonra "Suqovuşanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilmişdir.

Azərbaycanın Laçın rayonunun işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarına qatılaraq şəxsi igidliyi və şücaəti nümayiş etdirdiyinə görə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 29.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Elvin Kazımov ölümündən sonra “Laçının azad olunmasına görə” medalı ilə təltif edilmişdir.

Şəhid kapitan Elvin Kazımovun bir övladı yadigar qalıb.

ELMI MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi-xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr elektron variantda üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, sətirlərarası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (adı və soyadı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər), müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı, telefon nömrələri, həmçinin qonorar ödənilməsi üçün onların Azərbaycan Beynəlxalq Bankının hesab rekvizitləri göstərilməlidir. Bu məlumatlardan sonra məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) və 5 – 6 sözdən ibarət açar sözlər göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldığı elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6–10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı”ndan sonra məqalənin və müəllifin adı, xülasə və açar sözlər (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra ixtisas redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalə dərc edilmədikdə jurnalın redaksiyası müəllif(lər)ə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены в электронном варианте на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12, междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК. В начале статьи в центре должны быть указаны название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание и воинское звание для военнослужащих), место работы, адрес электронный почты, телефонные номера, а также реквизиты счетов АБВ Банка (Azərbaycan Beynəlxalq Bankı) для оплаты гонорара. Далее должны быть приведены краткая аннотация (не более 100 слов) и ключевые слова (состоящих из 5–6 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6–10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страниц со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье должен приводиться краткий анализ по содержанию работы, а также обосновываться актуальность темы, раскрываться решаемые задачи и указываться способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

При составлении библиографического описания должны соблюдаться требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела «Использованная литература», кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, полное имя автора(ов) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Поступившие в редакцию статьи после анонимного рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала уведомит об этом автора(ов).

RULES FOR COMPILING SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this journal must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by its scope (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, and national security). The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) indexes are to be put on the left top of the first page. The topic of the article, the name or names of author or authors (first name, last name, scientific title, ranks of military servicemen as well as) the employee's name, telephone number, email and bank account details at the International Bank of Azerbaijan must be given on top of an article. After this information, abstract (no more than 100 words) and keywords consisting of 5–6 words in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results achieved by the author(s), scientific novelty of the study, practicality are to be briefly written in the abstract.

The text of the article is to be 6–10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right bottom of each page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in the text of the article.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, scientific innovation of the study, importance of application, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket (For example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of the article is to be in the same sequence with the citations in the article. The sources of the late 10 years should be preferred in the reference list. While giving the bibliographic description, the requirements of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be met.

After the list of the references, the names of article and author, the abstract and keywords of the article are to be designed in two more languages besides the language, the article is written are to be written.

Having received by the editorial department the papers will be recommended for publication by the speciality editor or one of the members of the editorial board after anonymous reviews (2 positive). In case the paper is not published the editorial department will send a letter indicating why the paper was rejected.

